

ОЛЕКСАНДР ЗАБОЛОТНИЙ
ВІКТОР ЗАБОЛОТНИЙ

6

Українська мова

Назва стилю	Сфера використання	Основні види	Загальні ознаки
Розмовний	побут, сімейні, дружні стосунки	розмова на побутові теми, лист до близької людини	невимушеність, жвавість бесіди; вияв авторського ставлення
Науковий	наука, техніка, освіта	наукова стаття, лекція, відповідь на уроці	чіткість, точність, послідовність
Художній	художня література	оповідання, повість, казка, вірш	образність, емоційність
Офіційно-діловий	службові стосунки, законодавство	заява, оголошення, наказ, закон	офіційність, конкретність, чіткість, стислість
Публіцистичний	суспільне життя	виступ на зборах і мітингу, газетна стаття, звернення	точність, логічність, піднесеність, офіційність

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ				
Головні		Другорядні		
Підмет	Присудок	Означення	Обставина	Додаток
хто? що?	що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він таке?	який? чий? котрий?	як? де? куди? звідки? коли? чому?	кого? чого? кому? чому? ким? чим? на кому? на чому?

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА

Основа			
Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
—	—	—	□

при мор ськ ий

ВІДМІНКИ			
Назви відмінків	Питання відмінків		
	Іменники	Прикметники	Числівники
Називний	хто? що?	який? чий?	скільки? котрий?
Родовий	кого? чого?	якого? чийого?	скільки? котрого?
Давальний	кому? чому?	якому? чийому?	скільки? котрому?
Знахідний	кого? що?	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Орудний	ким? чим?	яким? чийм?	скількима?
Місцевий	на/у кому? на/у чому?	на/у якому? на/у чийому?	котрим? на/у скількох? на/у котрому?
Кличний	—	—	—

Назва частини мови	Загальне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	На які питання відповідає
Самостійні				
Іменник	означає предмет	належить до певного роду, змінюється за числами й відмінками	найчастіше буває підметом, додатком, обставиною	хто? що?
Прикметник	означає ознаку предмета	змінюється за родами, числами, відмінками	означення, присудок	який? чий?
Числівник	означає кількість, порядок предметів під час лічби	змінюється за відмінками, числами й родами	найчастіше буває підметом, означенням, додатком	скільки? котрий?
Займенник	вказує на особу, предмет	змінюється за відмінками	підмет, додаток, означення	хто? який? чий?

Назва частини мови	Загальне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	На які питання відповідає
Самостійні				
Дієслово	означає дію предмета	змінюється за часами, числами, особами або родами	найчастіше буває присудком	що робити? що зробити?
Прислівник	означає ознаку дії	не змінюється	обставина	як? де? куди? коли?
Службові				
Прийменник	не мають	не змінюються	не є членами речення	не відповідають
Сполучник				
Частка				
Особлива частина мови				
Вигук	виражає почуття, емоції	не змінюється	не є членом речення	не відповідає

ОЛЕКСАНДР ЗАБОЛОТНИЙ
ВІКТОР ЗАБОЛОТНИЙ

Українська МОВА

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

2-ге видання, перероблене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2020

УДК 811.161.2(075.3)
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист Міністерства освіти і науки України
від 26.10.2020 № 1/11-7511)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання дослідницького характеру

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи з додатковими джерелами

ЕЛЕКТРОННІ ДОДАТКИ:

СЛОВНИЧОК
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

СЛОВНИЧОК
НАГОЛОСІВ

Заболотний О. В.

З-12 Українська мова : підруч. для 6 кл. закл. загальн. серед. освіти / Олександр Заболотний, Віктор Заболотний. — 2-ге вид., переробл. — Київ : Генеза, 2020. — 256 с.

ISBN 978-966-11-1154-6.

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-11-1154-6

© Заболотний О. В.,
Заболотний В. В., 2014
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2014
© Заболотний О. В.,
Заболотний В. В., 2-ге
вид., переробл., 2020

Дорогі шестикласники та шестикласниці!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ми помандруємо до чарівних країв **Лексикології, Фразеології, Словотвору, Морфології**, зазирнемо в найпотаємніші схованки українського слова, пізнаємо багато нового й корисного. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви матимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

«Підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім уважно прочитайте правило. Намагайтеся його осмислити, переказати. Відкривши для себе суть мовного явища, можна розпочинати виконання різноманітних тренувальних вправ. Вони допоможуть закріпити отримані знання, а також розкажуть про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Конкурсні завдання, цікаві історії, усмішки, різноманітні мовленнєві ситуації та опорні малюнки зроблять нашу подорож стежками рідної мови жвавою та захоплюючою.

І не забувайте користуватися словниками. У цих скарбницях добірних зерен-слів є відповіді на різноманітні запитання: що означає слово, як його треба писати, наголошувати тощо. Без цього неможливо досконало опанувати мову.

Отож, друзі, вирушаймо назустріч новим відкриттям!

Хай вам щастить!

Вступ

Краса та багатство української мови

1 Прочитайте тексти та поміркуйте над поданими після них запитаннями.

ІЗ СИВОЇ ДАВНИНИ ЧОВНИ ЗОЛОТІЇ

Мово українська, звідки прилетіла, як тут виросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра? Чи купалася в його ласкавих водах? Чи злітала з його мільйоннокрилим птаством? Мово! Течеш вічно, як ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...» А на ній човни золотії звуків, слів, мови – із сивої давнини причалюють човни золотії (П. Загребельний).

* * *

Волошкові очі у моєї мови.
В тих очах відбито калиновий жар.
І блакить небесна, й спалах колосковий,
І Дніпра могутча, праведна душа.
Це вона світилася у мою колиску,
Щоб я гінко ріс, до сонця виростав.
Як забути можна мову українську,
Ту, що нам як матір, рідна і свята?

Солов'їний голос у моєї мови:
В ній бринить зажура, радощі і гнів,
І козацька дума, і гаї-діброви,
І врожайний шепіт золотих ланів.
Це вона пісеннилась у мою колиску,
Щоб я гінко ріс, до сонця виростав.
Бережімо мову – мову українську,
Бо вона, як матір, рідна і свята!

І. Павліха

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають багатою скарбницею?
- Чому українську мову називають солов'їною?
- Чому треба знати й берегти рідну мову?

МЕЛОДІЙНІ, СЕРДЕЧНІ СЛОВА

Слів у мові мільйон, вибирайте найкращі,
Кожне з них, лиш торкни, – як струна виграва,
Зрозумілі, вагомі й усі вони наші –
Мелодійні, дзвінки українські слова.

О. Луній

* * *

Хочеш мови пізнати скарбницю,
Приїзди у Прилуки мої,
Тут вона, як вода-срібляниця,
Як прозорі дзвінки ручаї.
І виходить Наталка із хати,
І виносить вам кухоль води,
І така в неї мова багата,
Хоч в словник її, чисту, введи.

Л. Забашта

Українкою я народилася.
Малюнок Ірини Мальченко
(12 років)

* * *

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?..
Є в ній ліс-лісок-лісочок, пуца, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс. Є іще й байрак.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна «звідкіля» і «звідки», можна і «звідкіль».
Є в ній хурделиця, віхола, завія,
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль.

О. Підсуха

* * *

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики та квіткових пахощів... Такими епітетами супроводиться визнання української мови (О. Гончар).

* * *

Я дуже люблю вашу народну українську мову, гнучку, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, пестливих слів: *ясочко, зіронько, квітонько, серденько* (Л. Толстой).

* * *

Надзвичайна мова наша є таємницею. У ній усі тони й відтінки, усі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожчості нашої мови: у ній що не звук, то подарунок, усе крупно, зернисто, як самі перли (В. Сухомлинський).

ПОМІРКУЙМО

- Чому українську мову порівнюють із дзвінкими струмками, рікою, водою?
- Чому українську мову називають милозвучною?
- Які слова можна назвати мелодійними, ніжними, сердечними? Чи багато, на вашу думку, таких слів в українській мові?
- Яку роль відіграють синоніми в мові? Чи можна їх назвати багатством, окрасою мови?

2 Вимовте повільно слова й спробуйте відчутися їхню мелодійність, красу.

Журавка, Марічка, веселка, перлина, черемшина, серпанок, смерічка, світлиця, обрій, височінь, волошковий, довкілля, зорецвіт, плесо, розмай, чорнобривці, щедрувати, ясночолій.

3 Намалюйте на дошці дві-три великі ромашки, у кожній з яких – сім пелюсток. Об'єднайтеся в групи. Пригадайте найпоетичніші та наймелодійніші, на вашу думку, українські слова. Упишіть ці слова в пелюстки вашої квітки.

Краса
мови

Українська мова – проста, легка, милозвучна, музикальна, співуча, дзвінка, повноголоса, безмежна, живописна, барвиста.

Наша мова не любить збігу приголосних звуків, у ній виразні чисті голосні. **Милозвучність** досягається послідовним чергуванням голосних і приголосних, відсутністю нагромаджень приголосних, переважанням голосних і дзвінких звуків над глухими.

Багатство
мови

Багатство української мови виявляється в багатстві **словникового складу**; величезній кількості **фразеологізмів, крилатих висловів, синонімів**; у різноманітності **суфіксів і префіксів**; стрункості та гнучкості **граматики**.

Українська мова здатна задовольняти найвибагливіші потреби спілкування, нею можна виражати найскладніші наукові поняття і найтонші людські почуття.

Уявіть, що ви вирушили в навколосвітнє плавання. Вас чекають у найбільших містах планети, гостинно приймають. Усім цікаво дізнатися про вашу подорож! Звучать різні запитання, але одне з них обов'язково стосуватиметься країни, яку ви представляєте, її історії, культури, мови... Що ви розповіли б представникам інших країн про красу та багатство української мови?

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте невеликий виступ (1–2 хвилини) на одну з тем:

- «Барви українського слова»;
- «Чистіша від сльози вона хай буде».

Розподіліть обов'язки між учасниками групи; можна підготувати ілюстрації, музичний супровід. За потреби скористайтеся матеріалом підручника.

Повторення, узагальнення та поглиблення вивченого

§ 1. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим словосполучення відрізняється від речення? 2. Які є головні й другорядні члени речення?

4 I. Прочитайте текст. Як у цій ситуації уникнути конфлікту? Доберіть свій варіант заголовка.

ТАЄМНИЦЯ

Якось моя подруга Наталка, сівши біля мене на першому уроці, зашепотіла на вухо:

– Ти знаєш, у кого закохалася Катя? Тримайся, бо впадеш! У Васю Клименка! Це вона мені на вечірці сказала, що він, мовляв, найкращий хлопець у класі! Та тут хіба сліпий не помітить, що він їй подобається! І на що вона споді-

вається? Та він, як дізнається, так засміє її, що вона до іншої школи переведеться! Може, розповісти йому? Ото сміху буде!

– Та він її відразу відшме! – припустила я. – Тоді краще поки що не говорити йому нічого, побачимо, що буде далі. Ото тема!

Обидві ми пирснули зі сміху, аж учителька звернула на нас увагу (О. Сайко).

II. Випишіть з речень тексту п'ять словосполучень (на вибір). Виконайте їх синтаксичний розбір. Доведіть, що виділене сполучення не є словосполученням.

ЗРАЗОК.

чия?
↓
Моя подруга. ×

5 ПОСТІЛКЇТЕСЯ. Чи вмієте ви зберігати таємниці своїх друзів (подруг)? Кому ви можете довірити свої секрети?

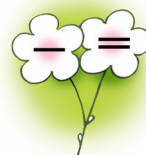
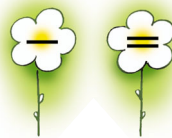
6 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть усно по черзі до поданих словосполучень синонімічні.

Вітер з моря, хвилі Дніпра, сік з апельсина, хатинка лісника, грибна юшка, завдання додому, криниця дідуся, ліси Чернігівщини, вироби з паперу.

II. З трьома дібраними словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть по одному реченню.

7 I. Спишіть. Підкресліть члени речення. За потреби скористайтеся таблицею «Члени речення» на форзаці.

1. Дитинства теплий вітер з очей моїх сльозинку вітер (*О. Довгон'ят*). 2. Нап'юся ще солодкого настою тих молодих вишневих вечорів (*Л. Костенко*). 3. Цвіт опадав, сіявся легким пухом, торкався землі й стлівав (*У. Самчук*). 4. Відкриє далечінь незнана для нас небачені світи (*М. Руденко*). 5. Ліниво верби коси заплітали (*Ю. Вавринюк*). 6. За грамотного не розписуйся (*Нар. творчість*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.

8 Спишіть. Підкресліть члени речення. У якому реченні граматичну основу виражено одним головним членом?

1. Весняними вечорами голублять душу й серце людини ніжні степові запахи (*Гр. Тютюнник*). 2. Дай, Боже, нам долю, дай миру та щастя (*Ю. Вавринюк*). 3. Маленька праця краща за велике безділля (*Нар. творчість*). 4. Тут стеблина кожна – звук із пісні, тут рослина кожна – чистий дзвін (*Д. Іванов*).

9 Прочитайте вголос подані речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ну й день! (*Із захопленням*). 2. Ну й день! (*З осудом*). 3. Оце так новина! (*Із захопленням*). 4. Оце так новина! (*Із розчаруванням*). 5. Яка красуня! (*Із замилюванням*). 6. Яка красуня! (*Зі зневагою*).

І ТАКЕ БУВАЄ

Змагалися з бігу спортивні команди двох шкіл. Кращий бігун школи № 1 захворів. Команда відчувала наближення поразки. Раптом з натовпу вийшов якийсь хлопець.

– **Куди тобі?** – запитав його один з учнів.

– **Куди тобі!** – сказав інший.

Поясніть, який зміст було вкладено в ці дві однакові за лексичним складом конструкції та з якою інтонацією їх вимовлено.

10 I. Випишіть прості речення. Підкресліть у них члени речення. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Птахи **лаштують** гнізда, будують їх на землі, у кущах, у кронах чи дуплах дерев. 2. Мадагаскар – великий острів у Південній півкулі. 3. Під холодним вітром **щуляться** кущі, мерзнуть дерева. 4. Після холодної зими настали весняні **сонячні** дні. 5. Щоранку на місцевому базарчику бабусі продають ягоди, сушений цвіт, коріння лікарських рослин. 6. Ластівки живуть поряд з людьми, ці птахи прикріплюють свої гнізда до виступів дерев'яних стін, на горищах, під дахами будинків.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

§ 2. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ, ЗВЕРТАННЯ, ВСТАВНІ СЛОВА

ПРИГАДАЙМО. 1. Які члени речення називають однорідними? 2. Яка роль звертань і вставних слів у мові?

11 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Доберіть свій варіант заголовка.

ФЛЕЙТА І ВІТЕР

У саду на лавці сидів Музикант. Він грав на флейті. До його **чудової** пісні прислухалися й пташки, і дерева, і квіти. Навіть Вітер приліг під кущем і з **подивом** слухав гру на флейті. Грав Музикант про сонце, про хмаринку в небі, про жайворонка та про дитячі очі.

Замовкла пісня, поклав Музикант флейту на лаву й пішов до хати. **Підвівся** Вітер з-під куща, прилетів до флейти та й подув з усієї сили. А флейта не грає. І подумав Вітер: «Чому ж це так? Адже я можу вирвати дуба з корінням, скинути дах з хатини. Чому ж флейта не підкоряється мені, не грає?» (За *В. Сухомлинським*).

II. Знайдіть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль та як вони з'єднані між собою. Поясніть уживання розділових знаків.

III. Доберіть синоніми до виділених слів, скориставшись словником синонімів.

12 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. І все навколо витанцювує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 2. Обважніле гілля дерев зелені кущів картоплі усе ніби порозбухало водою (*О. Гончар*). 3. Завірюха сміється і плаче і стогне й шаленіє співає веселу й воднораз сумну пісню... (*Б. Антоненко-Давидович*).

II. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

III. Складіть і запишіть одне речення з однорідними членами та узагальнювальним словом.

13 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні виділене сполучення відокремлено комами, а в другому – ні.

1. Зустріч, **на щастя**, пройшла успішно.
2. Амулет подарували **на щастя**.

Розділові знаки при однорідних членах речення

O, O, O
 O, O i O
 O, i O, i O
 уз. сл.: O, O, O
 O, O, O – уз. сл.

14 I. Спишіть речення, виділяючи комами звертання та вставні слова. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією.

1. Велике значення сьогодні набуває інформаційна грамотність, адже світ безумовно стає все більш високотехнологічним. 2. Шановні відвідувачі годувати в зоопарку тварин суворо заборонено! 3. За словами експерта молодь здатна запропонувати нове бачення майбутнього. 4. Хлопці й дівчата пам'ятайте, що правильне харчування – це здорове життя і молодість. 5. Скажіть будь ласка чи є в продажу пластикові контейнери для овочів.

II. Складіть і запишіть одне речення зі звертанням.

15 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви були глядачем (глядачкою) поєдинку з футболу, легкої атлетики, боксу тощо. Ви хочете розповісти про побачене друзям (подрузам). Складіть відповідне висловлення (4–5 речень), використавши 2–3 поданих вставних слова (сполучення).

- мабуть
- можливо
- на жаль
- на радість
- за словами експертів
- на думку букмекерів
- по-моєму
- до речі

16 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. В(е,и)сна за вушка **витягає** трави і сонечко на небо підганя (В. Малишко). 2. Хай буде сад і дер(е,и)во крилате і кіт-воркіт і ще багато див (Л. Костенко). 3. І сміявся і вигра-

вав і дихав до запаморочення п'яно і лоскотно з(е,и)лений день (Є. Шморгун). 4. Спасибі Вам мамо за Ваше т(е,и)пло і довгі недоспані ночі (Д. Луценко). 5. Старенька груша дихає на пальці їй певно сніться повні жмені груш (Л. Костенко). 6. Зашуми в(е,и)сною зелен луже теплий вітре шел(е,и)сти в гіллі (А. Малишко). 7. Рости ж серце-топол(е,и)нько все вгору та вгору (Т. Шевченко).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

17 I. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

ОБЕРИ ХОБІ ДЛЯ СЕБЕ

Кожній людині потрібне хобі. Ма-
буть, це справді так. По-перше,
хобі – це відпочинок для душі, по-
друге, це можливість відкрити світу
щось нове. Таке захоплення, до речі,
є джерелом позитивних емоцій.

Колекціонування, спорт, риболов-
ля, фотографування, вишивання бі-
сером, виготовлення листівок, різь-
блення, декупаж*, малювання – усе
це робить ваше життя яскравим,
неповторним.

Зі швидким розвитком інноваційних технологій з'явилося багато нових хобі: програмування, вебдизайн, ведення сайтів і блогів тощо. Щоправда, учені стверджують, що захоплення комп'ютерними іграми може призвести до появи психологічної залежності (З довідника).

*Декупаж – техніка наклеювання вирізаних малюнків на різні предмети.

II. Укажіть вставні слова та поясніть роль кожного з них у тексті.

18 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Яке хобі ви маєте? Чим воно цікаве для вас?

19 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть лист (6–8 речень) до осені з використанням звертань, вставних слів (словосполучень) та однорідних членів речення.

ВАРІАНТ Б. Напишіть текст листівки (електронного листа), що містить привітання з Днем учителя (днем народження, сімейним святом). Використайте звертання, вставні слова (словосполучення), однорідні члени речення.

§ 3. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

ПРИГАДАЙМО. 1. Яке речення називають складним? 2. Що таке пряма мова?

20 I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися?

ДЕНДРОПАРК «СОФІЇВКА»

У 1796 році Станіслав Потоцький заклав у місті Умані на Черкащині прекрасний парк на прохання своєї дружини Софії і назвав його на її честь. Свої плани подружжя Потоцьких утілювало десять років, але сам засновник не довжив до повного розквіту цього райського куточка.

Тут гармонійно поєднано місцеві й екзотичні рослини, мармурові скульптури, гроти, фонтани, ставки. За задумом автора, чарівний парк мав бути втіленням античної міфології. З міфу про троянців з'явився водограй «Змія», а джерело «Натхнення» нібито утворилося від удару копита крилатого коня Пегаса. У «Софіївці» тече підземна річка Ахеронт.

Упродовж року приїжджають екскурсанти подивитися на цей дивовижний витвір людини, любові та природи. Але найбільше туристи відвідують «Софіївку» восени, коли листя полум'яніє жовтогарячими, багряними та золотисто-коричневими кольорами (*З довідника*).

Дендропарк «Софіївка»

II. Випишіть складні речення та підкресліть у них граматичні основи. За допомогою яких сполучників з'єднано частини цих речень? Обґрунтуйте розділові знаки.

21 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які місця в Україні ви порадили б відвідати іноземним туристам? Чому саме?

22 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми та написання виділених слів.

1. Вітри гули віолончеллю писали пальми акварель (*Л. Костенко*). 2. Гаснув вечір і море внизу килими **розгортало** барвисті (*В. Сосюра*). 3. Дрімують копиці **скошеного** сіна і спить прив'яла трава в срібних покосах (*І. Цюпа*). 4. Летять з гори санки і гринджолята в очах **мигтять** занесені тини (*Л. Костенко*).

II. Підкресліть граматичні основи.

23 Поєднайте подані в таблиці слова автора й пряму мову відповідно до схем. Запишіть утворені речення з прямою мовою.

Пряма мова	Слова автора	Схеми
Людина має слухати вдвічі більше, ніж говорити.	Пояснював один стародавній філософ.	«П», – а.
Молоді люди є не лише майбутнім, а й теперішнім будь-якої країни.	Відкриваючи міжнародний форум, оратор зазначив.	А: «П».
Молодь формує тренди*, задає високу планку для інших поколінь.	Наголосив психолог.	«П, – а, – п».

**Тренд* – напрямок розвитку якої-небудь галузі сучасного життя, тенденція.

24 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ваш однокласник (ваша однокласниця) має нову електронну гру. Ви вирішили поцікавитись особливостями цієї гри. Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий в описаній ситуації (6–8 реплік). Використайте щонайменше три з поданих сполучень слів.

- ✓ надзвичайно цікаво
- ✓ розвиває логіку
- ✓ тренує пам'ять
- ✓ спробую пояснити
- ✓ псується зір
- ✓ біль у суглобах
- ✓ дякую тобі
- ✓ будь ласка
- ✓ раджу не зловживати грою

25 Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік), можливий між вами та однокласником (однокласницею), який (яка) планує на канікулах поїхати на відпочинок до своєї бабусі (свого дідуся). Розпитайте про місцевість, куди їде однокласник (однокласниця), як там можна провести вільний час, коли він (вона) планує повернутися тощо.

26 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Я так люблю ці в(е,и)ресневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь на сливах за любов за павутину баб(е,и)ного літа (*В. Підпалій*). 2. Людина родиться для щастя й радості і бореться вона і діє во ім'я щастя (*О. Довженко*). 3. Заглядає в ши(б,п)ку казка сивими очима мат(е,и)ринська добра ласка в неї за пл(е,и)чима (*В. Симоненко*). 4. Лежить хліб на столі й ніби промовляє Любіть мене шануйте їжте та здоровими будьте (*Т. Коломієць*). 5. В поле вихо(дж,ж)у і здається бачу і цвіт очей і посмішку гарячу (*А. Малишко*).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні.

§ 4. ОРФОГРАМИ

27 Відгадайте загадки. Випишіть слова з вивченими орфограмами. Поясніть написання.

1. Стоїть верба серед села, розпустила гілля в кожне подвір'я.
2. Маленька, червоненька, із хвостиком тоненьким. На городі мене рвуть і до столу подають.
3. Дах легкий несучи з собою, мить – і він над головою.
4. На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать.
5. Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках.

28 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву е або и.

Д..легація, ет..кет, нет..рплячий, ст..скати, к..шення, ім..нини, зд..рати, ст..лити, т..хнічний, л..пневий, хв..лястий, ен..ргетичний, р..петувати, кр..чати.

Ключ. Підкресліть першу букву в словах, у яких усталили букву е. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки.

29 Випишіть послідовно слова, у яких на місці пропуску треба писати м'який знак.

Підвод..ся, ніч.., Ол..чин, сторін..ці, листують..ся, літ..ній, тіт..чин, тополен..ці, Алінон..ка, барабан..щик, вишен..ці, вікон..ця, англійс..кий, чемодан..чик.

Ключ. Підкресліть першу букву у вписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

30 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати апостроф. Запишіть ці слова послідовно й правильно.

Різдв..яний, моркв..яний, осв..ячений, Шев..яківка, тьм..яний, арф..ярка, розв..язок, духм..яний, глагур..ю, різьб..яр, олов..яний, цв..ях, роз..їзд, об..єднувати, гр..юкати, дит..ясла, св..ященник.

Ключ. Підкресліть першу букву у вписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

31 Знайдіть у кожному рядку одне слово з орфографічною помилкою. Запишіть це слово правильно. Обґрунтуйте написання.

1. Шепотіти, лебединий, майстер, бреньчати.
2. Стружка, умиваєшся, солоткий, скибка.
3. Радісний, пестливий, контрастний, проїздний.
4. Скинути, розхитати, зшити, безпечний.
5. Волинський, проміньчик, менший, няньчити.
6. Підв'язати, зоряний, цвяшок, дзв'якнути.
7. Бджолинний, узбіччя, олов'яний, телефонний.
8. Від'їхати, різдв'яний, черв'як, дит'ясла.
9. Запоріжжя, радістю, честтю, піччю.

32 Спишіть фразеологізми, на місці крапок уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть значення двох висловів (на вибір). Пригадайте інші фразеологізми, у яких є слова з подвоєними буквами.

Об..ивати пороги, під..авати жару, сон..е царство, на пташин..их правах, об..ігти десятою дорогою, від..авати руку і серце, камін..е серце, як осін..я ніч, ран..ій птах, лебедин..а пісня, корон..ий номер, ден..о і нічно.

33 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть префікси, поясніть написання.

Бе(з,с)платний, ро(з,с)казати, (з,с)хвалити, (з,с)нести, (з,с)кривдити, (з,с)фальсифікувати, (з,с)творити, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)землитися, пр(е,и)старий, пр(е,и)сісти.

34 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен окремо словниковий диктант із шести слів з вивченими орфограмами. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

35 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Медв(')яний, зловіс(т)ний, бл(е,и)скучий, баталь(й)он, ст(е,и)-лити, промін(ь)чик, у скрин(ь)ці, во(г,х)ко, контраст(т)ний,

ц(е,и)стерна, тр(е,и)вожний, тритон(н)ий, суб(')єкт, від(д)аль, любов(')ю, річ(ч)ю, гіл(л)ячка, журавлин(н)ий (від *журавель*).

36 I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть та обґрунтуйте вивчені орфограми.

ТЕЛЕМАНІЯ

Соціологи та психологи сві(д,т)-чать: переважна більшість школярів проводить дозвіл(л)я без активного руху. Найбільший ворог тут – комп'ютерні ігри, а ще так звана телеманія, тобто надмірне захоплен(н)я переглядом телевізійних передач. Багато хто проси(д)жує перед екраном годинами, дивит(ь)ся всі серіали, а іноді – узагалі (у,в)се, що транслюють.

Учені встановили, що навіть після тригодин(н)ого щоден(н)ого перегляду телепередач (у,в) дітей спост(е,и)рігають симптоми виснаж(е,и)ння н(е,и)рвової системи.

Бе(с,з)перечно, сучасні технології пр(е,и)несли в наше життя багато переваг. Але треба розумно використовувати ці досягнен(н)я (*З довідника*).

II. Визначте основну думку тексту. Чи погоджуєтеся ви з висловленим?

37 Відредагуйте усно речення, користуючись рубрикою «Культура мовлення».

1. Кожен батько й мати переживають за своїх дітей. 2. Сергій постійно мішає слухати розповідь учителя. 3. Учитель дав завдання перевести текст українською мовою.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

За дітей *хвилюються*; важкий час *переживають*.

Учитися *заважають*; кашу ложкою *мішають*.

Текст *перекладають*; бабусю через дорогу *переводять*.

Лексикологія (від грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

Фразеологія (від грец. *phrasis* – вислів і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми.

§ 5. ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

Про власне українські слова та слова, запозичені з інших мов, а також про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексика?

38 А. Визначте, слова якої колонки властиві тільки українській мові, а якої – й іншим мовам (наприклад, російській і англійській).

суниці	театр
смуга	президент
линнути	жирафа

Б. Які із цих слів, на вашу думку, запозичено з інших мов, а які виникли на українському ґрунті?

В. Зробіть висновок про походження слів української мови.

Власне українські слова

За походженням розрізняють власне українські слова й запозичені (іншомовні).

Власне українськими є слова, що виникли на українському ґрунті. Їх немає в інших мовах. НАПРИКЛАД: *мрія, літак, людина, освіта, залізниця, зайвий.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Власне українськими є також слова, утворені від спільних з іншими мовами коренів. **НАПРИКЛАД:** *водій, скрипаль, осторонь, удосвіта, біганина.*

Запозичені слова

Слова, що ввійшли в українську мову з інших мов, називають запозиченими (іншомовного походження). **НАПРИКЛАД:** *футбол, спорт* (з англійської); *фонтан, опера* (з італійської); *алея, костюм* (з французької); *кран, бутерброд* (з німецької); *герб, повидло* (з польської).

Словник

Про значення та походження запозичених слів можна дізнатися зі **словника іншомовних слів.**

39 I. Прочитайте власне українські слова. Чи можна назвати їх окрасою мови? Поясніть лексичне значення виділених слів, скориставшись за потреби тлумачним словником.

Багаття, мрія, **плекати**, скрипаль, бігцём, мерщій, міркувати, крутько, линути, обмаль, сузір'я, віхола, **либонь**, збагнути, стрімко, суніці, **довкілля**, осторонь, ущухати.

II. Складіть і запишіть речення з двома поданими словами (на вибір).

40 I. Спишіть речення. Підкресліть власне українські іменники, дієслова, прислівники й поясніть, що вони означають.

1. Я хотів **заздалегідь** попередити вас, щоб ви встигли продумати свій виступ (*О. Гуреїв*). 2. Жінка мусила вставати **вдосвіта**, як ще темно було (*Б. Грінченко*). 3. Поїзд, вихопившись із тісноти міста, стрімко помчав назустріч хмарному надвечір'ю (*С. Журахович*). 4. Крик і галас враз ущухли (*Ю. Смолич*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

41 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас звернулися з проханням допомоги дібрати назви для нового продуктового магазину, дитячого садка та спортивного клубу. Запропонуйте власне українські слова для найменування цих установ.

42 Прочитайте вголос запозичені слова, правильно вимовляючи звуки. Поясніть написання. Розподіліть слова між собою та з'ясуйте за словником іншомовних слів, з якої мови їх запозичено.

Директор, чипси, **пломбір**, рингтон, тонна, ванна, піца, ін'екція, інтерв'ю, медальйон, футбол, партер, декорація, торт, метро.

43 I. Прочитайте вірш. Яким ви уявляєте ліричного героя? Чи можна назвати його мрійником і фантазером?

ЧАРІВНИЙ ЛІФТ

Є такий секретний ліфт:
Коли знаєш чари,
Він несе тебе в політ
Через дах, до хмари...
Бачу вулиці усі,
Наче план читаю.
Іграшкові мчать таксі,
І повзуть трамваї...

Он, маленька і сумна,
Дівчинка Маринка.
В небо дивиться вона
На мою хмаринку...
Мить – і в мене вже беруть
Інтерв'ю в газети:
– Чи збираєтеся в путь
На чужі планети?

Потрапляє мій портрет
На усі екрани,
Та не видам я секрет
І найближчі плани.

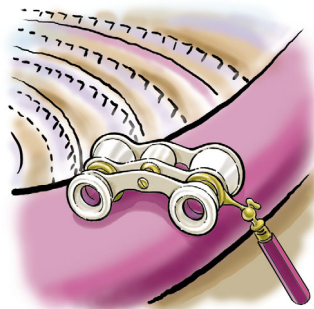
(Плани ж ось які мої:
Я гукну Маринці
І кататиму її
На своїй хмаринці!)

В. Савранська

II. Випишіть з тексту запозичені слова. Поміркуйте, чому свого часу вони ввійшли в українську мову та чи можемо ми сьогодні обійтися без них. Чи можна уявити сучасне життя без названих ними предметів, засобів, понять тощо?

44 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Якби ви були винахідником (або чарівником), то які нові технічні засоби створили б? З якою метою?

45 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли до театру. Вам треба знайти своє місце, а під час перерви ви хочете обмінятися з друзями враженнями від приміщення театру та від першої частини вистави. Які запозичені слова можуть знадобитися в цих ситуаціях?

Культура мовлення

Запозиченими словами не варто зловживати. Якщо для називання якогось поняття є власне український синонім, то саме йому слід надавати перевагу. **НАПРИКЛАД:** запозичене слово *дефект* можна замінити синонімом *вада*; *о'кей* – *усе гаразд, добре*. Проте немає потреби віднаходити власні замітники таким словам, як *історія, волейбол, скотч, ксерокс, джинси* тощо.

46 I. Прочитайте речення. Чи доцільно вжито в них виділені запозичені слова? Відредагуйте усно речення, замінюючи ці слова власне українськими синонімами.

1. З контрольною роботою в мене все **о'кей**. 2. Дванадцятка за контрольну – справжній **тріумф**. 3. У її стрункій постаті не було якогось **дефекту**. 4. Наступний **вікенд** ми проведемо разом. 5. Магазин пропонує широкий **діапазон** продуктів харчування.

II. Поміркуйте, які з виділених слів часто використовують задля моди й без потреби.

47 Поясніть лексичне значення поданих слів. Доберіть до них з довідки власне українські синоніми.

Лімітувати, дефект, концентрувати, компроміс, ілюзія, симптом.

ДОВІДКА. Вада, омана, обмежувати, ознака, поступка, зосереджувати.

48 Відредагуйте речення та запишіть правильно. Підкресліть іменники іншомовного походження. Скористайтесь поданою нижче таблицею «Культура мовлення».

1. У моїй роботі одна невірна відповідь. 2. Я не приймала участі в змаганнях. 3. Спробуйте смачне блюдо. 4. Розв'яжу любу задачу. 5. Слухаю слідуєче запитання. 6. Не забудьте виключити світло в кімнаті. 7. Настав час організувати організацію молоді. 8. Треба дбати про захисний імунітет. 9. Сестричку оглянув дитячий лікар-педіатр.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
імунітет сувенір педіатр <i>або</i> дитячий лікар дивина <i>або</i> парадокс	захисний імунітет пам'ятний сувенір дитячий лікар-педіатр дивний парадокс

І ТАКЕ БУВАЄ

Один працівник, бажаючи зробити приємність іншому, сказав:

– Нашому колективу дуже хотілося б, щоб цю роботу очолила така **одіозна** по-

стать, як ви.

– Ви справді вважаєте мене ненависним, неприємним? – образився співрозмовник.

– Вибачте, але ж я назвав вас таким пишним і красивим латинським словом – **одіозний**.

*Поясніть, чому образився колега. Що означає запозичене слово **одіозний**? Як уникнути подібних ситуацій?*

§ 6. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

*Про те, коли в словах іншомовного походження пишемо букви **и** та **і**, подвоєні букви, апостроф, а також м'який знак*

49 Прочитайте речення, чітко вимовляючи виділені слова іншомовного походження. Які труднощі, на вашу думку, можуть виникнути під час написання цих слів?

1. **Бразилія** – найбільша країна Латинської Америки й одна з найбільших у світі. 2. У Києві за проектом архітектора **Ра-**

стреллі збудовано Андріївську церкву. 3. Поблизу американського міста **Х'юстона** розташовано Космічний центр імені Ліндона Джонсона. 4. Типовий краєвид у Дністровському **каньйоні** – круті скелясті або заліснені береги, мальовничі острови (З енциклопедії).

Є правила, якими треба керуватися, коли пишемо слова іншомовного походження. **НАПРИКЛАД:** *тонна, піца, рингтон, директор, каньйон, ін'єкція*.

Букви И, І в словах іншомовного походження

Букву И пишемо:	
у ЗАГАЛЬНИХ назвах після Д, Т, З, С, Ц, Ч, Ш, Ж, Р перед буквою на позначення приголосного (крім [й]). Це так зване «правило дев'ятки», бо 9 букв. Усі вони є в реченні « <i>Де ти з'їси цю чашу жиру</i> ».	<i>диплом, джип, директор, інститут, капучино, чипси, джинси, чизбургер, таксист, цистерна, силует, дизель</i>
у ГЕОГРАФІЧНИХ назвах:	
– які закінчуються на <i>-ида, -ика</i>	<i>Антарктида, Арктика, Мексика</i>
– після <i>ж, ч, ш, щ, ц</i> перед буквою на позначення приголосного	<i>Чилі, Алжир, Вашингтон, Лейпциг</i>
– після <i>р</i> перед буквою на позначення приголосного, крім <i>й</i>	<i>Крит, Париж, Британія, Мадрид, Гольфстрім</i> АЛЕ: <i>Австрія</i>
– у деяких назвах після <i>д, т</i> та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою	<i>Аргентина, Ватикан, Тибет, Братислава, Бразилія, Пакистан, Єрусалим, Вифлеєм, Сирія, Сицилія</i>

Примітка. За традицією пишемо *и*, а не *і*:

1) у словах, що давно засвоєні українською мовою: *лимон, миля, спирт, вимпел, єхидна, імбир, химера, кипарис* та ін.;

2) у словах церковного вжитку: *диякон, єпископ, митрополит, християнство* тощо.

Букву І пишемо:	
на початку слів	<i>ідея, інструкція, «Іліада»</i>
після букв на позначення приголосних у кінці слова	<i>журі, колібрі, суші, шасі, парі</i>
перед буквами на позначення голосних звуків та [й]	<i>геніальний, чабата, діагноз, рієлтор</i>
Після букв, що не входять до «дев'ятки»	<i>бізнес, мюслі, фініш</i>

У власних назвах після букв на позначення приголосних, крім географічних назв у випадках, зазначених у п. 2 попереднього правила

Лісабон, Міссісіпі, Сідней, Севілья, Дідро, Грімм, Арістотель, Россіні, Дізель

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Якщо **власна** назва перейшла в категорію **загальних** назв, то керується правилами правопису загальних назв іншомовного походження. Наприклад: *силует* (від прізвища Етьєна де Сілуетта).
2. Букву **и** або **і** зберігаємо й у похідних прикметниках: *британський, лісабонський*.

ОРФОГРАМА

Букви *и, і* в словах іншомовного походження

50 Прочитайте вголос словосполучення та поясніть написання виділених букв *и, і*. Сформулюйте «правило дев'ятки».

Веселий рингтон, новий монітор, смачні чипси, київське «Динамо», яскраві гірлянди, знайомий силует, бразильський карнавал, міфічна Атлантида, браті Грімм, танцювальні ритми.

«Правило дев'ятки»

51 I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *и* або *і*. Підкресліть орфограму.

1. Велос..пед, роум..нг, парк..нг, пр..нтер, інтонац..я, д..плом, м..трополит, глад..олус, аргент..нський, ц..стерна.

2. Д..дро, С..dney, Ваш..нгтон, Мекс..ка, Ч..лі, С..нгапур, Сан-Франц..ско, Лейпц..г, Ват..кан.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть спонукальне речення.

52 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому слово *дизель* пишемо з буквою *и*, а *Дізель* – з буквою *і*.

53 **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою тести. Знайдіть у своєму тесті одне словосполучення, у якому є слово з пропущеною буквою *і*. Поясніть одне одному відповідь.

1. А аргент..нське танго
Б ч..лійська сосна
В мекс..канський серіал
Г л..ванський кедр

2. А т..бетська медицина
Б мадр..дський «Реал»
В л..війська нафта
Г браз..льський карнавал

Подвоєння
букв

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюємо. **НАПРИКЛАД:** *сума, піца, спагеті, маса, грип, шасі, інтермецо, бароко.*

Подвоєні букви зберігаємо:

- в окремих загальних назвах (*ванна, тонна, пánна, панно́, вілла, ма́нна, мулла́, білля́, мадонна, не́тто, бру́тто, бо́нна, пéнні**);
- у власних назвах та похідних від них словах (*Голландія, Марокко, Брюссель, Гіппократ, Будда, Одисей, Ахіллес, Руссо, Магеллан, голландський, марокканський*);
- за збігу однакових приголосних звуків префікса й кореня (*інновація, ірраціональний*).

**Не́тто* – маса товару без упаковки; *бру́тто* – маса товару з упаковкою; *бо́нна* – гувернантка; *пéнні* – англійська монета; *білля́* – документ.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Пишемо: **імміграція** (іммігрант); **АЛЕ:** еміграція (емігрант).

ОРФОГРАМА

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

54 Поясніть написання поданих власних назв іншомовного походження. Утворіть від них прикметники й запишіть слова парами. Чи в усіх утворених словах зберігаються подвоєні букви? Для перевірки написання скористайтеся словником.

ЗРАЗОК. *Андорра – андоррський.*

Голландія, Марокко, Калькутта, Яффа, Ніцца, Міссісіпі, Міссурі.

55 I. Спишіть слова, уставляючи на місці крапок, де потрібно, пропущену букву. Підкресліть орфограми, поясніть написання. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи подовжені звуки.

Піц..ерія, реклам..а, бравісим..о*, кол..ектив, сум..а, тон..а, ван..а, мадон..а, ір..еальний, Растрел..і, Рус..о, ап..етит, ал..ея, нет..о, грип.., віл..а, груп..а, Магел..ан, контр..еволюція, програм..а, буд..ист, Ахіл..ес, ас..орті, Гіп..ократ.

**Бравісимо* – вигук, який уживається як вияв похвали.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

Апостроф

Апостроф у словах іншомовного походження пишемо перед **я, ю, є, ї** після:

- букв **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р** (*комп'ютер, кар'єра, Монтеск'є, Руж'є, миш'як, прем'єр*);
- префікса, що закінчується буквою на позначення приголосного (*ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура*).

Апостроф **не пишемо**, коли букви **я, ю** позначають один звук [а], [у] (*бюджет, мюзикл, Мюллер, бязь**).

*Бязь** – щільна бавовняна тканина.

ОРФОГРАМА

Апостроф у словах іншомовного походження

56 I. Прочитайте вголос словосполучення, дотримуючись орфоепічних правил. Поясніть наявність чи відсутність апострофа в словах іншомовного походження.

Медові мюслі, інтерв'ю з кумиром, державний бюджет, комп'ютерна програма, розчин для ін'єкції*, п'єдестал пошани, смачне пюре, стогривнева купюра, прем'єра фільму, гравюра** на металі.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості їхньої вимови.

**Ін'єкція* – упорскування під шкіру або у вену лікувальних речовин.

***Гравюра* – вирізьблений на спеціальній пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка.

Гравюра
Володимира
Фаворського

57 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф. Правильність написання перевірте за словником.

Кур..ер, р..юкзак, п..юре, Х..юстон, М..юнхен, б..юро, п..едестал, прем..єра, прем..єр-міністр, бар..єр, інтерв..ю, Г..юго, ад..ютант, миш..як, б..юджет, кон..юнктура, м..юзикл, комп..ютер.

II. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення. Визначте головне й залежне слово.

М'який
знак

М'який знак у словах іншомовного походження вживаємо для позначення на письмі м'якості приголосних [д´], [т´], [з´], [с´], [л´], [н´] у таких випадках:

- перед *я, ю, є*, що позначають звуки [йа], [йу], [йе] (*ательє, мільярд, конференсьє*);
- перед *йо* (*каньйон, бульйон*);
- у кінці слова (*Рафаель, медаль*);
- після *л* перед буквою на позначення приголосного (*альбатрос*).

ОРФОГРАМА

М'який знак у словах іншомовного походження

58

I. Спишіть слова, уставляючи на місці крапок, де потрібно, м'який знак. Підкресліть орфограму, поясніть написання. За потреби зверніться до орфографічного словника.

Н..ютон, Болон..я, Д..юма, порт..єра, міл..йонер, конференс..є, т..юбик, кан..йон, бракон..єр, ател..є, д..юбель, ал..янс, павіл..йон, бул..йон, н..юанс, він..єтка*.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть їх вимову.

**Віньєтка* – прикраса у вигляді невеличкого малюнка в книжці, альбомі.

59

ЧОМУ ТАК? Прочитайте слова й вимовте звуки, позначені виділеними буквами. Поясніть, чому перше слово пишемо з апострофом, друге – з м'яким знаком, а третє – без цих знаків.

Кон'юнктура – **Ньютон** – **нюанс**.

60

I. Прочитайте слова, дотримуючись орфоепічних правил. Значення невідомих вам слів з'ясуйте за тлумачним словником. Знайдіть у словах орфограми, поясніть написання.

Париж, дисплей, талісман, Чикаго, дискусія, Скандинавія, Гаррі Поттер, ангіна, лібрéто*, інтермéцо, іммігрувати, Одіссей, ралі, кар'єр, фюзеляж, інтер'єр, бюлетень, Льюїс, шампін'йон, монпансьє, сеньйор, жульєн, консьєржка, компаньйон.

**Лібрéто* – літературний текст опери, оперети; сценарій балету.

II. Складіть і запишіть невеликий діалог (3–4 репліки), використавши одне з поданих слів (на вибір).

61 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви зі своїми рідними або ж друзями складаєте список покупок. Чи всі слова в поданому списку ви зможете написати правильно? Біля одного слова хтось із дорослих поставив знак питання. Як ви вважаєте, чому?

Потрібно купити:

спагет..і – 1 кг

сир «Гол..андський» – 300 г

заготовку для піц..и – 2 упаковок

шампін(ь)йони – 1 кг

зелень для бул(ь)йону – 1 пучок

? ч(і,и)пси – 2 пакци

м(')юслі (з курагою

та родзинками) – 2 пакци

л(і,и)мон – 1 шт.

62 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Випишіть кожен зі словника іншомовних слів 6–8 слів, щоб проілюструвати всі вивчені орфограми в словах іншомовного походження. Продиктуйте ці слова однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

63 Розподіліть слова на чотири групи залежно від орфограми: 1) букви *и, і*; 2) подвоєні букви; 3) апостроф; 4) м'який знак. Слова запишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми.

Гол(л)андець, спагет(т)і, пр(і,и)нтер, міл(ь)ярд, атлет(і,и)ка, ауд(і,и)торія, грав(')юра, аж(і,и)отаж, барок(к)ю, п(')юре, груп(п)а, тон(н)а, віл(л)а, Магел(л)ан, марок(к)анець, Атлант(і,и)ка, Корс(і,и)ка, Мавр(і,и)танія, Ваш(і,и)нгтон, порт(ь)єра, ін(н)оваційний, ател(ь)є, прем(')єрний.

§ 7. АКТИВНА ТА ПАСИВНА ЛЕКСИКА

Про слова, які часто вживають мовці, про застарілі слова й неологізми та про розвиток словникового складу мови

64 А. Визначте, які з поданих слів з'явилися в мові давно, проте на сьогодні ми їх майже не вживаємо. А які слова з'явилися порівняно недавно?

шолом	скайп
престол	банкомат
рогачі	роумінг

Б. Наведіть приклади слів, які з'явилися недавно.

В. Зробіть висновок, чим застарілі слова відрізняються від нових.

Активна
лексика

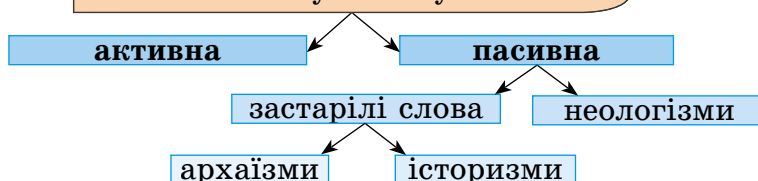
За ступенем уживаності розрізняють активну й пасивну лексику.

До **активної лексики** належать слова, які часто вживають усі мовці або частина мовців у тій чи тій сфері суспільного життя. **НАПРИКЛАД:** *сад, ходити*.

Пасивна
лексика

До **пасивної лексики** належать застарілі слова та неологізми. Їх рідко вживають, вони відомі не всім мовцям.

Лексика за ступенем уживаності

Застарілі
слова

Застарілими називають слова, які вийшли з активного вжитку. Їх поділяють на архаїзми та історизми.

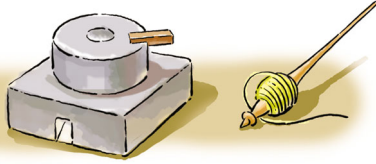
Архаїзми

Архаїзми – це слова, які вийшли з активного вжитку, бо були замінені іншими словами. **НАПРИКЛАД:** *перст* (палець), *ланіти* (щоки), *зріти* (бачити), *ча́та* (варта), *лицеді́й* (актор), *їство́* (їжа).

Істо-
ризми

Історизми – це слова, які вийшли з активного вжитку, тому що зникли названі ними предмети чи поняття. **НАПРИКЛАД:** *жупан, ві́т, мушкет, дворянин, поміщик, кольчуга, соха́*.

ПОРІВНЯЙМО:

Архаїзми	Історизми
верца́дло дзигáр	жо́рна верете́но
	

Роль
у мові

Застарілі слова вживають у науковій або художній літературі, коли потрібно відтворити картини минулого. Архаїзми, крім того, нерідко вживають у художніх творах для передачі піднесеності, урочистості чи зневаги, іронії.

65 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи належать до історизмів, а другої – до архаїзмів. Що спільного між архаїзмами та історизмами?

1. Цар, боярин, губернія, жёрна.
2. Войовнік, перст, злото, древо.

66 Прочитайте речення. Випишіть спочатку архаїзми, а потім – історизми. Значення незрозумілих слів з'ясуйте за словником.

1. Як лицедій, міняє маски час (*Л. Костенко*). 2. І на оновленій землі врага не буде, супостата... (*Т. Шевченко*). 3. Групами йшли спудеї академії, міщани, купці... Сьогодні має бути театральна вистава (*Р. Чумак*). 4. Назустріч Людани сірою вервечкою сунули постаті, що виходили з лодій. То були вої в кольчугах (*Р. Іванченко*). 5. Дзигарі на першому поверсі у вестибюлі непоквапно відбили вісім ударів (*Ю. Смолич*).

67 I. Доберіть до кожного архаїзму з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Запишіть слова парами та поясніть, у яких стилях мовлення і з якою метою можуть уживатися подані застарілі слова.

Ректи, ланіти, перст, благій, десніця, вакації, ратай, піт, зигзіця.

ДОВІДКА. Говорити, щоки, поет, палець, добрий, канікули, рука, орач, зозуля.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

68 I. Укладіть словничок з якнайбільшої кількості слів, що є назвами старовинних речей домашнього вжитку. З'ясуйте, де й коли ці речі використовувалися.

II. Поміркуйте, за якої умови слова *інтернет*, *комп'ютер*, *банкомат* можуть стати історизмами. А чи можуть вони стати архаїзмами?

69 Запишіть слова у дві колонки: 1) архаїзми; 2) історизми. Скористайтеся довідкою.

Кошовий, корогва́, глас, жупан, свари, січовик, рибар, перст, половці, ногата, толмач.

ДОВІДКА. *Корогва* – прапор; *ногата* – грошова одиниця в стародавній Русі; *рибар* – рибак; *свари* – війна; *толмач* – перекладач.

70 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Чому князя Ярослава назвали Мудрим?

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Після смерті князя Володимира його сини затіяли війну за право князувати в Києві. Переміг у ній Ярослав, названий за свої великі здібності Мудрим. Сидів він на великокнязівсько-

Ярослав Мудрий

му престолі в Києві 35 років: з 1019 до 1054-го. Дбав про розвиток Київської Русі, її могутність. Одна з його доньок – Анна – стала королевою Франції.

Ярослав вів походи проти ворожих племен: ятвягів, ям і чудь. 1036 року розгромив біля Києва хижих печенізьких ханів.

Людина талановита й мудра, князь за-снував при Софійському соборі школу, зібрав колекцію рукописних книг. Це була перша бібліотека на Русі.

За Ярослава Мудрого виріс новий Київ – «град великий», а Київська Русь перетворилася на могутню європейську державу (*З підручника*).

II. Випишіть з тексту історизми та поясніть, з якою метою їх ужито.

III. За виписаними словами стисло перекажіть прочитане (усно).

Неологізми

Неологізми – це слова, які з'явилися нещодавно й новизна їхня усвідомлюється мовцями. **НА-ПРИКЛАД:** *гуглити, смарт-годинник, флешмоб, блокбастер, булінг*.

Неологізми виникають тому, що з'являються нові предмети й поняття. Із часом ці слова можуть перейти до активної лексики. Наприклад, у певний історичний період неологізмами були слова *трактор, холодильник, космонавт* тощо.

71 I. Прочитайте слова. Поміркуйте, які з них: а) були неологізмами багато десятиліть тому; б) були неологізмами ще відносно недавно; в) є неологізмами на сьогодні. Поясніть, яких змін і чому зазнає словниковий склад мови в процесі розвитку.

Волейбол, банкомат, євро (*грошова одиниця*), скайп, космонавт, ракета, смартфон, жалюзі, комп'ютер, радіо, онлайн, флешка, блогер, супермаркет, інтернет, електрика, акаунт.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Визначте в них кількість звуків і букв.

72 Хто за одну хвилину зможе дібрати якнайбільше нових слів, які лише нещодавно ввійшли в українську мову?

73 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам удалося винайти новий лікарський препарат або створити новий транспортний засіб. Які назви ви дібрали б для своїх винаходів? Поясніть причину появи неологізмів.

§ 8. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ Й СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Про слова, які закріпилися за певним стилем мовлення, та особливості вживання цих слів

ПРИГАДАЙМО. 1. Які слова називають стилістично забарвленими? 2. Які особливості офіційно-ділового стилю мовлення?

74 А. Виберіть з рядів синонімів слова, які недоречно вживати в науковому та офіційно-діловому стилях.

1. Дітлахи, діти, мілкотá. 2. Розчудесний, гарний. 3. Рюм-сати, скиглити, ревити, плакати.

Б. Якого відтінку можуть надавати мовленню слова, які ви вибрали (позитивного чи негативного)?

В. Зробіть висновок щодо вживання окремих слів у різних стилях мовлення.

Стилістично
забарвлені
слова

За вживанням розрізняють загальноновживані (нейтральні) і стилістично забарвлені слова. Основу кожного стилю мовлення становлять загальноновживані слова.

Стилістично забарвленими називають слова, які вживають лише в окремих стилях мовлення або в одному з них. **НАПРИКЛАД:** *знаменник, декларувати, жаднюга.*

Види стилістично забарвленої лексики

Вид лексики	Стилі, у яких переважно вживаємо слова	Приклади
Суспільно-політична	Публіцистичний, офіційно-діловий	<i>парламентар, демократія, загальнодержавний</i>
Офіційно-ділова	Офіційно-діловий, публіцистичний	<i>інструкція, ініціювати</i>
Наукова	Науковий	<i>доданок, молекула, прислівник</i>
Розмовна	Розмовний, художній	<i>дітлахи, шкандибати</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Розмовні слова надають мовленню неофіційного звучання, тому є неприпустимими для офіційно-ділового та наукового стилів.

Офіційно-ділова лексика не завжди доречна в розмовному мовленні.

75 Випишіть стилістично забарвлені слова. У якому стилі може бути використане кожне з них? Укажіть серед виписаних слів запозичені.

Дорого, периметр, спортклуб, ледащо, комбайн, функціонувати, монітор, зирити, дивитися, низький, загальнонародний, велик, префікс, відфутболити, військово-патріотичний, працювати, фотосинтез, вранці.

76 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба розказати на ніч маленькій дитині добру, цікаву історію. Складіть усно невелику розповідь (4–6 речень). Використайте стилістично забарвлені слова, зокрема щонайменше два з поданих іменників.

✓ звірятко	✓ будиночок
✓ голосочок	✓ хмаринка
✓ вітерець	✓ слонятко
✓ доріженька	✓ коточок

77 Хто зможе дібрати таку синонімічну пару, у якій одне слово було б стилістично забарвленим, а друге – загальноживаним?

78 I. Прочитайте слова й усталені сполучення, характерні для офіційно-ділового стилю.

Прем'єр-міністр, секретар, приймальня, учнівський квиток, квитанція, заява, паспорт, посвідчення, план роботи, пропозиція, розглянути, вирішити, надати, вищезазначений, ухвалити закон, зарахувати на посаду, оголосити конкурс, докладати зусиль, обіймати посаду, давати згоду, вважати правильним, підбити підсумки, порушити питання, розглянути пропозиції, скасувати рішення.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне з поданих слів (сполучень). Складіть і запишіть речення із запропонованим вам словом (сполученням).

79 Прочитайте речення. Які слова в них ужито недоречно? Відредагуйте усно речення.

1. Сашко, доведи, будь ласка, до відома вчителя, що я захворів.
2. Дівчинко, ти з якого питання плачеш?
3. Щойно від Дениса надійшла пропозиція піти на річку купатися.
4. Керівник школи звернувся до учнів з проханням не тупати по клумбах.
5. Інспектор погомонів зі школярами про заходи пожежної безпеки.

80 СИТУАЦІЯ. Складіть діалог (6–8 реплік) в офіційно-діловому стилі, можливий в одній з описаних ситуацій (на вибір). Використайте стилістично забарвлені слова.

ВАРІАНТ А. Ви прийшли записатися до бібліотеки. Повідомте мету свого візиту, а також на прохання бібліотекарки – своє прізвище та ім'я, дату народження, місце проживання (для оформлення картки читача). Розпитайте про години роботи закладу, правила користування літературою.

ВАРІАНТ Б. Ви зайшли в кабінет заступника директора школи, щоб замовити учнівський квиток. Повідомте мету свого візиту, розпитайте, чи треба приносити свідоцтво про народження, фотокартку. Дізнайтеся про правила користування учнівським квитком.

81 I. Спишіть речення. Підкресліть офіційно-ділову лексику.

1. На шкільних зборах ухвалено рішення взяти участь у міській виставці квітів. 2. Прошу підготувати пропозиції до 1 лютого поточного року. 3. Прошу опублікувати у вашій газеті моє оголошення. 4. Дозвольте ще раз подякувати вам за допомогу. 5. Закон набирає чинності з дня його опублікування.

II. Знайдіть у першому реченні слова, у яких можливі чергування звуків.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
брати участь порушити питання скасувати рішення давати згоду	приймати участь підняти питання відмінити рішення давати добро

§ 9. ПРОФЕСІЙНІ СЛОВА Й ТЕРМІНИ

Про слова, властиві людям певної професії, та слова, що називають наукові поняття

82 А. Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені професійні слова.

1. Невеличкий катер прудко жене поперед себе довжелезну порожню **баржу**, уткнувшись носом їй у **корму** (*В. Малець*).
2. Я сім років у шахті працював, **бури** **шпур**, довбав глибокі **лунки**... (*І. Савич*).

Б. Для представників яких професій характерні виділені слова?

В. Чи часто ці слова вживаєте ви? Зробіть висновок про особливості професійних слів.

Професійні
слова

Слова, що властиві мовленню людей певної професії, називають професійними. **НАПРИКЛАД:** *бранка, плуг, озимина* (з мовлення працівників сільського господарства); *боцман, швартбів, палуба* (з мовлення моряків).

Існує професійна лексика лікарів, учителів, юристів, водіїв, шахтарів, бухгалтерів, акторів тощо.

83 I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що нового для себе ви дізналися із цього тексту?

ПЕРШИЙ ТРАМВАЙ

Перші трамваї з'явилися ще на початку XIX сторіччя і називалися кónками. Це були відкриті чи закриті металеві вагони. По рейках їх тягли коні.

Великі можливості для розвитку цього виду транспорту стали після появи електричного струму.

О. Шалаєв. Прогулянка
(фрагмент)

Перший в Україні електротрамвай з'явився в Києві в 1892 році. Його творцем був інженер і підприємець Арманд Струве. Спочатку Струве побудував колії і випустив на маршрути міста конки. Проте на крутих київських пагорбах коні швидко стомлювались і не могли тягнути важкі вагони з пасажерами. Тому інженер вирішив запустити вулицями Києва останню новинку європейської технічної думки – трамвай з електричним двигуном (*З енциклопедії*).

II. Випишіть професійні слова, характерні для мовлення працівників транспортної галузі. Назвіть серед цих слів запозичені.

84 Користуючись довідкою, укладіть словнички для спеціалістів двох із названих професій. Доповніть ці словнички кількома власними прикладами.

Будівельники, художники, музиканти, лікарі.

ДОВІДКА. Компрес, акварель, цемент, симфонія, стетоскоп*, котлован, октава, бетон, гама, цегла, мольберт, нота, кран, палітра, аспірин, акорд, рецепт, ескіз.

**Стетоскоп* – інструмент для вислуховування серця і легенів.

Терміни

Термін – це спеціальне слово, яке вживають для найменування конкретного поняття з якоїсь галузі знань.

НАПРИКЛАД: *синтаксис, омоніми* (мовознавство); *чисельник, квадрат* (математика); *цитоплазма, бактерія* (біологія); *раунд, пенальті* (спорт).

Основна сфера застосування термінів – **науковий та офіційно-діловий стилі**.

Словники

Терміни пояснюють у **термінологічних словниках**, а найбільш уживані із цих слів – і в **тлумачному**. У словнику термін супроводжують позначками. **НАПРИКЛАД:** *спец.* (спеціальне слово), *тех.* (техніка), *хім.* (хімія), *фізк.* (фізкультура).

85 I. Запишіть терміни в чотири колонки: 1) математичні, 2) літературознавчі, 3) медичні, 4) спортивні.

Множення, аут*, дільник, персонаж, квадрат, поема, кут, сюжет, хірургія, тайм, ін'єкція, драма, ангіна, казка, термометр, гросмейстер.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

**Аут* – переліт м'яча, шайби за межу, установлену правилами гри.

86 **ЧОМУ ТАК?** Поміркуйте, чому в професійному мовленні зубного лікаря, учителя мови й агронома термін *корінь* матиме різне значення. Яке саме?

87 I. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення.

КОМЕТИ Й МЕТЕОРИ

Час від часу на небосхилі з'являються комети та метеори. Комета – це тіло Сонячної системи, що рухається навколо Сонця дуже витягнутою орбітою. З наближенням до Сонця в кометі з'являється хвіст і голова (ядро). Хвіст складається з газів і частинок пилу, що вилітають з розжареного ядра. Метеорами називають тіла, які часто не долітають до поверхні Землі, згораючи в її атмосфері. Метеорне тіло, що досягло поверхні Землі, називають метеоритом (*З підручника*).

II. Знайдіть терміни та обґрунтуйте доречність їх уживання. До якої групи слів (загальноуживаних чи стилістично забарвлених) вони належать?

III. З'ясуйте, чи вжито в тексті слова в переносному значенні. Якщо ні, то чим це можна пояснити?

88 Хто зможе пригадати три слова, що належать до професійної лексики музикантів? А хто добре ще більше таких слів?

89 Випишіть зі своїх підручників з математики, географії та природознавства по 2–3 терміни. Поясніть лексичне значення цих слів. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

90 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть невелике висловлення (6–8 речень) на одну з тем: «Як вирощують пшеницю», «Як будують кораблі», «Робота в космосі», «Як народжується малюнок», «Швидка допомога». Використайте професійні слова.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелике висловлення (6–8 речень) «Професія моїх батьків» («Ким я мрію стати»). Використайте професійні слова, неологізми.

§ 10. ДІАЛЕКТНІ ТА ПРОСТОРІЧНІ СЛОВА

*Про слова, властиві мовленню жителів певної місцевості,
і слова, яких варто уникати в спілкуванні,
та про культуру мовлення*

91 А. Прочитайте діалектні слова та їхні літературні відповідники.

Діалектні слова	Літературні відповідники
газда́	господар
ла́кітки	ласоці
фрі́лка	сопілка

Б. Поміркуйте, слова якої колонки зрозумілі всім українцям і без словників. Які слова вживають лише жителі певної місцевості?

В. Зробіть висновок про особливості діалектних слів

Діалектизми

Діалектними (діалектизмами) називають слова, властиві мовленню лише жителів певної місцевості. Ці слова здебільшого незрозумілі тим, хто живе в іншій місцевості. **НАПРИКЛАД:** *ко́гут* (півень), *не́ньо* (батько), *бузько́* (лелека), *ві́дїти* (бачити), *голиці* (рукавиці), *варош* (місто), *оре́ля* (гойдалка).

Стилістичні особливості

Діалектні слова використовують переважно в розмовному та художньому стилях. У художніх текстах за допомогою цієї лексики передають місцевий колорит, специфіку побуту.

Словник

Для пояснення значень діалектних слів існують спеціальні **словники діалектів**. У тлумачних словниках діалектні слова подають з позначкою *діал.*

92 I. Прочитайте речення. Доберіть з довідки до виділених діалектних слів їхні літературні відповідники. З якою метою автори скористалися діалектними словами?

Ватра

Чічка

1. Після вечері вони з Андрієм довго **гуторили** (*М. Олійник*).
 2. Зірки мерехтіли, як золоті **чічки** (*В. Стефаник*). 3. Надворі зима, а мені така **файна** весна приснилася (*В. Стефаник*).
 4. Розвели серед двору **ватру** й грілися, а деякі варили вечерю (*Мирослав Ірчан*). 5. В глухому та вузенькому провулкові, що буйно заріс бур'янами та **жаливою**, ніколи не буває сонця (*С. Васильченко*). 6. Кремзлики, шкубанки, книдлі – це надзвичайно смачні страви з **бараболі**, які готують на Буковині та Закарпатті (*Із журналу*). 7. Стрімкими **пляями**, густими лісами пробирались, брели через бурхливі весняні потоки (*В. Бадурук*).

II. Складіть і запишіть речення з двома виділеними словами (на вибір).

III. Спишіть останнє речення і підкресліть у ньому члени речення.

ДОВІДКА. Квіти, гарна, вогнище, стежка (у горах), картопля, кропива, говорити.

93 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані в першому рядку синоніми до іменника **лелека** називають діалектними словами, а в другому – загальнозживаними.

1. Бузькó, бúшель, гáйстер, боця́н, дзьобу́н.
2. Лелека, чорногуз, бусол.

94 Прочитайте слова й поєднайте їх у синонімічні пари. Запишіть ці пари, ставлячи першим діалектне слово.

Гарно, ватра, подвір'я, вівірка, господиня, легінь, білка, обійстя, ґаздиня, переляканий, гарáзди, файно, достатки, парубок, вогнище, перепуджений.

95 Укладіть словничок діалектних слів (5–10 слів), які вживають у вашій місцевості або в місцевості, де проживають ваші знайомі, друзі. Доберіть до цих слів літературні відповідники.

Просторічні
слова

За обставин невимушеної, переважно побутової, розмови вживають **просторічні слова**. До них належать:

- слова, перекручені, спотворені з погляду норм літературної мови: *сюдою, тута, охтобус*;
- слова, яким властивий відтінок зниженості, згрубілості: *ляпати* (говорити), *витріщатися, телепень*;
- росіянізми: *пожалуста, до свідання*.

Стилістичні
особливості

Просторічна лексика характерна для **розмовного** мовлення. Її також використовують у **художніх** текстах для негативної характеристики персонажів або для жартівливого забарвлення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Просторічних слів варто уникати в повсякденному спілкуванні.

96 Прочитайте речення. Знайдіть просторічні слова й поясніть, з якою метою автори скористалися ними. Доведіть, що вживання таких слів у повсякденному спілкуванні є недоречним та свідчить про некультурність мовців.

1. Хто вас, босяцюги, на чужу землю просив? Забирайтеся, злидні чортові! (*М. Стельмах*). 2. Ми всі ходимо по цьому дому з мобілами, бо розгубимося (*Є. Кононенко*). 3. Давайте, баришня, пожарну скоріш! Пожар! (*Остан Вишня*). 4. Я все ніяк допетрати не міг, що крутиться Земля, мов куля кругла (*Б. Олійник*).

97 **СИТУАЦІЯ.** Перебуваючи в транспорті, у магазині тощо, уважно дослухайтеся до мовлення тих, хто поруч. Чи вживають вони просторічні слова? Що ви порадили б тим, хто послуговується такими словами?

98 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Поміркуйте над словами Василя Сухомлинського: «Говорити скаліченою мовою – це все одно, що грати на розладнаній скрипці». Чи калічить мову суржик – змішування слів різних мов?

99 І. Спишіть, добираючи потрібне слово. Які слова називають паронімами?

1. Наталка навчається в (*музичній, музикальній*) школі.
2. Тобі личить (*воєнна, військова*) форма.
3. Ця книжка – про часи (*військового, воєнного*) лихоліття.
4. Друзі йшли (*освітленою, освіченою*) вулицею.
5. У свята вулиці міста особливо (*людяні, людні*).
6. (*Тактовна, тактична*) людина вміє заспокоїти.
7. Бабуся вміє (*лічити, лікувати*) травами.
8. До апте-

ки треба їхати в (*сусіднє, сусідське*) село. 9. Цей підручник може бути (*корисливим, корисним*) для тебе.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

100 Відредагуйте речення та запишіть. Скористайтеся поданою таблицею.

1. Мені **невдобно** в тебе просити. 2. Здрасте, шановна Ірино Дмитрівно! 3. Хто сьогодні **діжурний**? 4. **Канєшно**, я допоможу тобі. 5. Який **вкусний** пиріг! 6. Наталці подарували сиреньові **чобітки**.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
напевно	наверно
незручно	невдобно
звичайно	канєшно
смачно	вкусно
черговий	діжурний
витончений (гарний)	ізяцний

§ 11. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Про лексичне значення і синтаксичну роль фразеологізмів та про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

101 А. Поясніть лексичні значення виділених фразеологізмів.

1. Мишко писав **як курка лапою**. 2. До найближчого села було **рукою подати**. 3. У кімнаті **ніде і яблуку впасти**. 4. У письмовій роботі Дмитрика помилок було **як зірок на небі**.

Б. Замініть кожен з виділених фразеологізмів одним словом з таким самим значенням. Що при цьому втратять висловлювання?

В. Зробіть висновок про роль фразеологізмів у мовленні.

Особливості фразеологізмів

Фразеологізми – це **стійкі сполучення слів, які за лексичним значенням дорівнюють одному слову (словосполученню)**. **НАПРИКЛАД:** *бити байдики* (ледарювати), *рукою подати* (близько), *за царя Гороха* (давно), *гаряча голова* (запальна, нестримна людина).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Лексичне значення фразеологізму не впливає з лексичного значення слів, з яких він складається. У фразеологізмах не можна замінювати одне слово іншим чи вилучати якесь слово.

Синтаксична
роль

Роль
у мовленні

Словник

Фразеологізм є одним членом речення. **НА-ПРИКЛАД:** 1. *Сергій з Назаром глека побили.* 2. *Віталій кинувся тікати з усіх ніг.*

У художній літературі та в розмовному мовленні фразеологізми допомагають виразніше передати певну думку, вони роблять висловлення яскравим, образним, емоційним.

Лексичне значення фразеологізмів можна дізнатися у **фразеологічних словниках**.

102 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чим цікавий цей текст?

ВОДОЮ НЕ РОЗЛИТИ

Ми з Дмитром товаришуємо ще з першого класу. Однолітки кажуть, що нас навіть водою не розіллеш. І хоча з Дмитром інколи каші не звариш, але я на це заплющую очі.

Ось і минулої суботи ми домовилися піти вудити рибу. Я і черв'яків накопав, і вудочки приготував, а товариш навіть за

холодну воду не брався. О восьмій ранку ми мали зустрітися біля криниці, але Дмитро прийшов аж через пів години. Я лише розвів руками.

Риболовля виявилася вдалою, ми спіймали багато карасів. Після обіду почали насуватися дощові хмари, і ми, узявши ноги в руки, змушені були тікати додому. Злива наступала нам на п'яти, ми дуже промокли й змерзли так, що зуб на зуб не попадав. Але все одно були задоволені (*З посібника*).

 II. Випишіть фразеологізми та з'ясуйте їхнє лексичне значення за фразеологічним або тлумачним словником. Поясніть роль фразеологізмів у поданому тексті. Які з них увиразнюють риси людської вдачі?

III. Який фразеологізм «заховався» на малюнку до тексту?

 103 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Якби ви були художником, то який гумористичний малюнок намалювали б до одного з фразеологізмів, ужитих у тексті попередньої вправи?

104 I. Спишіть речення, замінюючи виділені слова синонімічними фразеологізмами (з довідки).

1. Молодиці **закрутились** серед хати та **вдарились** лобами **дуже сильно** (За *І. Нечуєм-Левицьким*). 2. Потоцький знає, чим **закінчиться** та **нерозумна** **затія** **запальних, нестримних людей**, і не піде за ними (За *Я. Стецюком*). 3. Однак **новина** **впала** **несподівано, раптово** (*М. Коцюбинський*). 4. Воєвода **обманював** обох змовників, доки не зміцнив оборону фортеці (За *Д. Міщенком*). 5. Доки не проведу своїх лелек у вирій, не візьмуся **ні за що!** (За *Гр. Тютюнником*).

II. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

ДОВІДКА. *Як грім з ясного неба, водити за носа, аж голови загули, ані за холодну воду, гарячі голови.*

105 Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення, усно замінивши одним словом (словосполученням). За потреби користуйтеся довідкою.

Накивати п'ятами, розправляти крила, в пух і прах, кров з молоком, як сніг на голову, народитися в сорочці, з комарів носок, робити з мухи слона, нагріти руки, ні пари з уст, стерти в порошок, крокодилячі сльози, набрати в рот води, сізіфова праця*, до сьомого поту.

ДОВІДКА. Утекти, набирати сили, уцент, гарний (здоровий), раптово, бути щасливим, маленький, перебільшувати, нажитися, мовчати, знищити (розбити вщент), нещирість почуттів, мовчати, марна праця, виснажливо.

*Сізіфова праця (робота) – надзвичайні зусилля, спрямовані на досягнення чогось, які не дають бажаних результатів; щось непосильне.

 106 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому пункті виділене сполучення слів є фразеологізмом, а в другому – ні.

1. Я вас веду не до легкої перемоги! Це буде досить **твердий горішок**.

2. Денису попався **твердий горішок** – ніяк не міг його розколоти.

107 Складіть і запишіть по одному реченню з двома поданими сполученнями (на вибір), щоб ці сполучення виступали фразеологізмами. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

Тверда рука, круті повороти, тягти kota за хвоста, знайти в капусті, гаряча голова, розбити глека, на голові ходити, вибити з рук.

108 Випишіть з кожної пари сполучень фразеологізм. Свій вибір обґрунтуйте. Поясніть лексичне значення фразеологізмів, користуючись фразеологічним словником.

Пекти раки, ловити раки; вогонь Прометея*, яскравий вогонь; яскрава зірка, як зірок на небі; стріляний горобець, підстрелений білень; набрати в рот води, набирати воду; як білка в колесі, маленька білочка; скуштувати березової каші, їсти кашу; за царя Гороха, за царя Олександра II.

**Вогонь Прометія (прометеїв вогонь)* – незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети.

109 I. Доберіть з довідки до кожного з поданих фразеологізмів фразеологізм-синонім. Запишіть їх парами. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Як п'яте колесо до воза, море по коліна, кури не клюють, робити з мухи слона, пасти задніх, рукою подати.

ДОВІДКА. Бути у хвості, хоч трава не росте, хоч греблю гати, як торішній сніг, не за морями, згущувати фарби.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з такими антонімічними фразеологізмами: *як кіт наплакав* – *хоч греблю гати*.

110 I. Визначте, які слова пропущено у фразеологізмах.

Покласти зуби на ...; мало каші ...; виводити на чисту ...; яблуку ніде ...; брати близько до ...; грати першу ...; товкти воду в ...; не чуючи землі під ...; з'їсти пуд ...; бити лихом об ...; хоч греблю ...; народитися під щасливою ...; тримати носа за ...; не бачити далі свого ...; казка про курочку ...; сім п'ятниць на ...

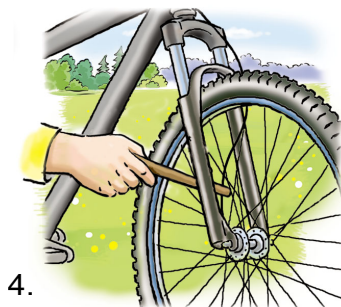
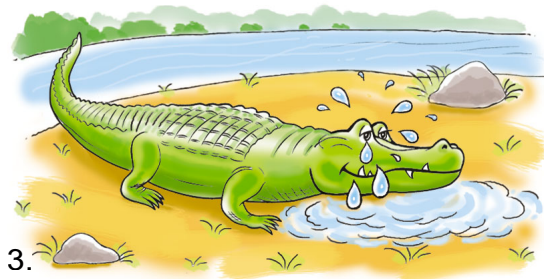
II. Із двома поданими фразеологізмами (на вибір) складіть усно речення.

111 Хто зможе дібрати три фразеологізми зі словом *голова*? А хто чотири? А хто ще більше? Проведіть цей же конкурс з іншими словами, наприклад *рука*, *нога*, *сніг*, *вогонь*, *сім*.

112 Відгадайте, які фразеологізми «заховалися» на малюнках (с. 43). Поясніть лексичні значення цих висловів. З одним фразеологізмом складіть і запишіть речення.

113 I. Спишіть речення. Знайдіть фразеологізми й підкресліть їх як члени речення. З якою метою автори скористалися фразеологізмами у своїх творах?

1. Кайдашиха прикусила язика, але її розбирала злість.
 2. Джеря обходив панський двір десятою вулицею (*І. Нечуй-Левицький*).
 3. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримав у руках торбину (*М. Коцюбинський*).
 4. Минає день, тиждень, місяць, і півроку збігло за водою (*Марко Вовчок*).
 5. Ти будеш жить, ще будеш ти любити, топтати ряст і слухать солов'я (*Олесь Гончар*).

II. Поясніть уживання розділових знаків.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
даруйте на слові говорити про Химині кури смішки та пересмішки бісики пускати коли рак свисне сам на сам	не в обіду сказано говорити ерунду хіхоньки та хахоньки строїть глазки після дождіка в четвер з глазу на глаз

114 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на тему якогось фразеологізму (на вибір).

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на довільну тему, використавши щонайменше два фразеологізми (на вибір).

§ 12. ДЖЕРЕЛА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Про те, як народжуються та живуть фразеологізми

115 Прочитайте вірш. Про який фразеологізм ідеться? Як автор пояснює його походження? Доведіть, що джерелом цього вислову є жива народна мова.

ЗАРУБАЙ НА НОСІ

Гриць катався на льоду, не спитавши мами,
Та й потрапив у біду: шурхнув з ковзанами.
Мамин гнів хлоп'я мале пам'ятає й досі:
«Бить не битиму, але зарубай на носі!»
Дивно це було сприймать хлопцеві малому:
«Як? На носі зарубать? Ще й собі самому?»
Може, нині смішно вам в теплім дружнім колі.
Гриць тепер сміється й сам – Гриць давно вже в школі.
В літгурток він став ходити і знайшов розгадку:
Ніс походить від **носити** в нашому випадку!
Бо носили в правіки* за собою всюди
П'ялички і дощечкі неписьменні люди.
І як ми в записники все заносим з вами,
Так вони – на дощечки, звані в них **носами**.
Отже, вираз виник там, а зберігся й досі.
Це, читачу, й ти затям, зарубай на носі!

Д. Білоус

**Правік* – стародавні часи.

Джерела української фразеології

ДЖЕРЕЛО	ПРИКЛАДИ
Жива народна мова	дати гарбуза, облизня піймати, підкласти свиню, кліпати очима
Усна народна творчість	ні в казці сказати, ні пером описати
Мова людей певної професії (трудової діяльності)	шите білими нитками, дати задній хід, закласти фундамент
Давньогрецька міфологія, антична культура	вогонь Прометея, сізіфова праця, нитка Аріадни, олімпійський спокій
Біблійні вислови	не одним хлібом живе людина, святе сімейство, манна небесна
Вислови відомих людей	Їсуса Христа караюють, мучають, але не кають (Т. Шевченко)

116 *ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.* Прочитайте фразеологізми та визначте джерело походження кожного з них.

1. Грати першу скрипку. 2. Мало каші з'їв. 3. Вавилонське стовпотворіння*. 4. Казка про солом'яного бичка. 5. Нам пора для України жити (І. Франко). 6. Нести хрест.

*Вавилонське стовпотворіння – повне безладдя, гармидер, нестримний галас, метушня.

117 І. Прочитайте фразеологізми, поясніть їхнє значення. З мовленням людей якої професії пов'язано виникнення кожного з висловів?

Спіймати на гачок, стригти під один гребінь, на космічній швидкості, піднятися на космічну висоту, покласти першу цеглину, штурмувати небо, як по нотах, закручувати гайкі, стріляний вовк, спускати на гальмах.

ІІ. З двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть по одному реченню.

118 І. Поясніть лексичне значення поданих фразеологізмів. Що вам відомо про їхнє походження? Скористайтеся фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, нитка Аріадни, сізіфова праця, авгієві стайні, танталові м'яси, гордіїв вузол.

ІІ. З одним фразеологізмом (на вибір) складіть і запишіть речення.

119 І. Спишіть речення. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

1. Ти б краще мамі допоміг, аніж байдики бити. 2. Юля відповідала на запитання мов по нотах. 3. Денис уважно придивлявся та мотав собі на вус. 4. Вибачте, але я не прихильник сізифової праці! 5. Хлопець зрозумів, що проговорився, сам упіймався на гачок. 6. Славко з усіх ніг помчався у двір.

ІІ. Позначте цифрою над кожним фразеологізмом джерело його походження: 1 – жива народна мова; 2 – мова людей певної професії (трудова діяльність); 3 – давньогрецька міфологія.

120 Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) про походження одного з фразеологізмів (на вибір).

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що до слова *тікати* можна дібрати аж 20 фразеологізмів? А хочете дізнатися, про кого й чому кажуть *біла ворона*? Багато цікавої та корисної інформації про фразеологізми можна знайти на сторінках книжок **Антоніни Мовчун «Мовні скарби»** та **Віктора Ужченка «Народження і життя фразеологізму»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 13. ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, КРИЛАТІ ВИСЛОВИ, АФОРИЗМИ

Про різновиди фразеологізмів та про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислів'я і приказки?

121 І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому прислів'я та поясніть, як вони характеризують кожного з персонажів. У чому полягає мудрість тітки Уляни?

ЗА ХОЛОДНУ ВОДУ НЕ ВІЗЬМЕТЬСЯ

Ой і цікава ж тітка Уляна! Це наша сусідка. Скільки вона знає прислів'їв та приказок. Мова її так і рясніє ними: «Легко говорити, та не так легко зробити», «Хто добре їсть, той добре робить», «Без діла слабше сила», «Почав діло – роби сміло».

І працює вправно тітка Уляна. На городі в неї чого тільки немає: і картопелька, і морквочка, і бурячки, і квасолька... Ганнуся і собі хоче так гарно працювати, щоб і на їхньому городі все душу веселило. Тоді й починає кликати старшого брата:

– Миколко, допоможи прополоти капусту.

А у відповідь чує тільки:

– Сонце пече, я в холодку посиджу.

Почула тітка Уляна відповідь Миколи, засміялася та й сказала:

– І за холодну воду не візьметься.

Миколка встав, узяв сапу та все ж пішов на город, буркнувши: «Бджола жалить жалом, а чоловік – словом» (За Г. Нехворовською).

II. Хто з персонажів сказав би: а) «Робота – не вовк, до гаю не втече»; б) «Бджола мала, а й та працює»? Пригадайте інші прислів'я про працю.

 122 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чому в народі кажуть, що без роботи день роком стає?

Афоризм

Різновидами фразеологізмів є **прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми.** **НАПРИКЛАД:** *не кажи гоп, поки не перескочиш; великому кораблю – велике плавання; крапля камінь точить.*

Афоризм – це короткий влучний вислів, який виражає яку-небудь узагальнену думку. Для афоризмів характерні як завершеність думки, так і яскравість форми її вираження. **НАПРИКЛАД:** *1. Україно моя, мені в світі нічого не треба, тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти (А. Малишко). 2. Найбільший прояв геніальності – у засіяній ниві (О. Довженко).*

Крилатий вислів

Крилатим називають вислів, який став широко вживаним завдяки своїй виразності. **НАПРИКЛАД:** *1. Борітеся – поборете (Т. Шевченко). 2. Я мислю – отже існую! (Р. Декарт).*

Джерелом більшості крилатих висловів є літературні твори, Біблія, міфологія.

 123 I. Хто зможе відновити з поданих слів прислів'я чи приказки? Запишіть відновлені вислови. Поясніть зміст двох з них (на вибір).

1. Дім, згода, а незгода, будує, руйнує. 2. Хто, діло, за тим, рано, підводиться, водиться. 3. М'яко, твердо, стеле, та, спати. 4. Ранні, а пізні, росу, пташки, сльози, п'ють, ллють. 5. Не страшний, череді, вовк, дружній. 6. Клопоту, баба, не мала.

II. Підкресліть антоніми, поясніть їхню роль у прислів'ях. Надпишіть, якими частинами мови є слова, що ви підкреслили.

124 Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Відновлені прислів'я запишіть. Опишіть ситуації, у яких доречно вжити один з висловів (на вибір).

1 Час, як вода,	А заплачеш зимою.
2 Згаяного часу	Б дим не заховаєш.
3 Проспиш весною –	В усе вперед тече.
4 Вітер не піймаєш,	Г й конем не доженеш.

125 Користуючись різними інформаційними джерелами, доберіть і запишіть по одному прислів'ю чи приказці на теми: «Книжка», «Хліб», «Навчання, наука», «Пори року, місяці».

126 I. Прочитайте афоризми. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине, от де, люди, наша слава, слава України (Т. Шевченко). 2. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (В. Симоненко). 3. Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена (Вольтер). 4. Сміх – це сонце: воно проганяє зиму з людського обличчя (В. Гюго).

II. З одним з поданих висловів складіть і запишіть речення з прямою мовою. Два вислови (на вибір) вивчіть напам'ять.

127 Поясніть, як ви розумієте такі визначення: «Афоризм – це роман одним рядком», «Афоризми – це літературні делікатеси», «Афоризм – це мінімум слів, максимум змісту».

128 I. Прочитайте крилаті вислови. Який смисл закладено в кожному з них?

1. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь! (Т. Шевченко). 2. Кожна грубість починається зі слабкості (Сенека). 3. Те, що незрозуміло, потрібно з'ясувати (Конфуцій). 4. Краеса врятує світ. 5. Доля допомагає сміливим. 6. Машина часу.

II. Придумайте ситуацію, у якій доречно було б ужити один з поданих висловів.
III. Пригадайте кілька відомих вам крилатих висловів. Визначте їхнє джерело.

129 Поясніть значення крилатих висловів латинського походження. За потреби скористайтеся словниками.

1. Швидше, вище, сильніше! (Citius, altius, fortius!) 2. Terra інко́гніта (terra incognita). 3. Постскрі́птум (post skriptum; P. S.). 4. Та́була ра́са (tabula rasa). 5. Ве́то (veto).

130 Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень), у якій доречно використайте один з поданих народних висловів. Доберіть до тексту заголовок. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

1. Яка пшениця, така й паляниця. 2. На сонці тепло, а біля матері добре. 3. Без води й борщу не зварिश. 4. У решеті води не наносиш. 5. І море починалося з краплі. 6. Кожний вітер по-своєму дме. 7. Що нині утече, те завтра не зловиш. 8. Хто літом працює, узимку не голодує.

§ 14. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ»

131 І. Прочитайте текст. Чи зацікавив він вас і чим саме? Що відображає його назва: тему чи основну думку?

ДИДЖЕЙ* – РОБОТ

Із сучасними технологіями можливо все. І роботи-футболісти, які влаштовують змагання між собою, і роботи-собаки та роботи-коти, які прогулюються з вами.

Нещодавно винахідники створили електронного диджея. Вибираючи музичні записи, цей дивопристрій використовує зворотний зв'язок з тими, хто прийшов потанцювати. Комп'ютеризований диджей відстежує реакцію молоді на музику й підбирає аудіокомпозиції відповідно до жвавості публіки. Він бачить розташування людей у залі, вимірює швидкість їхнього серцебиття і навіть оцінює, наскільки вони активні. За цими результатами пристрій змінює мелодійність, ритм і темп музики, не даючи публіці

нудьгувати. Електронний диджей може не тільки добирати композиції, а й складати власні «твори», komponуючи треки** (Із журналу).

* *Диджей* – той, хто веде музичну програму на дискотечі або на радіо.

** *Трек* – доріжка фонограми, а також сама фонограма.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть у дві колонки по чотири слова: власне українські та запозичені.
2. Укажіть слова, які ввійшли в українську мову порівняно недавно. З чим це пов'язано? Чи можна вважати неологізмами слова *робот* і *комп'ютер*?
3. Знайдіть музичні терміни та професійні слова. Поясніть їхню роль у тексті.
4. Доберіть синоніми й антоніми до виділених слів.
5. Усно перекажіть прочитане, використовуючи виписані слова.

132 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Які технічні засоби з'явилися останнім часом і як вони допомагають нам?

133 I. Доберіть до кожного з поданих фразеологізмів слово-синонім. За потреби користуйтеся словниками.

ЗРАЗОК. *Ніде голці впасти – тісно.*

Як кіт наплакав, кров з молоком, у чорта на болоті, дати драла, правити теревені, робити з мухи слона, сушити голову, згущувати фарби, вибілювати зуби, на весь голос.

II. Доберіть усно з довідки до поданих фразеологізмів антоніми. Запишіть п'ять антонімічних пар фразеологізмів (на вибір).

Як кіт наплакав, вільний птах, гнути спину, з одного тіста, пливти за течією, бачити далеко, брати близько до серця, спускатися з неба на землю, язик розв'язати, дурити голову, як черепаха, говорити різними мовами, попасти на слизьке.

ДОВІДКА. I кури не клюють, прикусити язик, водити на мотузці, не братися за холодну воду, в одну дудку грати, викрутитися з халепи, не з того тіста книш, витати в небесах, пливти проти течії, з усіх ніг, не бачити далі свого носа, хоч трава не росте, відкрити очі.

134 Складіть мовознавчу казку про те, як терміни, професіоналізми, діалектизми та просторічні слова приходили в гості до загальноновживаних слів української літературної мови. Кого з них охорона могла не пропустити й чому?

135 Відредагуйте усно текст. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення», поданою на с. 51.

Моя найкраща подруга – Наталка. Ми всігди разом ходимо до школи, бо живемо на сусідських вулицях. Кожного тижня провідуємо бабусю Оксану, допомагаємо їй вимити пол, постирати, принести води. Наша бабуся чуйна, лагідна, вона володіє рідким даром: уміє розповідати цікаві бувальщини.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Сусідній – розташований поруч, поблизу чогось (*сусідній район, сусідня школа*).

Сусідський – належний, властивий сусідові (*сусідський хлопець, сусідський кіт*).

* * *

Рідкий – 1) який перебуває у стані рідини (*рідкий борщ*); 2) у якому складники розміщені нещільно (*рідкий ліс*).

Рідкісний – який буває, трапляється дуже рідко (*рідкісний талант, рідкісна книжка*).

136 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія. Фразеологія» я навчився (навчилася) багато нового. Наприклад...

2. Найцікавішим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. У реченні «Вона *хутенько* підвелася, поклала шитво на траву й клубочком покотилася до хати по кухлика» виділене слово є

- А неологізмом
- Б історизмом
- В власне українським словом
- Г запозиченим словом

2. Застаріле слово (слова) ужито у варіанті

А Раніше сушили болота, а тепер сушать голову: де знайти воду, щоб повернути життя занапащеній природі (*З газети*).

Б Особливо у фаворі в нього був малий Маковей. Йому лейтенант дарував різні пільги (*О. Гончар*).

В Мовчить собор. Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу (*О. Гончар*).

Г Високі свічі в срібному трисвічнику горіли в княжій ложіці до глибокої ночі (*П. Загребельний*).

3. Запозиченими є всі слова в рядку

А піца, освіта, спорт

Б хокей, опера, метро

В театр, суніці, пломбір

Г мріяти, ін'єкція, тонна

4. Подвоєні букви треба писати в обох словах рядка

А хоб..і, ін..овація

Б ван..а, барок..о

В спагет..і, Одіс..ей

Г гол..андський, тон..а

5. Букву *и* треба писати на місці пропуску в обох словах рядка

А Аргент..на, пр..нтер

Б г..рлянда, Браз..лія

В роум..нг, пар..зький

Г д..ректор, ауд..енція

6. Історизмами є всі слова в рядку

А дворянин, жорна, перст

Б кольчуга, веретено, кошовий

В ректи, поміщик, січовик

Г жупан, зріти, боярин

7. Стилiстично забарвленими є всі слова в рядку

А парламентар, озеро, фотосинтез

Б словотвір, звірятко, трамвай

В ініціювати, доданок, жаднюга

Г швидко, фонетика, ледащо

8. Антонiмiчною є пара фразеологiзмiв

А узяти через край – узяти за горло

Б гріти чуба – вискочити на сухе

В бити лихом об землю – повісити голову

Г скласти руки – брати ноги в руки

9. Установіть синонімічні пари (один фразеологізм є зайвим).

Слово	Фразеологізм
1 обманути	А утерти носа
2 вигадати	Б з іншої опери
3 недоречно	В обвести круг пальця
4 безперешкодно	Г висмоктати з пальця
	Д як по маслу

10. Складіть по одному реченню з терміном і діалектним словом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає лексикологія та фразеологія?
2. Які слова називають запозиченими, а які – власне українськими? Наведіть приклади.
3. Поясніть, чому лексика перебуває в стані безперервних змін. Чим застарілі слова відрізняються від неологізмів? Наведіть приклади.
4. Поясніть відмінність між архаїзмами та історизмами. Яка роль цих слів у мовленні?
5. Розкажіть про поділ слів на загальноживані й стилістично забарвлені. Наведіть приклади.
6. Які слова називають діалектними? Поясніть їхню роль у художніх текстах.
7. Які слова називають професійними, а які – термінами? Наведіть приклади.
8. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
9. Які є джерела українських фразеологізмів?
10. Назвіть орфограми, пов'язані зі словами іншомовного походження.

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сценку) на одну з поданих тем.

1. НОВІ СЛОВА

Ця реклама має розповісти про нові слова та сприяти їхньому доречному вживанню в мовленні.

2. ПЕРЛИНИ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Ця реклама має переконати в тому, що фразеологізми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

Проект

Словотвір – це розділ науки про мову, що вивчає способи й особливості творення похідних слів.

§ 15. ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ

Про похідні й непохідні слова, а також про твірні слова як базу для творення нових слів

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова? Що таке основа слова?

137 А. Поміркуйте, яке зі слів кожної пари виникло раніше, а яке утворено від нього.

Сніг – сніговий; ходити – заходити; книга – книгарня.

Б. Яке зі слів кожної пари, на вашу думку, називають похідним? Чому?

В. Зробіть висновок про те, чим похідні слова відрізняються від непохідних.

Непохідні
слова

Розрізняємо непохідні й похідні слова.

Непохідні слова є первинними, особливості їхнього виникнення загубились у віках, походження не можна мотивувати іншими словами. Непохідні слова здебільшого не мають суфіксів і префіксів.

Похідні
слова

Похідні слова утворено на базі інших слів. **НАПРИКЛАД**, слово *зимовий* утворилося від слова *зима*; *сніговик* – від *сніг*. Похідні слова здебільшого мають суфікси або префікси. **ПОРІВНЯЙМО:**

Непохідні слова

школа
яблуко
бігти

Похідні слова

школя^р
ябл^уч^ний
перебі^гти

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі похідні слова не мають суфіксів або префіксів. **НАПРИКЛАД:** *хід* (утворено від *ходити*), *крик* (утворено від *кричати*).

138 І. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи вважаємо похідними від іменника *земля*, а другої – формами цього іменника.

1. Земля – земелька, земляний.
2. Земля – землі, землею.

II. Провідмініайте усно іменник *вишня* в однині, а також утворіть від нього два похідних слова. У якому випадку маємо словозміну, а в якому – словотворення?

139 Випишіть послідовно слова у дві колонки: 1) непохідні; 2) похідні. Виділені слова розберіть за будовою.

День, **осінній**, нога, співак, ікра, парк, **перехід**, ракета, кінотеатр, океан, пасовище.

Ключ. Підкресліть у словах першої колонки першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки.

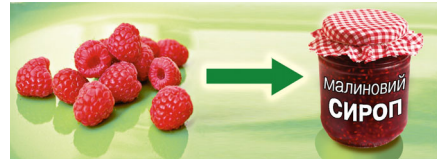
Твірне
слово

Слово, від якого творять інше слово, називають **твірним**. **НАПРИКЛАД:** *вітер* → *вітерець*.

твірне

140 I. Спишіть. Доведіть, що в кожній парі перше слово є твірним для другого. Позначте суфікси та префікси, за допомогою яких утворено похідні слова.

ЗРАЗОК. Малина → малиновий.

Мед → медок; писати → виписати; зелений → зеленіти; пекти → печиво; веселий → веселка; лісок → лісочок.

II. У якому слові під час словотворення відбулося чергування звуків?

141 I. Визначте, яке слово в парі є твірним. Спишіть і проведіть стрілку від твірного слова до похідного.

Смородиновий, смородина; лід, льодок; найкращий, кращий; світити, засвітити; жовтий, жовтіти; шахіст, шахи.

II. У якому слові під час словотворення відбулося чергування звуків?

142 **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви прийшли до поліклініки на медогляд. Тут на дверях прикріплено таблички з назвами різних спеціалістів. Що означають ці назви? Як вони утворилися? За потреби скористайтеся поданою нижче довідкою.

Педіатр

Стоматолог

Невропатолог

Офтальмолог

Дерматолог

Кардіолог

ДОВІДКА. Пед – грец. дитина; ...іатрія – грец. лікування; ...лог – грец. наука, служитель науки; стомато – грец. рот; невро – грец. нерв; пато – грец. біль; офтальмо – грец. очний; дермато – грец. шкіра; кардіо – грец. серце.

143 Хто зможе дібрати: 1) три прикметники на позначення кольору, які утворено від назв овочів або фруктів; 2) два синоніми до прикметника *синій*, які утворено від назв рослин?

144 1. Поміркуйте, від якого слова утворено іменник *лісовик* – від *ліс* чи *лісовий*. А іменник *приказка* – від *казка* чи *приказувати*?

2. Удумайтеся в значення непохідних тепер слів *погріб*, *народ*, *неділя*, *макітра*. Які значущі частини виділялися колись у коренях цих слів?

145 I. Прочитайте гумореску. Які суфікси надали виділеним словам емоційної виразності? Спробуйте замінити ці слова іменниками *мама*, *тато*, *малий*, *хлопець*. Що втратить текст від такої заміни?

ПОДАРУНОК

Мамі в день народження додому
В подарунок фен приніс **татусь**.
Роздививсь його **маленький** Рома
І на кухню до **матусі** – шусть.

– **Мамочко!** Іди скоріш в кімнату, –
Радий **хлопчик** їй секрет відкрив, –
Подивися, там для тебе тато
Пилосос на голову купив.

С. Гриценко

II. Спишіть гумореску. Знайдіть похідні слова й розберіть їх за будовою.

III. Утворіть по одному слову від іменників *мама* й *тато*. Запишіть слова парами, позначте твірну основу. Поставте усно іменник *мама* у формі давального відмінка однини та множини.

146 I. Виберіть з поданих слів і запишіть спочатку різні форми іменників *річка*, *ліс*, *море*, а потім – похідні від цих іменників слова.

Рікою, праліс, за лісом, річечка, лісок, морем, на річці, морями, ліси, моряк, річковий, морський.

II. Запишіть три форми іменника *журавель* та утворіть від цього слова два нові слова. Позначте корені, префікси й суфікси в утворених словах.

147 Визначте, яке з наведених у дужках слів є твірним для виділеного. Запишіть відповідні слова парами й розберіть за будовою виділені слова.

1. **Зеленкуватий** (зелений, зеленіти, зеленка). 2. **Ніченька** (переночувати, нічник, ніч). 3. **Освітити** (світанок, світити, освітлення). 4. **Ночувати** (переночувати, ніч, нічник). 5. **Приходити** (перехід, східці, ходити).

§ 16. ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

Про те, як утворюємо похідні слова, про назви осіб за професією та словотвірний ланцюжок

ПРИГАДАЙМО. Що таке префікс і суфікс?

148 А. Розгляньте групи слів.

1. Нести → піднести.

3. Ліс → лісовий.

2. Листя падає → листопад.

Б. Поміркуйте, у чому полягає особливість творення виділених слів кожної групи.
В. Зробіть висновок про різноманітність способів творення слів в українській мові.

Способи словотворення

Назва способу	Особливості творення	Приклади
Префіксальний	Приєднання префікса до всього слова	<i>ходити</i> → <u>за</u> ходити <i>казати</i> → <u>пере</u> казати
Суфіксальний	Приєднання суфікса до твірної основи	<i>осінь</i> → осін <u>ній</u> <i>підлива</i> → підлив <u>ка</u>
Префіксально-суфіксальний	Однчасне приєднання суфікса та префікса до твірної основи	<i>рукав</i> → <u>на</u> рукав <u>ник</u> <i>робити</i> → <u>не</u> роб <u>ство</u>
Безафіксний	Відкидання від твірного слова префіксів, суфіксів, закінчень	<i>пуск</i> (від <i>пукати</i>) <i>блакить</i> (від <i>блакитний</i>)
Складання основ (або слів)	Поєднання двох і більше основ (або слів) чи їхніх частин	<i>будматеріали</i> <i>салон-перукарня</i> <i>відеокарта</i>
Абревіація (абревіатури)	Поєднання ініціальних (початкових) букв декількох слів	ЄС (<i>Європейський Союз</i>) ТЮГ (<i>театр юного глядача</i>) ЗНО
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	<i>черговий</i> <ul style="list-style-type: none"> ↗ прикметник (<i>черговий учень</i>) ↘ іменник (<i>черговий зайшов у клас</i>) 	

Словники

Дізнатися про спосіб творення слова можна зі **словотвірного словника**.

149 Прочитайте ребуси. Визначте, від яких слів і за допомогою яких значущих частин утворено слова-відгадки. Яким способом?

1. ОК

2. ОВиий

3. ИСТ

4. ПІД НИК

150 Запишіть слова в таблицю за зразком. Обґрунтуйте спосіб творення слів другої колонки.

Твірне слово	Похідне слово	Спосіб словотворення
береза	березовий	суфіксальний

Калач → калачик; липа → липовий; гарний → прегарний; зеленішати → позеленішати; оцінити → неоцінений; роса (без роси) → безросяний; зелений → зелень; відходити → відхід.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не кожне слово, яке має і префікс, і суфікс, утворено префіксально-суфіксальним способом. **ПОРІВНЯЙМО:**

- підказ + ва + ти (від підказати) – суфіксальний;
- за + мовчати (від мовчати) – префіксальний;
- по + мешк + ання (від мешкати) – префіксально-суфіксальний.

151 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому правильно вважати, що перше слово утворено префіксальним способом, а друге – префіксально-суфіксальним, хоча обидва слова мають і суфікс, і префікс.

1. Непокірний (префіксальний спосіб).
2. Безсоромний (префіксально-суфіксальний спосіб).

152 I. Запишіть слова в три колонки залежно від способу словотворення: 1) префіксальний; 2) суфіксальний; 3) префіксально-суфіксальний.

Прабатьківщина, віршовий, прискорення, білуватий, обгородити, нехитрий, гарбузище, **голосний**, гіллястий, надвірний.

II. Доберіть до виділеного слова спочатку два спільнокореневих, а потім – дві форми цього слова.

153 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однією рисою слова, утворені префіксальним способом, а двома рисками – суфіксальним.

1. Піднялися крила сонних вітряків і черешню білу **вітер** розбудив... (М. Рильський). 2. Прийшла **весна** шумить Десна та хвилі розганяє (М. Кононенко). 3. Згасає **день** на тихому крилі пливе багаття сонячне все нижче (А. Малишко).

II. Утворіть від виділених слів нові суфіксальним способом (усно).

154 Хто зможе від дієслова *писати* утворити п'ять похідних слів за допомогою різних префіксів? А хто утворить ще більше таких слів?

155 І. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть звертання, визначте, у якому відмінку вони стоять.

ГОСТИННА ХАТА

Тесляре, тесляре, збудуй мені хижку
в зеленім садочку, в квітучім затишку.
Змуруй мені, муляре, піч та рівненько,
щоб в хаті зимою було всім тепленько.
Ти справ мені, столяре, двері й віконця,
поріг від дороги, а вікна від сонця.
А ти мені, скляре, встав скло ясне в рамку,
аби мені сонце світило від ранку.
Ковалю, ковалю, зготов мені ключик,
і сильні завіси, й замочок блискучий.
Я буду раненько замок відмикати,
щоб ви не минали гостинної хати.

М. Підгірянка

II. Знайдіть у тексті назви осіб за професією. Поміркуйте, від яких слів вони утворені, та вкажіть спосіб словотворення.

156 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Яка з професій, на вашу думку, вимагає більшої відваги: дресирувальник хижих звірів чи космонавт? Що потрібно знати й уміти, щоб стати дресирувальником чи космонавтом?

157 І. Утворіть від поданих слів суфіксальним способом назви осіб за професією чи видом діяльності (чоловічого й жіночого роду). Утворені слова запишіть, виділіть у них суфікси.

Аптека, музика, парашут, фінанси, гумор, дресирувати, економіка, масаж, сценарій.

II. Напишіть твір (5–7 речень), який починався б словами «Люди різних професій не можуть обійтись одне без одного». Використайте назви професій.

І ТАКЕ БУВАЄ

- Петрику, як називається людина, яка пасе гусей?
- Гусар.

Цікаво, а як би Петрик назвав людину, яка пасе корів? А верблюдов?

158 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою подані групи слів. Від яких слів вашої групи можна утворити іменники безафіксімним способом? Випишіть ці слова й утворіть від них такі іменники. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

ЗРАЗОК. Відлітати → відліт; цвілий → цвіль.

ГРУПА 1. Наглядати, виходити, відмінний, боліти, відтискати, юний, гнилий, зустрічати.

ГРУПА 2. Доглядати, висота, добирати, мокрий, зелений, пропукати, солодкий, переказувати.

159 Спишіть речення. Підкресліть виділені слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Визначте частину мови цих слів та спосіб їхнього творення.

1. **Старий** згадав свою Волинь і волю молодую (*Т. Шевченко*).
2. Там, у **дитячій**, не світилося, але відблиски загравав кидали крізь вікно широку смугу червонуватого світла (*Ю. Смолич*).
3. Співала мати **колискову**, в дитя вчаровувала мову (*Д. Павличко*).

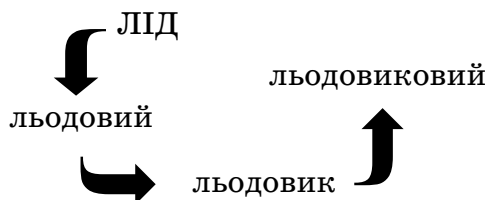
160 Складіть і запишіть речення зі словами *черговий* (прикметник) і *черговий* (іменник); *військовий* (прикметник) і *військовий* (іменник).

161 Об'єднайтеся в групи й дослідіть, з яких словосполучень утворилися подані слова. Виграє та група, яка правильно пояснить походження більшої кількості слів.

Добривечір, сьогодні, п'ятсот, мабуть, тридцять, торік.

Слово-
твірний
ланцюжок

Сукупність спільнокореневих слів, розміщених у такій послідовності, у якій вони утворювалися, становить **словотвірний ланцюжок**. Кожне попереднє слово є твірним для наступного. **НА-ПРИКЛАД:** *учити* → *учитель* → *учительський* → *по-учительськи*.

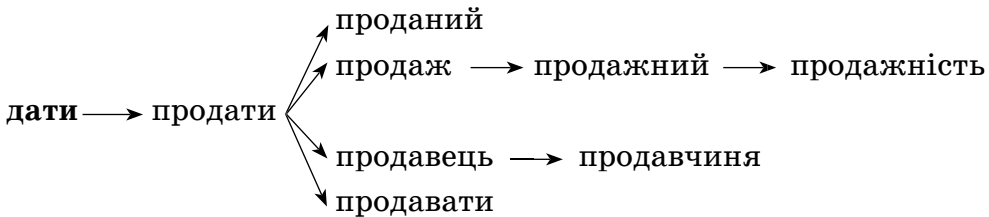
162 Розгляньте словотвірні ланцюжки. Доведіть, що кожне наступне слово в ланцюжку утворено від попереднього. Яким способом?

1. Зерно → зерня^та → зерня^тка → зерня^тк^овий.
2. Дощ → дощ^овий → дощ^овик.
3. Дослідити → дослід → дослід^ний → дослід^ник.

 163 Утворіть словотвірні ланцюжки зі слів кожної групи. Правильність виконання перевірте за словотвірним словником.

Лісовичок, ліс, лісовик; зло, злоба, злобливий; десять, десятка, десятковий; вітер, вітрило, вітрильний; дотикатися, дотик, дотиковий.

 164 Розгляньте словотвірні ланцюжки. Розкажіть, як в українській мові виникли слова *продажність* і *продавчиня*. Визначте спосіб словотворення всіх похідних слів.

Словотвірний розбір

Послідовність розбору

1. Визначити твірне слово.
2. Визначити префікси, суфікси, за допомогою яких утворено слово (якщо є).
3. Визначити спосіб словотворення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Словотвірному розбору підлягають лише похідні слова.

Зразок усного розбору

Передвесняний. Твірне слово *весняний*. Утворено за допомогою суфікса *перед-*. Спосіб словотворення – префіксальний.

Зразок письмового розбору

Передвесняний ← весняний (префіксальний).

165 Виконайте письмово словотвірний розбір слів.

Тонесенький, безмірний, продавець, неробство.

166 Спишіть речення. Підкресліть похідні слова та визначте спосіб їхнього творення.

1. Провесна. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряс і цвітуть проліски та сон-трава (*Леся Українка*). 2. В твоїм зорепаді осіннім прославсь журавлиний мій шлях (*В. Малишко*). 3. Грозою вміто перші ніжні трави, в квітневий сад розчинено вікно... (*В. Кузьменко*). 4. Дощі не йдуть. Дощі стоять, від трав зелених трохи вищі. До найдрібніших ластів'ят уже попромокали вишні (*В. Затуливітер*). 5. На пагорбках – біленькі хати, мов птиці, сіли спочивати... (*А. Малишко*).

§ 17. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПІД ЧАС УТВОРЕННЯ СЛІВ

Про те, як змінюються звуки перед -ськ-, -ств-, а також про творення іменників із суфіксом -ин-

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками можуть чергуватися приголосні [г], [к], [х]?

167 А. У кожній парі слів визначте похідне слово.

Париж → паризький; Рига → ризький.

Б. Які звуки змінилися в наведених прикладах?

В. На основі спостереження розкажіть про зміни приголосних під час утворення слів.

Суфікси
-ськ-,
-ств-

Під час утворення слів за допомогою суфіксів -ськ-, -ств- спостерігаємо такі зміни:

г, ж, з +	$\begin{cases} \rightarrow \text{ськ (ий)} = \text{-зськ (ий)} \\ \rightarrow \text{ств (о)} = \text{-зств (о)} \end{cases}$	<i>Рига</i> – <i>ризький</i> <i>боягуз</i> – <i>боягуство</i>
к, ч, ц +	$\begin{cases} \rightarrow \text{ськ (ий)} = \text{-цьк (ий)} \\ \rightarrow \text{ств (о)} = \text{-цств (о)} \end{cases}$	<i>ткач</i> – <i>ткацький</i> <i>ткач</i> – <i>ткацтво</i>
х, ш, с +	$\begin{cases} \rightarrow \text{ськ (ий)} = \text{-ськ (ий)} \\ \rightarrow \text{ств (о)} = \text{-ств (о)} \end{cases}$	<i>товариш</i> – <i>товариський</i> <i>товариш</i> – <i>товариство</i>

ВИНЯТОК: *казах* – *казахський*; *тюрки* – *тюркський*; *баски* – *баскський*; *Цюрих* – *цюрихський*; *Мекка* – *меккський*; *Дамаск* – *дамаський*; *Нью-Йорк* – *нью-йоркський*.

Інші зміни

Під час утворення прикметників за допомогою суфікса *-ськ-* спостерігаємо й такі зміни:

- суфікс *-к-* випадає: *Бородянка* – *бородянський*, *Жмеринка* – *жмеринський*;
- в окремих словах з'являється суфікс *-івськ-*, *-инськ-* або *-енськ-*: *Буки* – *Буківський*, *Баку* – *бакинський*, *Рівне* – *Рівненський*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо основа слова закінчується на [д] або [т], то на письмі ніяких змін не позначаємо. **НАПРИКЛАД:** *брат* – *братський*, *братство*; *студент* – *студентський*, *студентство*.

168 Розгляньте фотографії пам'яток природи й архітектури. Поясніть, як утворено назви цих пам'яток.

1. Урицькі скелі
(с. Урич, Львівщина)

2. Карадазький
заповідник
(Карадаг, Крим)

3. Збаразький замок
(м. Збараж,
Тернопільщина)

169 I. Від поданих власних назв утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Виділіть суфікс. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при цьому.

ЗРАЗОК. *Прилуки* – *прилуцький*.

Дрогобич, Одеса, Запоріжжя, Львів, Острог, Сиваш, Іртиш, Овруч, Південний Буг, Світязь, Кагарлик, Кривий Ріг, Цюрих, Париж, Рига, Нью-Йорк.

II. Запишіть фонетичною транскрипцією прикметники, утворені від виділених слів.

170 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* До якого міста (у яку місцевість) України ви хотіли б поїхати з класом на екскурсію? Що там можна побачити? Куди навідалися б насамперед?

171 I. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*, а також, де це можливо, іменники за допомогою суфікса *-ств-*. Запишіть утворені слова, виділіть у них суфікси.

Товариш, латиш, турист, боягуз, казах, ткач, парубок, таджик, завод, емігрант, студент, дивак.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними словами (на вибір). Підкресліть граматичні основи.

172 Від поданих іменників утворіть і запишіть назви галузей господарства чи ремесел. Які з цих галузей (ремесел) поширені у вашій області? Поясніть, чому деякі з утворених слів належать до застарілої лексики.

ЗРАЗОК. *Кравець – кравецтво.*

Бджільник, овочівник, хлібороб, садівник, птахівник, вівчар, мірошник, гончар, гутник*, перукар.

**Гутник* – майстер, який виготовляв скляні вироби.

Суфікс
-ин(а)

Під час утворення від прикметників на *-ськ(ий)*, *-зьк(ий)* іменників за допомогою суфікса *-ин(а)* відбуваються такі зміни:

<i>-ськ-</i> перед <i>-ин(а)</i> змінює- мо на <i>щ</i> <i>-СЬК-</i> → <i>Щ</i>	<i>львівський</i> – <i>Львівщина</i> , <i>черкаський</i> – <i>Черкащина</i>
<i>-цьк-</i> перед <i>-ин(а)</i> змінює- мо на <i>чч</i> <i>-ЦЬК-</i> → <i>ЧЧ</i>	<i>вінницький</i> – <i>Вінниччина</i> , <i>донецький</i> – <i>Донеччина</i> , <i>козацький</i> – <i>Козаччина</i>

ВИНЯТОК: *Галичина.*

-чн-
(-шн-)

Під час утворення прикметників із суфіксом *-н-* кінцеві приголосні [к], [ц], [ц'] іменників змінюються на [ч]. **НАПРИКЛАД:** *комік – комічний, залізниця – залізничний.*

ВИНЯТОК: *рушник, рушниця, сердешний* (у значенні *нещасний*), *торішний, мірошник.*

ОРФОГРАМА

Букви *щ, чч* в іменниках із суфіксом *-ин(а)*

Буквосполучення *-чн-* (*-шн-*) у прикметниках із суфіксом *-н-*

173 I. Утворіть усно від поданих слів іменники із суфіксом *-ин(а)*. Які зміни приголосних при цьому відбуваються?

ЗРАЗОК. *Сумський – Сумщина.*

Вінницький, одеський, хмельницький, івано-франківський, миколаївський, тернопільський, донецький, волинський, полтавський, прилуцький, чернігівський.

II. З двома утвореними іменниками (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

174 Спишіть речення, уставляючи на місці пропуску *щ* або *чч*. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

1. Мов той орел, літав Богун по Київ..ині й Брацлав..ині (А. Кащенко). 2. Україна за гетьманства Богдана Хмельницького налагоджувала стосунки зі Швецією, Туре..иною, Молдовою, Угор..иною (З посібника). 3. Цвіте Гуцуль..ина квітками (Олександр Олесь). 4. Звенигород..ина – співучий куточок України (С. Васильченко).

175 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть розповідь (5–6 речень) про віртуальну мандрівку Україною з використанням іменників, утворених від прикметників (наприклад: *полтавський – Полтавщина; вінницький – Вінниччина* та ін.).

ВАРІАНТ Б. Напишіть казку, мінісценарій мультфільму (8–10 речень) про пригоди сучасних школярів (школярок) у Запорізькій Січі (середньовічному Києві, казковій країні) з використанням прикметників із *-ськ-, -цьк-, -зьк-* (наприклад: *козацький, запорізький, молодецький* та ін.).

§ 18. СКЛАДНІ СЛОВА. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

Про особливості творення складних слів, написання їх разом і з дефісом, а також про написання слів з пів

ПРИГАДАЙМО. Що таке словосполучення?

176 А. Прочитайте складні слова. Скільки коренів має кожне з них?

звукозапис	сталевар	медкомісія
лісостеп	землетрус	спортзал

Б. У яких з поданих слів частини поєднано без сполучного голосного?

В. Зробіть висновок, за допомогою яких голосних можуть поєднуватися частини складних слів. Чи завжди в складному слові є сполучний голосний?

Складні
слова

Складним називають слово, яке має два чи більше коренів. **НАПРИКЛАД:** *ві́тродви́гун, відеокаме́ра, чо́рнобро́вий.*

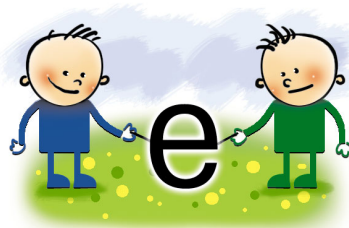
Складні слова можна утворювати за допомогою сполучних голосних звуків і без них.

Сполучним голосним переважно є [о] або [е]. Порівняймо:

Зі сполучними [о], [е]	Без сполучного голосного
<i>важкОатлет, чорнОзем, яснОзорий, скелЕлаз, бурЕлом, землЕмір, дружЕлюбний, сміттЄзбиральний</i>	<i>Миргород, медзаклад, будмайданчик, драмтеатр, трьохтисячний</i>

177 Запишіть складні слова у дві колонки: 1) утворені за допомогою сполучних голосних; 2) утворені без сполучних голосних. Доповніть кожну колонку власним прикладом.

Льотчик-космонавт, крокомір, медперсонал, птахолов, середньовіччя, криголам, музей-квартира, працелюб, сінокіс, матч-реванш, снігопад, бетонозмішувач, сміттєзбірник, спортзал.

178 Утворіть усно від кожної пари слів одне способом складання.

Картопля, збирати; товстий, шкіра; газ, проводити; знати, мова; чорні брови; край, знати; багато, квартир; мороз, стійкий; молоко, возити; босими, ногами; хвиля, різати.

179 І. Прочитайте текст. Визначте його структуру (зачин, основну частину, закінчення). Доберіть заголовок.

До села вели нову лінію електропередач і через ліс прорубали просіку. Вийшла просіка якраз на трійцю берізок. Довелося спилати і їх.

Дві берізки були красиві: гінкі, косисті, аж усміхнені. Восени стояли свічкасто, як намальовані. А третя геть нікудишня – куца, горбата, така вже коряка-розкоряка.

Ті дві лісоруб Кузьма обчухрав та одвіз на своє обійстя*. Гарна купа дровець вийшла. А третю поволокли прямо на сміттєзвалище, бо з нею і морочитися ніхто не захотів. Коли це нагодився землемір Микола, витяг коряку з купи та й поніс додому...

Заходжу якомсь до Миколи, а в нього у вітальні на стіні висить дивовижний таріль** з такого візерунчастого дерева, якого ще не доводилося бачити. Сусід помітив моє здивування і каже: «А це з тієї, розкоряки, що мало не згнила...»

Виходить, ота третя береза теж мала свою красу, а от розгледіти її не кожен міг (За Є. Шморгуном).

* *Обійстя* – садиба, двір.

** *Таріль* – велика тарілка, кругле блюдо; декоративна тарілка.

II. Випишіть з тексту складні слова. Які з них мають сполучні голосні? Виконайте письмово словотвірний розбір та розбір за будовою виписаних слів.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

180 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте вислів «Не одяг красить людину, а її справи». Як це прислів'я перегукується зі змістом тексту попередньої вправи?

Написання складних слів разом і з дефісом

Пишемо РАЗОМ складні слова:	
утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання)	<i>білогривий</i> (грива яка? біла); <i>верболози</i> (лози які? вербові)
якщо першою частиною є числівник , записаний словом	<i>сімдесятиріччя</i> , <i>шестиповерховий</i> АЛЕ: <i>50-річчя</i> , <i>6-поверховий</i>
з першими частовживаними іншомовними частинами: <i>авіа-</i> , <i>авто-</i> , <i>агро-</i> , <i>аеро-</i> , <i>аква-</i> , <i>арт-</i> , <i>аудіо-</i> , <i>біо-</i> , <i>веб-</i> , <i>VELO-</i> , <i>гід-</i> , <i>ро-</i> , <i>гео-</i> , <i>дендро-</i> , <i>диско-</i> , <i>екзо-</i> , <i>еко-</i> , <i>економ-</i> , <i>етно-</i> , <i>євро-</i> , <i>зоо-</i> , <i>кібер-</i> , <i>кіно-</i> , <i>метео-</i> , <i>моно-</i> , <i>пара-</i> , <i>прес-</i> , <i>поп-</i> , <i>псевдо-</i> , <i>смайт-</i> , <i>соціо-</i> , <i>теле-</i> , <i>фіто-</i> , <i>фолк-</i> (<i>фольк-</i>), <i>фоно-</i> та ін.	<i>авіакаса</i> , <i>агробізнес</i> , <i>вебсайт</i> , <i>екопродукти</i> , <i>електромобіль</i> , <i>метеостанція</i> , <i>попмузика</i> , <i>пресконференція</i> , <i>смайткарта</i> , <i>соціосфера</i> , <i>фолькгурт</i>

Пишемо РАЗОМ складні слова:	
з першим іншомовним компонентом, що визначає кількісний вияв чого-небудь (вищій, дуже високий, слабкий і т. ін.): архі-, архи-, бліц-, гіпер-, екстра-, макро-, максі-, мікро-, міні-, мульти-, нано-, полі-, преміум-, супер-, топ-, ультра-, флеш-	<i>архіскладний, гіперзвук, екстраклас, мініфутбол, преміумклас, супермаркет, ультрамодний, флешінтерв'ю</i>
слова з першою іншомовною частиною анти-, віце-, екс-, контр-, лейб-, обер-, штабс-, унтер-	<i>антивірус, віцепрем'єр, ексчемпіон, контрудар, лейбмедик, штабскапітан</i>

Пишемо З ДЕФІСОМ складні слова:	
утворені повторенням того самого слова, поєднанням слів з тим самим коренем, слів-синонімів або слів-антонімів	<i>багато-багато, великий-превеликий, з давніх-давен, тишком-нишком, зроду-віку, більш-менш, видимо-невидимо</i> АЛЕ: <i>кінець кінцем, честь честю, чин чином, одним одна</i> (слова в різних відмінках)
утворені поєднанням близьких за значенням слів, що передають єдине поняття	<i>хліб-сіль (їжа), батько-мати (батьки)</i>
що означають приблизність	<i>день-другий, година-дві, не сьогодні-завтра, три-чотири</i>
абревіатури з будь-яким словом	<i>е-кабінет, е-квиток, пін-код, смс-повідомлення, ДНК-експертиза</i>

ОРФОГРАМА

Написання складних слів разом і з дефісом

181 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому словосполученні складне слово написано з дефісом, а в другому – разом.

1. М'ясо-молочний комбінат. 2. Кораблебудівний завод.

182 І. Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

Працевдатність, сила-силенна, буряконавантажувач, синьо-синьо, зустріч-прощання, щастя-доля, сімдесятиріччя, нав-

чально-виховний, добрий-предобрий, сторіччя, смартгодинник, вебсторінка, блицновини, біо-ресурси, топменеджер, ексміністр, супергерой, бал-маскарад, гуси-лебеді.

*хліб-сіль
батько-мати
одним одна
кінець кінцем*

II. Складіть і запишіть речення з двома словами (на вибір). Підкресліть члени речення.

183

Спишіть слова, знявши ризик. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Чорно/слив, хліб/сіль, екс/чемпіон, віце/президент, носо/ріг, семи/струнний, міні/футбол, мікро/хвильовий, тишком/нишком, радий/радісінський, семи/тонка, легенький/легенький, сніго/затримання, одно/денний, е/квиток, пін/код, анти/ударний, честь/честю, ВІП/зала, прес/служба.

184

Утворіть від поданих пари слів складні слова й запишіть їх у дві колонки залежно від написання: 1) разом; 2) з дефісом. Підкресліть букви на позначення сполучних голосних [o], [e].

Хліб, завод; народ, влада; бій, припаси; школа, інтернат; сухий, фрукти; вугілля, видобуток; мало, помалу; картопля, сховище; перший, відкривач; видимо, невидимо; екс, генерал; вода, постачання; шафа, купе; хліб, сіль; шість, метрів; кіно, любитель; земля, трусити.

185

I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки та утворюючи складні слова від поданих у дужках слів. Підкресліть та обґрунтуйте вивчені орфограми та пунктограми.

1. Пролетіли знову гуси над долиною над туманом (сивий, вуса), над калиною (П. Сингаївський). 2. Наша мова – пісня (сто, голос) нею мріють весни, нею плаче осінь (Ю. Рибчинський). 3. Під вікно берізка (ніжний, кора) суховіям виросла назло (В. Латанський). 4. Дівчинка ходить левадою рве (жовтий, цвіт) на вінки (А. Камінчук). 5. Сплять тумани (срібний, крила) тиша горнеться до тиші (Б. Мозолевський). 6. І помчав стежками в гори (ясний, око) богатир (Н. Забіла).

II. Знайдіть складні речення, визначте в них граматичні основи.

Частинка
пів

Невідмінюваний числівник **пів** зі значенням «половина» з наступним іменником **пишемо окремо**. **НАПРИКЛАД:** *пів міста, пів яблука, пів години, пів Європи, пів України.*

Якщо ж частинка **пів** з наступним іменником становить єдине поняття й не виражає значення половини, то їх **пишемо разом**. **НАПРИКЛАД:** *півзахист, півколо, півмісяць*. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Аравійський **півострів** найбільший у світі.
2. **Південь** – середина дня, час, який відповідає дванадцятій годині дня за місцевим часом.

1. Туристи облетіли **пів острова** Мадагаскар.
2. Майже **пів дня** ми витратили на пошуки житла.

186 I. Спишіть слова, знявши ризики. Обґрунтуйте написання.

Пів/години, пів/добы, пів/України, пів/день, пів/оберт, пів/дороги, пів/Англії, пів/Луцька, пів/Одеси, пів/їдальні, пів/апелсьина, пів/захисник, пів/місяць, пів/коло, пів/життя.

II. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть два речення.

187 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Підготуйте кожен (кожна) словниковий диктант із шести слів на різні правила написання складних слів. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

188 Спишіть слова, знявши ризик. Розберіть за будовою виділені слова.

Семи/тонний, **кисло/солодкий**, **південно/український**, екс/міністр, плодово/ягідний, більш/менш, одним/одна, батько/мати, міні/пекарня, ліво/бережний, пів/апелсьина, пів/Львова, пів/острів, веб/сайт, гіпер/активний, аква/парк, е/кабінет, анти/вірусний, ультра/звук, день/другий, контр/адмірал.

§ 19. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

Про особливості творення складноскорочених слів та про узгодження їх з дієсловами й прикметниками

189 А. Розгляньте зразки творення складноскорочених слів.

Донецький басейн	→	Донбас
Дніпровська гідроелектростанція	→	Дніпрогес
Організація Об'єднаних Націй	→	ООН

Б. На основі спостереження зробіть висновок, як утворюємо складноскорочені слова та як їх пишемо.

Складно-
скорочені
слова

Різновидом складних слів є складноскорочені слова. **Складноскороченими** називають слова, які утворено складанням початкових частин слів, початкових звуків чи букв. **НАПРИКЛАД:**

Словосполучення		Складноскорочені слова
спеціальний випуск лісове господарство Кабінет Міністрів Святий вечір Європейський Союз		спецвипуск лісгосп Кабмін Святвечір ЄС

Абревіа-
тура

Правопис

Складноскорочені слова, утворені з початкових звуків чи букв, називають абрєвіатурами. Абрєвіатуру записуємо великими буквами без крапок між ними. **НАПРИКЛАД:** ГЕС, ЮНЕСКО, СТО, ЗНО, ООН.

Усі складноскорочені слова й похідні від них пишемо **разом**. **НАПРИКЛАД:** меддопомога, дитмайданчик, спецвипуск, штрихкод.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Власні складноскорочені назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** Донбас, Святвечір, Нацбанк.

190 I. Від поданих сполучень слів утворіть і запишіть складноскорочені слова. Усно поясніть особливості творення слів.

БРАЗОК. Заробітна плата – зарплата.

Фізична культура, медичний пункт, завідувач господарства, технічний нагляд, національна гвардія, соціальне страхування, Кабінет Міністрів, сільська рада, спортивна база, державна установа, хімічні добрива, будівельний майданчик.

II. З двома утвореними словами складіть і запишіть речення.

191 I. Утворіть від поданих сполучень складноскорочені слова – абрєвіатури. Розкажіть про особливість творення та написання цих абрєвіатур. Запишіть утворені слова, прочитайте їх уголос.

Національний спортивний комплекс, Українська Народна Республіка, атомна електрична станція, Європейський Союз,

Організація Об'єднаних Націй, Міністерство закордонних справ, Національний банк України, Світова організація торгівлі, Китайська Народна Республіка, вищий навчальний заклад.

II. Які ви знаєте аббревіатури (назви навчальних закладів, підприємств, організацій, товариств тощо), що поширені у вашій місцевості? Запишіть ці аббревіатури.

192 Спишіть речення, замінюючи виділені сполучення слів аббревіатурами.

1. *Національна спілка письменників України* провела наукову конференцію. 2. *Львівський автобусний завод* успішно пройшов модернізацію. 3. *Європейський Союз* затвердив Програму економічного розвитку. 4. Завтра буде засідання наглядової ради новоствореного *відкритого акціонерного товариства*. 5. Славну історію мають *Військово-Морські сили* України.

193 I. Запишіть за 1–2 хвилини якнайбільше складних слів, першими частинами яких є *фото-, авто-, електро-, вело-*.

II. З двома словами складіть і запишіть речення.

194 Спишіть слова, знявши ризик. Розберіть за будовою виділені слова.

Гідро/споруда, пів/Рівного, нац/гвардія, авіа/сполучення, супер/герой, теле/марафон, **кримсько/татарський**, мед/**допомога**, штрих/код, міні/маркет, мікро/автобус, гідро/масаж, авіа/шоу, екс/вокаліст, інформ/центр, електро/мобіль, дит'/ясла, дит/майданчик, легко/атлетичний, озерно/болотний, аква/парк, пів/години, веб/сайт.

195 Напишіть ліричну замальовку (6–8 речень) на одну із запропонованих тем. Використайте в тексті не менше трьох складних слів.

Теми: «Пахнуть яблука медом», «У ласкаві скирти місяць падав», «Такі пішли холодні ранки».

196 I. Утворіть від поданих слів складні, використавши компоненти з довідки.

Модель, маркет, складний, клас, поліція, магістраль, економіка, технології, мільйонер, опитування, президент, парк, енергетика.

ДОВІДКА. Архі-, бліц-, гіпер-, екстра-, мікро-, кібер-, мульти-, нано-, топ-, контр-, анти-, екс-, авто-, біо-, дендро-

II. З двома утвореними словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

§ 20. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛОВТВІР. ОРФОГРАФІЯ»

197 I. Прочитайте текст. Про який важливий винахід людства в ньому йдеться? Як ви розумієте заголовок до тексту?

НАЩАДКИ ГУСЯЧОГО ПЕРА

Винахідником кулькової ручки вважається журналіст з Угорщини Ласло Біро, який у 1930-х роках використовував чорнильну ручку. Під час письма чорнило часто **розливалось**, забруднюючи руки й написаний текст.

Одного разу, **прийшовши** в друкарню, Біро звернув увагу, що друкарське чорнило не залишає плям. Він спробував залити у свою ручку таке чорнило, але воно було занадто густим і забило перо, яке перестало писати.

Тоді Ласло Біро та його брат Георгій вигадали конструкцію **авторучки**, яка мала наконечник у вигляді кульки. Замість того, щоб вільно стікати з кінчика пера, липке й густе друкарське чорнило покривало к^ульку, яка рухалася по аркушу й залишала за собою чорнильну лінію (*З посібника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть спільнокореневі слова. Визначте, які з них похідні, а які непохідні. Чи допомагають ці слова зв'язати речення в тексті?
2. Знайдіть у тексті форми слів *друкарня*, *ручка*, *кулька*. Утворіть від цих слів нові суфіксальним способом.
3. Розберіть за будовою виділені слова. Визначте їх спосіб словотворення.
4. Випишіть з тексту два похідних слова (на вибір) та виконайте їх словотвірний розбір.

198 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Уявіть, що ви розмовляєте з найрозумнішою людиною у світі. Які два запитання ви їй поставили б?

199 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ*. Хтось із вас має утворити від поданих іменників нові слова за допомогою суфікса *-ськ(ий)*, а хтось – за допомогою суфікса *-ств(о)*. Запишіть утворені слова. Перевірте одне в одного правильність виконання.

Товариш, кріпак, студент, парубок, ткач, агент, юнак.

200 Створіть допис до шкільного вебсайту про українських меценатів з використанням складних слів (наприклад: *добродій*, *милосердя*, *життєпис*, *благодійність*).

201 I. Знайдіть у кожній групі одне слово з орфографічною помилкою. Запишіть ці слова правильно. Обґрунтуйте написання.

1. Фотожурналіст, дощомір, екс-чемпіон, півзахисник.
2. Суперобкладинка, нанотехнології, мікро схема, пів кілометра.
3. Мегамаркет, перекоти-поле, відеоконференція, пів яблука.
4. Міні готель, спорттовари, художник-мультиплікатор, пів Європи.
5. Великий-превеликий, преміум-клас, п'ятиденка, ульт-ра модний.
6. Медперсонал, топ менеджер, віцепрезидент, пів години.
7. Зустріч-прощання, мультимільйонер, інформповідомлення, пів коло.
8. Шафа-купе, біло-крилий, пів України, макроекономіка.

II. Складіть і запишіть словосполучення з кожним виписаним словом.

202 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Словотвір. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Твірним для іменника *співачка* є слово

А співати	В співучий
Б співак	Г спів

2. Слова *клетіт, щebet, стук* утворено способом

А префіксальним	В безафіксним
Б суфіксальним	Г складанням основ

3. Префіксальним способом утворено кожне слово в рядку

А приїхати, переписати	В випускний, вишуканий
Б прочитати, простір	Г розказати, вихідний

4. Орфографічну помилку допущено в рядку

А пів Аргентини, хліб-сіль, телемарафон, міні-диктант
Б крайнебо, батько-мати, яснозорий, флешмоб

- В** автомагістраль, тихо-тихо, кінозірка, пів ящика
Г тишком-нишком, чернозем, ексчемпiон, пів Харкова

5. Правильно написано всі слова в рядку

- А** запоріжський, гайдамацький, ткацький
Б козацький, вінницький, чумаський
В студенський, чеський, кременчуцький
Г криворізький, паризький, прилуцький

6. Виконайте словотвірний розбір усіх похідних слів у реченні.

Клен стоїть на узліссі замріяний (*О. Копиленко*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є основні способи словотворення? Наведіть приклади.
2. Як утворюємо слова префіксальним й суфіксальним способами?
3. Наведіть приклади слів, утворених переходом з однієї частини мови в іншу.
4. Розкажіть про зміни приголосних звуків, можливі під час утворення слів. Наведіть приклади.
5. Розкажіть про написання складних слів разом і з дефісом. Наведіть приклади.
6. Як творимо складноскорочені слова? Як їх пишемо? Наведіть приклади.
7. Доберіть якнайбільше спільнокореневих слів до іменника *гість*. Визначте спосіб творення кожного з дібраних слів.

Об'єднавшись у групи, укладіть **Проект** невеликий словотвірний словник назв осіб за професією, званням чи видом діяльності (15–20 слів).

НАПРИКЛАД: *музика* → *музикант* → *музикантка*.

Для добору слів скористайтеся тлумачним словником. У словах виділіть суфікси на означення осіб чоловічої та жіночої статі.

Пам'ятайте, що слова у вашому словнику мають бути розташовані в алфавітному порядку.

Морфологія (від грец. *morphe* – форма, *logos* – слово, учення) – це розділ мовознавства, що вивчає слова як частини мови.

§ 21. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

Про самостійні та службові частини мови, вигук, їхні істотні ознаки й роль у мові

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте самостійні та службові частини мови?

203 А. Розгляньте на форзаці таблицю «Частини мови».

Б. Розкажіть, які частини мови належать до самостійних, а які – до службових. Яку роль у мові вони виконують? Чи є така частина мови, без якої, на вашу думку, можна було б обійтися?

В. Доберіть усно приклади слів кожної частини мови.

Частини мови

В українській мові є **10 частин мови**. Їх поділяють на самостійні, службові й вигук.

САМОСТІЙНІ	СЛУЖБОВІ
<ul style="list-style-type: none"> мають лексичне значення (називають предмети, дії, ознаки предметів і дій, кількість); мають морфологічні ознаки (рід, число, відмінок, час, особу та ін.); є членами речення 	<ul style="list-style-type: none"> не мають лексичного значення; мають морфологічні ознаки (незмінність та ін.); не є членами речення

Самостійні слова

До самостійних частин мови належать **іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, дієслова**.

Службові слова

До службових частин мови належать **прийменники, сполучники, частки**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Вигук (*ай! ой! агу!*) не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови.

204 І. Прочитайте текст й опишіть усно зображене на ілюстрації. У чому краса свята Івана Купала?

ОЙ НА ІВАНА ТА Й НА КУПАЛА...

Г. Семирадський. Ніч на Івана Купала

Свято Івана Купала відзначають у ніч із 6 на 7 липня. Це одне з найкращих народних дійств.

Усім селом збиралися біля річки чи ставу. Парубки розпалювали багаття, а дівчата неподалік закопували принесену з лісу березову гілку, прикрашену квітами та стрічками. Її називали Мареною. Цього вечора кожному учасникові годилося перескочити через **вогонь**. У такий спосіб, казали в народі, можна очиститися від злих сил. Після цього дівчата йшли до річки й пускали за течією по два віночки. На кожному з них мала **горіти** свічка. Якщо два віночки спливалися до купи, то вважалось, що їхня власниця невдовзі вийде заміж.

За народними віруваннями, обов'язково годилося на Купай-ла скупатися – на щастя і здоров'я (За *В. Скуратівським*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по два іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Визначте усно їхнє лексичне значення та синтаксичну роль.
2. Випишіть два словосполучення з прийменником. Позначте головне слово, поставте питання від головного слова до залежного.
3. Знайдіть сполучники. З'ясуйте, що вони з'єднують: частини складного речення чи однорідні члени речення.
4. Доведіть, що виділені слова – багатозначні. У прямому чи переносному значенні їх ужито в тексті?

 205 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Яке народне свято вам подобається найбільше? Чим саме?

 206 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому в першому реченні виділене слово вважаємо прикметником, а в другому – прислівником.

1. **Добре** слово кожному приємне.
2. Хто **добре** працює, той добре відпочиває.

207 I. Спишіть прислів'я і підкресліть члени речення. Над кожним словом надпишіть частину мови. Які слова є службовими?

1. **Добрий** горщик, та **поганий** борщик. 2. **Сила** без голови шаліє, а **розум** без сили мліє. 3. **Праця** чоловіка годує, а **лінь** марнує.

II. Опишіть мовленнєву ситуацію, у якій може бути використане одне з поданих прислів'їв (на вибір).

 208 Об'єднайтеся в команди (за рядами або варіантами). До дошки виходить один учасник команди, якому члени інших команд по черзі називають три слова. Гравець має визначити частину мови кожного слова. При цьому він може один раз скористатися підказкою своєї команди.

209 Складіть і запишіть по одному реченню: 1) із числівником; 2) із займенником; 3) з прислівником. Поясніть роль цих слів у своїх реченнях.

210 Відредагуйте речення та запишіть. Слова яких частин мови вжито неправильно? Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Не мішайте мені виконувати домашнє завдання. 2. Слідуючого тижня розпочнеться виставка картин. 3. Учень зробив замітку на полях. 4. Дівчина поводитися тактично.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Тактичний – який стосується тактики як сукупності способів досягнення мети (*тактичний хід, тактична боротьба*).

Тактовний – який володіє почуттям міри, уміє поводитися (*тактовний учень*).

* * *

Замітка – невелика стаття, повідомлення в газеті, журналі (*опублікувати замітку*).

Помітка – напис, позначка (*помітка олівцем*).

§ 22. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

*Про ознаки іменників, про назви абстрактні й конкретні,
істот і неістот, власні й загальні,
а також про збірні іменники*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні й другорядні члени речення?

211 А. Зіставте слова в колонках.

<i>Іменники</i>	<i>Інші частини мови</i>
радість	радісний
десятка	десять
дихання	дихати

Б. Визначте, що означають іменники (предмет, ознаку, кількість чи дію), на які питання відповідають. Чи змінюються за відмінками й числами? А за родами?
В. Зробіть висновок про особливості іменників.

*Загальне
значення*

Іменник – це самостійна частина мови, що означає предмет і відповідає на питання *хто? що?* **НАПРИКЛАД:** парта, сокіл, відвага, прохання, ходьба.

*Морфологічні
ознаки*

Іменники змінюються за відмінками й числами, належать до певного роду.

*Синтаксична
роль*

У реченні іменник може бути будь-яким членом речення. **НАПРИКЛАД:**

- Хліб – усьому голова.
- Їли варення з яблук.
- Пропливають хмари в небі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Предметом у граматиці вважають усе те, до чого можна поставити питання *хто? що?*

212 І. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення. Випишіть іменники з першого речення та скорочено запишіть після кожного з них їхній рід, число, відмінок.

1. А під вікнами ходять **ночі** і дощами **густими** плачуть (М. Боровко). 2. Дерева за вікном шуміли, наче просились пустити їх до хати погрітись (О. Донченко). 3. **Вечір** стелить над морем **холодні** тумани (М. Луків). 4. Затисла груша в жовтих кулачках смачного сонця **лагідні** жовточки (М. Вінграновський).

II. Доберіть усно антоніми до виділених слів.

Конкретні

Розрізняють конкретні й абстрактні іменники. **Конкретні** іменники називають предмети, які можна сприймати за допомогою органів чуття. **НАПРИКЛАД:** книжка, учень, Дніпро.

Абстрактні

Абстрактні іменники називають поняття, які не можна сприймати органами чуття. **НАПРИКЛАД:** тиша, совість, сила.

Істоти

Розрізняють назви істот і неістот.

НАЗВИ ІСТОТ	НАЗВИ НЕІСТОТ
<p>Відповідають на питання хто?</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>учитель, Андрій, кінь</i> (назви людей і тварин); • <i>лісовик, Зевс</i> (назви міфічних істот); • <i>пішак</i> (назви шахових фігур); • <i>покійник</i> (назви померлих) 	<p>Відповідають на питання що?</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>сопілка, дощ, дерево;</i> • <i>гурт, клас</i> (сукупність істот); • <i>мікроб, бацила</i> (назви організмів)

Загальні

Розрізняють загальні й власні назви. **Загальна назва** – це узагальнене найменування низки однотипних предметів. **НАПРИКЛАД:** стіл, країна, свято, хвилювання.

Власні

Власна назва – це назва якогось одного предмета з низки однотипних.

До власних назв належать прізвища, імена людей, назви міфологічних істот і божеств, дійових осіб у казках, клички тварин, географічні й астрономічні назви, назви історичних подій, свят, вулиць, станцій, держав, організацій, заводів, кораблів, газет, книжок, творів, кінофільмів тощо. **НАПРИКЛАД:** *Зевс, Карпати, Чернігів, Юпітер, Різдво, «Фарбований Лис»* (казка);

озеро Світязь

(загальна назва) (власна назва)

Збірні

Збірними називають іменники, які означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле. **НАПРИКЛАД:** *молодь, козацтво, листя, вороння, гарбузиння.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Збірні іменники мають форму тільки однини.

213 I. Випишіть словосполучення з абстрактними іменниками. Чим ці іменники відрізняються від конкретних?

Розумна дитина, швидка хода́, осіння листва́, зимовий переліт, рясний дощ, несподівана радість, веселий дельфін, урок плавання, міцна дружба.

II. Складіть і запишіть речення з одним вписаним словосполученням (на вибір).

214 Випишіть послідовно спочатку назви неістот, а потім – назви істот.

Акація, колода, курка, клас, доброта, Сварог, щука, квітка, оса, журба, кішка, В'ячеслав, сховище, бактерія, азот, артист, загін, імператор, мавка, світ, вірус, група, Орел (*прізвище*), пуре, східці, добряк, Оксана, палац, натовп.

Ключ. У вписаних словах підкресліть другу від початку букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте загадку, відгадкою до якої є слово «бджола».

215 Прочитайте діалог. Поясніть, чому виникло непорозуміння між співрозмовниками. Які з виділених іменників є власними назвами, а які – загальними? З'ясуйте різницю в лексичному значенні цих слів.

- Гей, дядьку, куди їдете?
- На ярмарок...
- А звідки ви?
- З Ковалів.
- Та я не питаю, якого ви роду.

Село ваше як зветься?

- Та й кажу – Ковалі.
- А самі ви хто будете?
- Коваль.
- Хе-хе... Щось ви, дядьку, маленький та плохенький, як на коваля.
- Та я не **коваль**, а **Коваль**. У нас у **Ковалях** усі **Ковалі**, а **ковалів** тільки трое.

216 До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі збірні іменники. З одним дібраним словом складіть усно речення.

Птах, козак, учень, юнак, товариш, комаха, ворон, віти, малюк, діти.

217 Схарактеризуйте письмово вжиті в реченні іменники за такими критеріями: а) назва істоти чи неістоти; б) загальний чи власний; в) якщо збірний, то вказати це.

На вечірній зорі сірим клином журавлі пролітали у вирій (М. Ткач).

218 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий допис до шкільного вебсайту про подію з життя класу з використанням власних назв (прізвищ, географічних назв і т. ін.).

ВАРІАНТ Б. Складіть інструкцію «Як опанувати телефон найновішої моделі» з використанням іменників конкретних (наприклад: *корпус, екран*) та абстрактних (наприклад: *допомога, підказка*).

§ 23. ВЕЛИКА БУКВА ТА ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Про те, як на письмі виділяють власні назви з-поміж загальних

219 А. Прочитайте, укажіть загальні назви в п'ятому реченні.

1. Земля обертається навколо Сонця. 2. Працівників школи привітали з Днем учителя. 3. Діти побували в Успенському соборі. 4. Школярі відвідали заповідник «Запорізька Січ». 5. Мама купила торт «Золотий ключик».

Б. Знайдіть власні назви та простежте, як їх виділено з-поміж загальних.

В. Зробіть висновок про особливості написання власних назв.

Велика буква

Власні назви пишемо з **великої** букви. **НАПРИКЛАД:** *Великдень, Тернопільщина, озеро Світязь, епоха Відродження, майдан Незалежності, Південний полюс.*

Якщо власна назва **складається з кількох слів**, то з великої букви пишемо **перше слово**. **НАПРИКЛАД:** *День учителя, Музей історії запорізького козацтва, Національна опера України, Друга світова війна, Золоті ворота.*

Проте з великої букви пишемо **всі слова** в таких назвах:

держав	<i>Республіка Польща</i>
населених пунктів, вулиць, проспектів, бульварів	<i>місто Біла Церква, вулиця Верхній Вал</i>
найважливіших державних свят	<i>День Незалежності України, День Соборності України</i>

найвищих державних установ України й міжнародних організацій	<i>Верховна Рада України, Європейський Союз</i>
державних символів України	<i>Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України</i>
астрономічних і географічних об'єктів	<i>Чумацький Шлях, Південне Полісся, Нова Гвінея</i>
дійових осіб у казках, байках	<i>Лисичка-Сестричка</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин*. Проте назви **найвищих державних посад** пишемо з великої букви: *Президент України*.

Лапки

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, станцій метро, магазинів, торгові назви тощо **беремо в лапки**. **НАПРИКЛАД:** *журнал «Стежка», цукерки «Червоний мак», завод «Арсенал», літак «Мрія», готель «Турист», станція метро «Університет».*

АЛЕ: залізничні вокзали й станції – без лапок: *Київський вокзал, станція Жмеринка*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Псалтир*, а також назви релігійних понять, як-от: *Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* (але *бог Перун* і т. ін.).

2. Назви сайтів, віртуальних мереж, систем беремо в лапки, якщо їх ужито зі словом *сайт, мережа, система* тощо: *мережа «Фейсбук»*. **АЛЕ:** *доступ до фейсбуку* (без лапок з малої букви).

3. Марки машин, літаків беремо в лапки: *автомобіль «Вольво»*. Але без слова *автомобіль, літак* пишемо з малої букви в лапках: *приїхав на «вольво»*.

ОРФОГРАМА

Велика буква та лапки у власних назвах

220 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому подані парами слова (сполучення) написано по-різному. Чи однакове значення вони мають?

Великий віз – Великий Віз (*сузір'я*); земля – Земля; червона шапочка – Червона Шапочка; сніжинка – Сніжинка (*кішка*).

221 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як ви думаете, чому «Щедрику» вдалося стати одним з кращих колективів у світі?

«ЩЕДРИК»

Хор «Щедрик»

Київський дитячий хор «Щедрик» належить до п'ятірки кращих у світі. Нещодавно він переміг у Міжнародному конкурсі «Духовна музика в Римі». Папа Римський запросив хористів до літньої резиденції.

– Дякую, що у своїй творчості ви завжди бездоганні, – сказав чистою українською мовою.

Упродовж 40 років існування «Щедрик» дав понад 500

концертів в Україні, Німеччині, США, Канаді, Італії та інших країнах. У репертуарі юних співаків близько 1000 творів класичної та духовної музики, народні пісні.

Щороку хор набирає групу. Прослуховування відбуваються в Палаці культури для дітей та юнацтва в Києві (*З газети*).

II. Знайдіть власні назви й поясніть їх написання.

222 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що вам треба обрати українську народну пісню, яку міг би виконати хор на міжнародному конкурсі. Яку пісню ви запропонували б? Чим вона вам подобається?

223 Спишіть сполучення, звертаючи увагу на вживання великої букви. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Річка Південний Буг, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Великий піст, Богоматір, Біблія, Різдво Христове, День української писемності та мови, Полтавська битва, заповідник «Асканія-Нова», Чорне море, Автономна Республіка Крим, Поділля, Європейський Союз, пошукова система «Гугл», Конституція України, Президент України.

224 Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Які назви треба взяти в лапки?

Острів (х)ортиця, (д)ень (п)рав людини, (ф)абрика (ч)ернівчанка, (ж)урнал (с)віт (т)варин, (ч)ернігівщина, (с)узир'я (к)озеріг, (п)івнічний (п)олюс, (в)інницька (о)бласть, (г)ора (г)оверла, (т)абір (л)ісова пісня,

*Різдво Христове
Запорізька Січ
Конституція
України*

(в)еликдень, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт (б)ориспіль, (с)тудія танцю (в)олошка, (п)очаївська (л)авра, (п)ечиво (ж)уравлик, (к)інотеатр (с)яйво, (м)ультфільм (р)усалонька, (с)упермаркет (к)ишення, сайт (о)стрів (з)нань.

225 Запишіть правильно власні назви групами: 1) усі слова в назві треба писати з великої букви; 2) з великої букви треба писати лише перше слово.

Сіверський (д)онець (*річка*), (к)ривий (р)іг (*місто*), (д)ень (з)нань (*свято*), (в)елика (в)едмедиця (*сузір'я*), (с)получені (ш)тати (а)мерики, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (п)івденний (б)уг (*річка*), (к)иївська (р)усь, (з)апорізька (с)іч, (в)ерховна (р)ада України.

226 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба привітати когось зі святом листівкою або за допомогою смс-повідомлення. Запишіть правильно подані назви свят.

Вітаю з (н)овим (р)оком; з (в)осьмим (б)ерезня; з (р)іздвом (х)ристовим; з (в)еликоднем; з (д)нем (у)чителя.

227 І. Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. З однією власною назвою складіть і запишіть речення.

Урочище (ж)овті (в)оди, (п)івденне (п)олісся, (г)алицько-(в)олинська (д)ержава, (о)стромирове (є)вангеліє, (о)строзька (а)кадемія, (л)юблінська (у)нія, (к)орсунська (б)итва, (п)апа (р)имський, (р)имська імперія, (в)елике (к)нязівство (л)итовське.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

228 Доберіть власні назви до запропонованих загальних і запишіть. З однією дібраною назвою складіть і запишіть речення.

Держава, сузір'я (або галактика), материк, собор, свято, телевізійна програма, кінофільм, картина, соціальна мережа.

229 Хто зможе дібрати чотири фразеологізми, прислів'я чи приказки, у яких є власні іменники? А хто зможе дібрати ще більше таких висловів?

230 Випишіть з підручників історії та географії по два речення з власними назвами. Поясніть написання цих іменників.

231 Запишіть, дотримуючись правил уживання великої букви та лапок.

Йогурт (в)олошкове (п)оле, (с)пасо-(п)реображенський (с)обор (*Чернігів*), (д)омініканський (с)обор (*Львів*), (м)узей історії Києва, (к)омета (г)аллея, вебсайт (ш)коляр, (з)ахідне (п)оділля, (д)ень (п)сихолога, автомобіль (т)есла, станція метро (п)окровська, (ф)ранцузька (р)еспубліка, (г)алактика (с)пляча (к)расуня, вулиця (с)ічових (с)трільців, (к)ерченська (п)ротока.

232 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) на одну з тем: «Природне диво України», «Собори України», «Зоряне небо», «Космос», «Сім чудес світу». Використайте в тексті власні назви.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про одну з історичних подій. Використайте в розповіді власні назви.

Для вас, допитливі

Як ви думаєте, чому пишемо по-різному такі слова, як *Ампер* і *ампер*, *Герц* і *герц*? Річ у тому, що з великої букви тут пишемо прізвища. А ті слова, які починаємо з малої літери, перестали бути прізвищами.

Про це та багато іншого можна дізнатися з книжки **Івана Вихованця «Таїна слова»**. Розкажіть однокласникам, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

§ 24. РІД ІМЕННИКІВ

Про три роди іменників, іменники спільного роду та про культуру мовлення

233 А. Прочитайте слова. Визначте рід іменників першої колонки. Чи можуть слова другої колонки виступати то як іменники чоловічого роду, то як жіночого?

Дунай	непосида	двері
радість	замазура	ножиці
озеро	бідолаха	дрова

Б. А чи вдасться вам визначити рід іменників третьої колонки?

В. Зробіть висновок про особливості категорії роду іменників.

Роди іменників

Більшість іменників належать до одного з трьох родів: **чоловічого, жіночого, середнього**.

Є іменники **чоловічого** роду, що можуть позначати осіб і жіночої статі. **НАПРИКЛАД:** *директор, професор, суддя*. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч.р. ч.р. ж.р.

1. *Молодий лікар Лісова пішла у відпустку.*

ч.р. ч.р. ч.р.

2. *Молодий лікар Лісовий пішов у відпустку.*

3. Проте стосовно жінок краще вживати слова *лікарка, директорка* тощо.

Спільний
рід

Деякі іменники можуть мати то чоловічий, то жіночий рід. Такі слова називають іменниками **спільного роду**. **НАПРИКЛАД:** *староста, листоноша, сирота, замазура, білоручка, базіка.*

З іменниками спільного роду **прикметники, займенники й дієслова** узгоджуємо залежно від того, особу якої статі означає іменник. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч.р. ч.р.

1. *Цей хлопець великий замазура.*

ж.р. ж.р.

2. *Ця дівчина велика замазура.*

Паралельні
форми

Деякі іменники мають паралельні форми роду. **НАПРИКЛАД:** *зал – зала; сусід – сусіда; жираф – жирафа.*

Не мають
роду

В іменниках, що мають форму **тільки множини**, рід **не розрізняють**. **НАПРИКЛАД:** *ножиці, двері.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники **не змінюються** за родами, а **належать** до одного з родів.

234 Випишіть слова у дві колонки: 1) іменники спільного роду; 2) іменники, у яких рід не розрізняємо. Які слова ви не будете виписувати? Чому?

Радість, канікули, білоручка, директор, сирота, двері, щастя.

235 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід виділених іменників.

1. Ти так(ий,а) **непосида**, Денисе! 2. Горє з так(им,ою) **базікою**, Семеном. 3. Наш(а) **староста** Олена підготувала графік чергування. 4. Молод(ий,а) **директор(ка)** Задорожна провела збори. 5. Досвідчен(ий,а) **інженер(ка)** Богданова викона(в,ла) роботу вчасно.

236 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть по два речення з кожним словом: один (одна) з вас складає речення так, щоб це слово виступало іменником чоловічого роду, а другий (друга) – жіночого. Перевірте одне в одного виконання.

Староста, нероба, бідолаха.

237 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть та розіграйте жартівливий діалог «З ким варто й не варто дружити», використавши іменники спільного роду (наприклад: *задавака, базіка, вереда, білоручка*) та іменники, що можуть мати чоловічий або середній рід (наприклад: *ледащо, забудько, базікало*).

238 I. Прочитайте текст. Чому, на вашу думку, спорт об'єднує людей?

СПОРТ ОБ'ЄДНУЄ НАС

Наталія
Добринська

Раз на чотири роки проводять Олімпійські ігри. У такі дні наша планета стає величезним стадіоном, а континенти – трибунами. Олімпійський рух об'єднує народи світу, бо спорт один для всіх. Світ захоплюється спортивними досягненнями американця Марка Спітца, норвежця Уле-Ейнара Б'єрндалена, українців Сергія Бубки, Лілії Підкопаєвої, Яни Клочкової.

Підтвердженням високої мети Олімпіади є проведення з 1960 року ігор для людей з інвалідністю. Вони відчують моральну підтримку.

Наші спортсмени й спортсменки своїми перемогами возвеличують рідну Україну. Гордо майорить синьо-жовтий прапор, коли українці-чемпіони біжать коло пошани. Ось справжні патріоти! На них я хотів би бути схожим (*З учнівського твору*).

II. Визначте рід виділених іменників. Знайдіть іменник чоловічого роду, що може позначати особу жіночої статі. Складіть і запишіть речення, щоб він позначав особу жіночої статі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чоловічий рід	Жіночий рід
біль (<i>страждання</i>), дріб, кахель, кір, насип, нежить, перекис, полин, рояль, степ, степінь, ступінь, толь, туш (<i>муз. привітання</i>), тюль, шампунь	путь, бязь (<i>тканина</i>), вісь, гуаш, емаль, ретуш, розкіш, туш (<i>фарба</i>)

239 Відредагуйте усно речення.

1. У далекий путь проводжала мати своїх дітей. 2. Навколо розкинулася широка степ. 3. По її очах можна було зрозуміти всю біль. 4. Доносилася барабанна дріб. 5. Марійка підхопила сильну нежить.

240 До поданих іменників доберіть прикметники. Утворіть з кожною парою слів словосполучення і запишіть. У дужках зазначте рід іменників.

ЗРАЗОК. *Степ – широкий степ (ч. р.).*

Насип, путь, полин, рукопис, доповідь, рояль, тюль.

241 I. Запишіть словосполучення, добираючи правильне закінчення.

Головн(ий/а) біль, нов(ий/а) шампунь, нелегк(ий/а) путь, вищ(ий/а) ступінь, віталн(ий/а) туш, яскрав(ий/а) гуаш, сильн(ий/а) нежить, біл(ий/а) тюль, гірк(ий/а) полин, барабанн(ий/а) дріб, нов(ий/а) рукопис, друг(ий/а) степінь, яскрав(ий/а) емаль, висок(ий/а) насип.

II. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

242 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба викликати лікаря для знайомого, який застудився. Ви телефонуєте до лікарні.

Складіть усно 2–3 речення, щоб звернутися до працівника лікарні в цій ситуації. Використайте подані словосполучення.

- ✓ головний біль
- ✓ сильний нежить
- ✓ висока температура

243 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Надпишіть скорочено над іменниками їхній рід. Які з іменників є назвами істот?

1. Сині вечорові сутінки огортають і Дніпро і кручі... (І. Цюпа). 2. А в степ широкий, за обрій, тікає насип залізничний (Леонід Первомайський). 3. Затихає поволі місто спалахує вогнями ліхтарів (І. Цюпа). 4. Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами налітає трепетно й поривно, гойдає трусить осокіри і від того на землю стелиться пухнаста заметіль (І. Цюпа). 5. Горє з цим базікою, Глібом, язик у нього немов віяло (А. Хижняк).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості їхньої вимови.

І ТАКЕ БУВАЄ

На перерві Тарас запропонував своїм друзям таку цікаву задачу: «В агронома є брат Антон, але в Антона брата немає. Ким же тоді Антонові доводиться агроном?»

- Такого не може бути, – мовив один із друзів.
- Ні, може, – заперечив Сергій, – адже іменник агроном...

Як ви думаєте, що сказав Сергій?

§ 25. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за числами та про іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини

244 А. Прочитайте слова. Визначте число іменників.

ноутбук	Дніпро	ворота
трактор	золото	ножиці
учень	читання	хитрощі

Б. Спробуйте поставити іменники другої колонки у формі множини, а третьої – у формі однини. Чи вдалося вам це?

В. Зробіть висновок про особливості категорії числа іменників.

Форми
числа

Іменники змінюємо за числами (однина й множина).

НАПРИКЛАД: *вечір – вечори, вік – віки.*

Деякі іменники мають форми тільки однини або тільки множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

Мають форми тільки однини	Мають форми тільки множини
<i>борошно, людство, дівчора, радість, Львів, інтернет</i>	<i>окуляри, двері, шахи, лінощі, оплески, Карпати, Суми</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, які мають форми тільки множини, рід не розрізняють.

245 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. У якому аквапарку зі згаданих у тексті ви хотіли б побувати?

АКВАПАРК

Перші у світі аквапарки з'явилися у 50-х роках минулого століття на тропічних курортах Америки. Найчастіше в цих розважальних закладах представлені такі **атракціони**: різноманітні водні гірки, поливалки, закриті труби, фонтани, басейни з вишкою та без неї, «ледача річка». Сучасніші аквапарки можуть бути оснащені **пристосуваннями** для штучного нагнітання хвиль у басейні й заняття **серфінгом**.

Найбільшим у світі **парком** водяних атракціонів вважають Ocean Dome, який розташовано у японському місті Міядзакі.

В Україні перший аквапарк з'явився у 2001 році в Сімеїзі. Зараз центри розваг на **воді** є в багатьох містах нашої країни, а деякі із цих закладів б'ють європейські **рекорди**. Так, один з наймасштабніших аквапарків Східної **Європи** й найбільший в Україні – це «Острів **скарбів**» у Кирилівці Запорізької області. А один з найбільших критих аквапарків у Європі – це «Термінал» на Київщині. Цікавим є центр **розваг «Джунгли»** в Харкові, стилізований під **тропіки** Південної Америки, «Мис Доброї Надії» в **Бердянську**, задуманий як старовинний замок з екзотичними рослинами, та інші (З довідника).

II. Визначте рід і число виділених іменників. Випишіть ті з них, які мають обидві форми числа (однину й множину). Доведіть це, змінивши форму іменників (письмово).

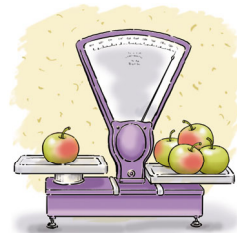
246 Відгадайте загадки. Визначте число іменників-відгадок. Які з цих слів мають форми тільки однини, а які – тільки множини?

1. Бігли два пси, позадирали носи. 2. По стежині, по дорозі бігти я у них не в змозі, по снігу не йдуть як слід: до вподоби тільки лід. 3. Сама холодна, а інших припікає. 4. Висить сито, не руками звито. 5. Улітку відпочивають, а взимку дітей катають.

247 I. Запишіть іменники в три колонки: 1) ті, що мають форми однини й множини; 2) ті, що мають форми тільки однини; 3) ті, що мають форми тільки множини. Чи розрізняємо рід в іменниках третьої колонки?

Спагеті, птаство, долина, штани, молоко, вітер, ворота, Полтава, совість, книга, малювання, Чернівці, канікули, банкомат.

II. З одним словом другої колонки та одним словом третьої (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

248 Доведіть, що іменник *змагання* має обидві форми числа: однину й множину. Складіть і запишіть із цим словом два речення так, щоб у першому воно було вжито у формі родового відмінка однини, а в другому – у формі родового відмінка множини.

249 I. Спишіть речення. Над іменниками скорочено надпишіть відмінок та число (де можливо). Підкресліть іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини.

1. **Жоржини** квітнуть жовтим цвітом, кружляють бджоли біля них (*Н. Забіла*). 2. Минає літо, шелестить пожовкле **листя** (*Т. Шевченко*). 3. У полі спить зоря під колоском і сонно

слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву колискову (М. Вінграновський). 4. Ми юними тоді були, дороги кликали нас в мандри (Д. Луценко). 5. Життя найдужче вирувало на Подолі (О. Іваненко).

II. Обведіть номери складних речень. Обґрунтуйте вживання в цих реченнях розділових знаків.

250 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. У мою кімнату купили нову мебель. 2. Ми з друзями час-то граємо в шахмати й шашки. 3. Я дуже люблю кататися на коньках.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
синє чорнило	сині чорнила
старі меблі	стара мебель
електронний годинник	електронні часи
грали в шахи	грали в шахмати
нові ковзани	нові коньки
сонцезахисні окуляри	сонцезахисні очки

§ 26. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за відмінками, основні значення цих відмінків, а також про початкову форму іменників

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

251 А. Поміркуйте, у якому реченні слово *яблуко* означає виконавця дії.

- Після обіду Валя з'їла **яблуко**.
- З дерева впало велике **яблуко**.

Б. У якому реченні слово *яблуко* вжито в називному відмінку, а в якому – у знахідному?

В. Зробіть висновок про значення називного та знахідного відмінків.

Відмінки

Іменники змінюємо за відмінками. В українській мові є сім відмінків, кожен з яких, крім кличного, відповідає на питання.

Відмінок	Питання	Що означає відмінок
<ul style="list-style-type: none"> називний родовий 	<i>хто? що?</i> <i>кого? чого?</i>	виконавця певної дії об'єкт дії, час, місце, причину, спосіб дії
<ul style="list-style-type: none"> давальний 	<i>кому? чому?</i>	особу чи предмет, для яких відбувається дія
<ul style="list-style-type: none"> знахідний орудний місцевий кличний 	<i>кого? що?</i> <i>ким? чим?</i> <i>на кому? на чому?</i> –	прямий об'єкт дії засіб дії, співучасника дії місце дії особу, до якої звертаємося

Прямий
відмінок

Називний відмінок називають **прямим**, інші – **непрямими**.

Початкова
форма

Форма називного відмінка однини є **початковою формою** іменника.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у **кличному** відмінку виступає звертанням; не буває членом речення. **НАПРИКЛАД:** *Ой не шуми, луже, з дібровою дуже (Нар. творчість).*

252 I. Прочитайте текст. Яке речення виражає його основну думку? Доберіть свій варіант заголовка.

ІВАН СІРКО

Талановитого й доброго козака Івана Сірка вісім разів обирали кошовим отаманом Чортотліцької Січі. Ніхто більше не заслужив такої шани й честі.

Протягом двадцяти років боровся Іван Сірко проти турецько-татарських завойовників, змушував ворогів тремтіти, а коли вони насмілювалися йти на Україну, козацький ватажок гнав їх геть. Знищуючи нападників у полі й на морі, він наганяв їм такого переполоху, що грабіжники мусили рятувати своє життя.

Для ворогів він був страшнішим за нечисту силу. Для рідної землі Сірко був вірним оборонцем і захисником (За *І. Шаповалом*).

II. Знайдіть п'ять іменників (на вибір). Визначте їхній рід, число, відмінок. Поставте ці іменники в початковій формі (усно).

III. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання.

253 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Ким і чим пишається Україна?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у формі **називного** відмінка означає того, хто виконує дію, і в реченні виступає **підметом**. Іменник у формі **знахідного** відмінка означає предмет, на який спрямована дія, і в реченні виступає **додатком**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Н. в.

Зн. в.

1. *Їде автомобіль.*2. *Ремонтують автомобіль.*

254 I. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення та надпишіть над ними відмінок. Поясніть, яке значення мають ці відмінки.

1. Назар перезавантажив свій комп'ютер. 2. Аліна довго роздивлялася малюнок. 3. Часто згадую рідне місто.

II. Складіть і запишіть два речення з іменником *смартфон* так, щоб у першому це слово було вжито у формі називного відмінка, а в другому – знахідного.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знахідний відмінок виражає повне охоплення предмета дією, а родовий – часткове. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>Знахідний</i>	<i>Родовий</i>
купи сіль (усю)	купи солі (частину)

255 Спишіть сполучення, ставлячи іменники в потрібному відмінку. Обґрунтуйте вибір однієї з форм. Як ви розрізняєте родовий і знахідний відмінки?

1. Коні попили (воду, води). 2. Діти поїли (кашу, каші).

256 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Провідмініайте усно словосполучення *цілющий дощ*: один (одна) з вас відмінює це словосполучення в однині, а другий (друга) – у множині. Перевірте одне в одного виконання.

257 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть іменники як члени речення. Чи потрібно підкреслювати іменники у формі кличного відмінка? Скорочено надпишіть відмінки іменників.

1. Чого ти журишся ромашко чого ти гнешся до землі (*О. Донченко*). 2. Милуйся Уляно свічками-берізками і прозорим воском кленів і шапками лісових груш (*О. Донченко*). 3. Моє село земний уклін тобі за молодість і світло отчих стін (*Г. Тарасюк*).

II. Випишіть ужиті в реченнях абстрактні іменники.

258 Напишіть оголошення в художньому стилі на одну з поданих тем. Підкресліть використані в тексті іменники та визначте їхній відмінок.

1. Про футбольний матч, який має відбутися між командами планет Земля та Марс.

2. Про початок навчання в школі чаклунів.
3. Про збір коштів для створення машини часу.

§ 27. ВІДМІНИ Й ГРУПИ ІМЕННИКІВ

Про поділ іменників на чотири відміни, а також про іменники твердої, м'якої та мішаної груп

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке закінчення та основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

259 А. Провідмінійте усно подані іменники.

Висота, човен, гордість.

Б. Чи однакові в поданих іменниках відмінкові закінчення?

В. Зробіть висновок, як відмінюються іменники – усі однаково чи по-різному.

За особливостями відмінювання іменники поділяють на чотири відміни.

I відміна

До **I відміни** належать іменники **жіночого й чоловічого**, а також спільного роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а (-я)**. **НАПРИКЛАД:** *робот[а], пісн[я], Микол[а], сирот[а]*.

II відміна

До **II відміни** належать:

- іменники **чоловічого** роду, які в називному відмінку однини мають **нульове закінчення** або закінчення **-о**. **НАПРИКЛАД:** *Київ[], дядьк[о]*;

- іменники **середнього** роду, що в називному відмінку однини мають закінчення **-о, -е, -я** (крім тих, що належать до IV відміни). **НАПРИКЛАД:** *сел[о], мор[е], знанн[я]*.

III відміна

До **III відміни** належать іменники **жіночого** роду, які в називному відмінку однини мають **нульове закінчення**, а також іменник *мати*. **НАПРИКЛАД:** *радість[], ніч[]*.

IV відміна

До **IV відміни** належать іменники **середнього** роду із закінченням **-а(-я)** у називному відмінку однини, у яких під час відмінювання з'являється суфікс **-а́т(-я́т-)** або **-е́н-**. **НАПРИКЛАД:** *лош[а] – лош[а́ти], ім[я] – ім[е́ні]*.

Відміна	Рід	Закінчення в Н. в. одн.
I	жіночий, чоловічий, спільний	-а (-я)
II	чоловічий	нульове, -о
	середній	-о, -е, -я
III	жіночий	нульове
IV	середній	-а (-я) (суфікси -ат-, -ят-, -ен-)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До жодної відміни не належать незмінювані іменники (*таксі, метро*) та іменники, що мають форму тільки множини (*двері, сани*).

260 Прочитайте іменники в колонках і доведіть, що їхню відміну визначено правильно. Доберіть усно до кожної групи по два власних приклади.

I відміна
доля
Ілля

II відміна
завод
вікно

III відміна
піч
любов

IV відміна
курча
теля

261 Запишіть іменники в чотири колонки: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Станція, сайт, курча, листоноша, маестро, море, порося, мати, тіль, ожина, щирість, каченя.

Іменники I та II відмін (крім іменників на *-ар, -ир, -яр*) поділено на групи так:

Група	Останній приголосний основи	Приклади
Тверда	твердий нешиплячий (крім іменників середнього роду із закінченням <i>-е</i>)	<i>самокат, зима, непосида, вікно</i>
М'яка	м'який	<i>місяць, земля, пір'я</i>
	подовжений напівпом'якшений	<i>збіжжя, обличчя</i>
Мішана	шиплячий неподовжений	<i>вежа, плече, дощ</i>

До м'якої групи також належать:

1) іменники середнього роду із закінченням *-е* (не після шиплячого): *море, поле, місце*.

2) імена *Ігор, Лазар* (з історично м'яким [р']).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звук [й] – **м'який**, тому іменники з основою на [й] належать до м'якої групи. **НАПРИКЛАД:** *подія* [под'іа].

262 Випишіть послідовно спочатку іменники твердої групи, а потім – м'якої. Які три іменники не треба виписувати? Чому?

Оздоба, олія, пісня, виставка, смуток, столиця, товариш, Павло, носій, асфальт, інститут, ідилія, доля, сітка, ноша, ущільнення, ожина, коваль, Світязь, плече, келія, Антон, газета.

КЛЮЧ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте народну прикмету передбачення погоди.

263 ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому не можна віднести до жодної з відмін такі іменники: а) *жури, кіно, кенгуру*; б) *ворота, Суми, жнива, дрова*. II. Поміркуйте, чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV.

264 Хто зможе за одну хвилину дібрати й записати чотири іменники IV відміни? А хто добере п'ять таких слів? А хто ще більше?

Іменники
на *-ар,*
-ур, *-яр*

Іменники на *-ар, -ур*, у яких наголос постійно падає на *-ар, -ур*, належать до твердої групи (*куховáр, мундúр*); інші – до м'якої (*богатúр – богатиря́, буквáр – букваря́*).

До твердої групи також належать іменники *комар, долар, пластир*.

Іменники на *-яр*, у яких під час відмінювання наголос переходить з *-яр* на закінчення, належать до мішаної групи (*школя́р – школярá, газетя́р – газетярá*); інші – до твердої (*му́ляр – му́ляра*).

265 Спишіть іменники, позначте наголоси. У дужках біля кожного слова зазначте відміну.

Бригадир, базар, муляр, комар, друкар, лікар, каменярь, ювіляр, бібліотекар.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).

3. Назва істоти чи неістоти.
4. Назва загальна чи власна.
5. Рід (якщо є), число, відмінок.
6. Відміна; група (для I і II відмін).
7. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Непорушно стоять високі, пожовклі соняшники.

Соняшники – іменник, початкова форма *соняшник*; неістота, загальна назва, чоловічий рід, множина, називний відмінок, друга відміна, тверда група; у реченні є підметом.

Зразок письмового розбору

Соняшники – імен., п. ф. *соняшник*, неіст., заг., ч. р., мн., II в., II відм., тв. гр., підм.

- 266** I. Прочитайте виразно вірш. Розберіть усно виділені іменники як частину мови, розбір двох з них запишіть (на вибір).

ПРОЛІСОК

- Чого ти, квітко, рано розцвіла?
У **березні** весна іще непевна...
– А що робить, коли я **щастя** повна?
Я не цвісти не вміла, не могла.
– Ну а як знов **хуртеча** замете,
Завіє снігом сині виднокола?
– А я чомусь не думаю про те,
Цвіту собі і тішу **світ** довкола.

М. Луків

- II. Спишіть останнє речення, підкресліть однорідні члени речення.

§ 28. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

*Про відмінкові закінчення іменників,
синонімічність деяких закінчень та про грамотність*

ПРИГАДАЙМО. Які іменники належать до I відміни?

- 267** А. Розгляньте зразки відмінювання іменників I відміни (с. 99).
Б. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному та кличному відмінках однини.
В. У яких відмінках спостерігаємо чергування приголосних?

	ОДНИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книга	надія	пісня	площа
Р.	книги	надії	пісні	площі
Д.	книзі	надії	пісні	площі
Зн.	книгу	надію	пісню	площу
Ор.	книгою	надією	піснею	площею
М.	на/у книзі	на/у надії	на/у пісні	на/у площі
Кл.	книго	надіє	пісне	площе

	МНОЖИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книги	надії	пісні	площі
Р.	книг	надій	пісень	площ
Д.	книгам	надіям	пісням	площам
Зн.	книги	надії	пісні	площі
Ор.	книгами	надіями	піснями	площами
М.	на/у книгах	на/у надіях	на/у піснях	на/у площах
Кл.	книги	надії	пісні	площі

268 І. Прочитайте текст уголос. Що нового для себе ви дізналися?

ЯК ВИЗНАЧИТИ ПОГОДУ

Існує багато простих прикмет визначення погоди.

Якщо ластівки або стрижі літають високо, буде сонячно. Якщо ж вони літають біля землі, слід чекати дощу.

Якщо бджоли ранком не вилітають з вулика, сидять у ньому й гудуть, чекай у найближчі шість-вісім годин дощу. Якщо вони восени воском заклеюють льоток*, узимку будуть сильні морози.

В. Орловський. Літній день

Мурашки перед дощем, грозою або сильним вітром ховаються до гнізда. Знають вони, яка буде зима: що більші восени мурашники – то вона суворіша (За О. Злотиним).

* *Льоток* – отвір у вулику, через який вилітають бджоли.

II. Випишіть з тексту іменники I відміни, виділіть у них закінчення. У дужках біля кожного іменника зазначте його відмінок і групу.

269 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які ви знаєте народні прикмети визначення погоди? Як зазвичай ви дізнаєтеся про погоду?

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини іменники I відміни **твердої** групи мають закінчення **-ою**, а **м'якої** та **мішаної** – **-ею** (після голосного й апострофа – **-ею**).

ПОРІВНЯЙМО:

Тверда група: -ою	М'яка й мішана групи: -ею (-ею)
<i>липа – липою</i>	<i>вишня – вишнею; круча – кручею; шия – шиєю; сім'я – сім'ею</i>

Ор. в.
множини

В **орудному** відмінку **множини** поодинокі іменники мають паралельні закінчення: **-ами (-ями)** та **-ми**.
НАПРИКЛАД: *сльозами й слізьми; свіннями й свіньми*.

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (е)* в закінченнях орудного відмінка іменників I відміни

270 I. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Виділіть закінчення та обґрунтуйте написання.

ЗРАЗОК. *Площа – площею.*

Круча, межа, сльоза, свиня, робота, рілля, сім'я, пісня, тиша, мрія, краса, долоня, лінія.

II. Виділені іменники поставте усно у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми.

271 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас у гості приїхав знайомий, який проживає в іншому населеному пункті. Розкажіть йому про ваше місто (село) (4–5 речень). Використайте три подані словосполучення у формі орудного відмінка однини.

Тиха вулиця, проїжджа частина, велика площа, нова бруківка, затишна кав'ярня, липова алея, триповерхова школа, дерев'яна церква, нова перукарня.

Р. в.
МНОЖИНИ

У родовому відмінку множини більшість іменників І відміни мають **нульове закінчення**. **НАПРИКЛАД**: *топóль, меж, мрій, вішень*. В окремих словах виступає закінчення **-ів** або **-ей**: *сúддів, губів* (і губ), *легéнів* (і легéнь), *статéй, сімéй, мишéй* та ін.

272 Спишіть сполучення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини. Виділіть закінчення.

Написав кілька (стаття), вивчили багато (пісня), у сараї немає (миша), обстежили кілька (сім'я), у саду немає (яблуна), дійшли до (тополя), Ігор не боїться (змія), навалили (вишня).

Кл. в.
ОДНИНИ

У кличному відмінку однини іменники І відміни мають такі закінчення:

-о	твердої групи: <i>Ганно, Миколо, Таїсо, Полтаво, сестро</i>
-е	м'якої та мішаної груп: <i>Їлле, Катре, ученице, круче</i>
-є	м'якої групи після голосного й апострофа: <i>Наталіє, Маріє, Таїсіє, мріє, сім'є</i>
-ю	деякі пестливі м'якої групи: <i>матусю, доню, Наталю, Галю, Валю</i>

273 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Жінка, Олена, Аліна, хата, земля, Ілля, пісня, душа, листоноша, мрія, Юлія, Наталія, матуся, Галя, доня, Соня, Софія.

II. З одним іменником у формі кличного відмінка складіть і запишіть речення.

274 **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою слова. Визначте групу свого іменника, провідмініайте його усно в однині та множині. Перевірте одне в одного виконання.

1. Дорога. 2. Груша.

275 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Значте над цими іменниками відмінок. Поясніть написання.

1. Заспівай мені, (бабуся), тиху колискову (О. Білозір).
2. Літо перелітую, осінь перейду, (вишня) білітиму в зимньому саду (Т. Коломієць). 3. Червень – це час для солодких (черешні), які збагатять твій організм вітамінами В і С (Із журналу). 4. І дає листок в клітинку із (задача) Іринка (О. Довгон'ят). 5. Будь мені розрадою, (пісня) моя зоряна (В. Матвієнко).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

§ 29. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ

*Про відмінкові закінчення іменників,
синонімічність деяких закінчень та про грамотність*

ПРИГАДАЙМО. Які іменники належать до II відміни?

276 А. Розгляньте зразки відмінювання іменників II відміни.

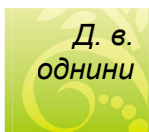
Б. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному та кличному відмінках однини.

В. У яких відмінках іменники мають паралельні закінчення?

	ОДНИНА			
	Тверда група		М'яка група	Мішана група
Н.	озеро	батько	край	читач
Р.	озера	батька	краю	читача
Д.	озеру	батькові, батьку	краєві, краю	читачеві, читачу
Зн.	озеро	батька	край	читача
Ор.	озером	батьком	краєм	читачем
М.	на/в озері	на/у батькові, батьку	на/у краї, краю	на/у читачеві, читачу, читачі
Кл.	озеро	батьку	краю	читачу

	МНОЖИНА			
	Тверда група*		М'яка група	Мішана група
Н.	озéра	батьки	краї	читачі
Р.	озер	батьків	країв	читачів
Д.	озерам	батькам	краям	читачам
Зн.	озера	батьків	краї	читачів
Ор.	озерами	батьками	краями	читачами
М.	на/в озерах	на/у батьках	на/у краях	на/у читачах
Кл.	озера	батьки	краї	читачі

*Іменники *звір, комар, снігур* (хоч і належать до твердої групи) у Н. в. множини мають закінчення *-і* (*звірі, комарі*).

Д. в.
однини

У давальному відмінку однини більшість іменників II відміни **чоловічого** роду мають **паралельні** закінчення: **-ові, -еві (-єві)** та **-у (-ю)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Тверда група: -ові, -у	М'яка група після приголосного та мішана група: -еві, -у (-ю)	М'яка група після голосного й апострофа: -еві, -ю
<i>батькові</i> <i>батьку</i>	<i>товаришеві</i> <i>товаришу</i>	<i>учителеві</i> <i>учителю</i>
		<i>Андрієві</i> <i>Андрію</i>

Паралельні закінчення мають також деякі іменники **середнього** роду. **НАПРИКЛАД:** *містові* й *місту*, *дитяткові* й *дитятку*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб уникнути одноманітних відмінкових закінчень, спочатку вживаємо закінчення *-ові, -еві (-єві)*, а тоді – *-у (-ю)*. **НАПРИКЛАД:** *панові* директору, *Василеві* Симоненку, *друзеві* Василю.

М. в.
однини

У **місцевому** відмінку однини деякі іменники II відміни мають паралельні закінчення. **НАПРИКЛАД:** *на робітникові* й *на робітнику*; *на коневі* й *на коні*; *у гаї* та *у гаю*.

277 Складіть і запишіть по одному реченню з іменником *директор* у формі давального й місцевого відмінків однини.

278 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою сполучення слів. Прочитайте їх, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

Для першого учасника. Подарувати (добродій Василь), надіслати повідомлення (друг Андрій), допомогти (учитель Назар Федорович).

Для другого учасника. Привітання (Герой України Андрій Шевченко), подякувати (брат Сергій), зателефонувати (Василь Олександрович).

Ор. в.
однини

Закінчення в **орудному** відмінку однини:

Тверда група: -ом	М'яка й мішана групи (крім середнього роду на <i>-я</i>): -ем (-єм)	Іменники середнього роду на <i>-я</i> : -ям
<i>круасаном,</i> <i>самокатом</i>	<i>конем,</i> <i>кущем,</i> <i>сторожем,</i> <i>солов'єм</i>	<i>життям,</i> <i>обличчям</i>

Ор. в.
множини

Деякі іменники в **орудному** відмінку множини мають паралельні закінчення: **-ами (-ями)** та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** *ко́нями* й *кіньми*, *колі́нами* й *колі́ньми*, *крі́лами* й *крі́льмі*. Іменники *очі*, *плечі* мають форми *очима*, *плечима*.

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (є)* в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни

279 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть закінчення.

Садівник, циркач, іній, вершник, журавель, соловей, плащ, ячмінь.

II. Серед поданих іменників назвіть ті, які є назвами істот.

280 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми (де можливо).

Кінь, чобіт, крило, плече, око, обличчя, слухач.

II. З одним іменником у формі орудного відмінка множини складіть усно речення.

Кл. в.
однини

У кличному відмінку іменники **середнього** роду мають форму, однакову з називним. **НАПРИКЛАД:** *озеро* (Н. в.) – *озеро* (Кл. в.).

У кличному відмінку однини іменники II відміни **чоловічого** роду мають такі закінчення:

-е	<i>Богдане, чемпіоне, друже, козаче, президенте, школяре, тесляре, стороже, Дніпре, Львово</i>
	Деякі слова на <i>-ець</i> : <i>хлопець – хлопче, кравець – кравче</i>
-у	<i>Джеку, Олегу (і Олеже), батьку, сину, тату, читачу</i>
-ю	Іменники м'якої групи (крім деяких слів на <i>-ець</i>): <i>Василю, Євгенію, Сергію, Ігорю, лікарю, татусю, учителю, добродію, місяцю, краю;</i> <i>боець – бійцю; покупець – покупцю</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У кличному відмінку іменники **чоловічого** роду **м'якої** групи переважно мають закінчення **-ю** (а не **-є**): *Андрію*. А іменники **жіночого** роду **м'якої** групи – переважно **-є** (а не **-ю**): *Софіє* (крім слів з пестливим значенням: *матусю*).

Чол. рід		Жін. рід	
ВалеріЮ	Ю	ВалеріЄ	Є
ЄвгеніЮ		ЄвгеніЄ	

281 Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть усно речення.

Батько, добродій, однокласник, край, Дніпро, козак, місяць, Херсон, друг, син, хлопець, Павло, Андрій, Василь, Сергій, Юрій, Ігор.

282 Пригадайте, як визначити групу іменників на *-ар (-яр), -ир* (§ 27). Визначте групу поданих іменників і запишіть їх у формах родового та кличного відмінків однини.

Лікар, столяр, ветеринар, багатир, кобзар, лицар, шахтар.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **місцевому** відмінку множини іменники мають закінчення **-ах (-ях)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
читати по складах	читати по складам

283 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Над іменниками II відміни надпишіть їхній відмінок. Обґрунтуйте написання.

1. І вишні по садк(ам,ах) стояли з **рушниками**, чекали на сватів, які давно вже йшли (*Є. Гуцало*). 2. На землю по зоряних сход(ах,ам) задуманий вечір зійшов (*В. Сосюра*). 3. Гей, Іван(у,е), пора нам сідлати коня і збиратись мерщій у дорогу (*М. Петренко*). 4. (Доц) пахучим день промок (*М. Стельмах*). 5. Синє небо над зеленим (гай) рідний край вітає з добрим (урожай) (*В. Сосюра*).

II. Виділений іменник розберіть як частину мови (письмово).

284 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова (сполучення) у формі кличного відмінка однини.

1. Допоможи мені, (*Олексій*)! 2. (*Дідусь*), не хвилюйся!
3. Бажаємо успіху, шановний (*Володимир Олександрович*).
4. Чи не підкажеш дорогу, (*хлопець*)? 5. Вітаємо вас, (*пан Президент*)! 6. (*Добродій*)! Чи не могли б ви підказати дорогу?
7. (*Ілля, Олег, Назар*), біжімо до річки!

І ТАКЕ БУВАЄ

Якось Сашко спостерігав за грою в шахи двох дівчаток-шестикласниць. Коли одна з них опинилася в скрутному становищі, Сашко підказав правильний хід: «**Ходити королеві**». Дівчинка пішла королевою й... одразу програла.

Поміркуйте, чому програла дівчинка, хоча Сашко підказав правильно.

§ 30. ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Про те, які іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку мають закінчення *-а (-я)*, а які – *-у (-ю)*

285

А. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини.

екрана	гурту
самоката	туману
піджака	грому

Б. Слова якої колонки означають назви конкретних предметів, а якої – збірних понять чи явищ природи?

В. Зробіть висновок, які іменники в родовому відмінку однини мають закінчення *-а*, а які – *-у*.

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Закінчення <i>-а (-я)</i> мають іменники, які означають:	Закінчення <i>-у (-ю)</i> мають іменники, які означають:
а) назви осіб, імена, прізвища: <i>товариша, Мороза</i> (прізвище); б) назви тварин і дерев: <i>ведмедя, дуба</i> ; в) назви предметів: <i>ножа, воза, малюнка</i> ; г) назви населених пунктів (крім складених назв): <i>Києва, Парижа</i> ; АЛЕ: <i>Кривого Рогу</i> (складена назва); г) інші географічні назви з наголосом у Р. в. на закінченні: <i>Дніпрá, Дністрá</i> ; д) назви мір довжини, ваги, часу, місяців, днів тижня, грошових знаків: <i>кілограма, жовтня, вівторка, долара</i> ; е) назви машин і їхніх деталей: <i>комбайна, мотора</i> ; є) терміни, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури: <i>атома, радіуса, ромба</i> ; ж) українські за походженням терміни: <i>відмінка, додатка</i> ; АЛЕ: <i>виду, роду</i>	а) речовину, масу, матеріал: <i>азоту, меду, борщу, піску</i> ; АЛЕ: <i>хліба</i> ; б) збірні поняття: <i>ансамблю, лісу</i> ; в) назви кущових і трав'янистих рослин: <i>барвінку, звіробою</i> ; г) назви будівель, приміщень та їхніх частин: <i>вокзалу, коридору</i> ; АЛЕ: <i>гаража, хліва, млина</i> ; г) назви установ, організацій: <i>інституту, комітету</i> ; д) місце, простір тощо: <i>яру, майдану, світу</i> ; АЛЕ: <i>ярка, ліска, ставка</i> ; е) явища природи: <i>вітру, морозу</i> ; є) назви почуттів: <i>болю, страху</i> ; ж) назви процесів, абстрактних понять: <i>бігу, крику, спорту</i> ; з) літературознавчі терміни: <i>сюжету, роману</i> ; и) назви ігор і танців: <i>тенісу, вальсу</i> ; АЛЕ: <i>гопака</i> ; і) географічні назви (крім зазначених у першій колонці): <i>Бугу, Криму, Світязю, Кавказу, Дону</i> ; ї) віртуальних мереж, систем: <i>фейсбуку, гуглу</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Назви *Париж, Лондон, Мадрид, Чорнобиль* можуть мати обидва закінчення: *Парижа* й *Парижу*; *Лондона* й *Лондону*; *Мадрида* й *Мадриду*; *Чорнобиля* і *Чорнобилю*.

2. Закінчення може впливати на значення слова. **Наприклад:**

<i>листопада</i> (місяць)	–	<i>листопаду</i> (опадання листя)
<i>каменя</i> (одна штука)	–	<i>каменю</i> (збірне, матеріал)
<i>дзвона</i> (предмет)	–	<i>дзвону</i> (звук)
<i>Рима</i> (місто)	–	<i>Риму</i> (Римська імперія)
<i>Туніса</i> (місто)	–	<i>Тунісу</i> (країна)

ОРФОГРАМА

Букви *а (я), у (ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни

286 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в родовому відмінку однини подані парами іменники мають різні закінчення.

- ✓ морозу – Мороза;
- ✓ балу – бала;
- ✓ Бугу – Дністра;
- ✓ Криму – Чернігова.

287 I. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Обґрунтуйте правопис їхніх закінчень. Доберіть усно по одному власному прикладу до кожної групи слів.

1. Дмитра, ясеня, ноутбука, банкомата, холодильника, Львова, Дністра, метра, квадрата, імейла.

2. Квасу, оркестру, щавлю, магазину, університету, лугу, урагану, жалю, ремонту, інтернету, хокею, інстаграму, Донбасу.

II. З двома іменниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

288 I. Запишіть географічні назви у формі родового відмінка однини. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Київ, Тернопіль, Харків, Нью-Йорк, Париж, Крит, Китай, Кавказ, Кривий Ріг, Дунай, Ніл, Дністер, Донець, Світязь.

II. З одним іменником у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежить від наголосу: *моста́* – *мо́сту*, *двора́* – *дво́ру*, *столá* – *сто́лу*.

289 I. Запишіть словосполучення у формі родового відмінка однини.

Вечірній Чернігів, теплий вересень, сучасний комбайн, харківський трамвай, новорічний бал, прохідний бал ЗНО,

настільний теніс, цікавий матч, лазерний сканер, цьогорічний урожай, один кілограм, юридичний університет.

II. З одним словосполученням у формі родового відмінка однини складіть і запишіть речення.

290 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Запишіть їх у дві колонки: 1) із закінченням -а (-я); 2) із закінченням -у (-ю). Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Туман, стіл, футбол, скейт, монітор, Луцьк, холод, вітер, чотирикутник, грам, ансамбль, ставок, вальс, ячмінь, сад, дим, бензин, долар, сантиметр, грім, пісок, страх, ютуб.

291 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини. Виділіть у цих словах закінчення та обґрунтуйте написання.

1. Клені обсіпаються від найменшого (подих) (вітерець) (О. Донченко). 2. Рибалки набрали сухого (очерет), збудували отаманський курінь (І. Нечуй-Левицький). 3. Мене до тебе принесе з (папір) зроблений літак (Д. Павличко). 4. Для доброго (бджоляр) немає поганого (рік) (Нар. творчість). 5. Вузька дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив (туман) (Д. Прилюк). 6. Тече вода з-під (явір) ярмом на долину (Т. Шевченко).

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я поїду на екскурсію до **Люксембургу**, – повідомляє Світлана однокласниці.
– Чудово. А яке саме місто ти плануєш

відвідати там?

– Але ж я щойно сказала – Люксембург. Це гарне місто, столиця невеликої країни в Західній Європі.
– Ні, міста ти не називала.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між дівчатами.

§ 31. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ III ТА IV ВІДМІН

*Про відмінкові закінчення іменників,
синонімічність деяких закінчень та про грамотність*

ПРИГАДАЙМО. Які іменники належать до III та IV відмін?

292 А. Розгляньте зразки відмінювання іменників III відміни.

Б. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному відмінку однини.

В. Розкажіть про закінчення цих іменників у родовому й місцевому відмінках множини.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	піч	пéчі
Р.	пéчі	печéй
Д.	пéчі	печáм
Зн.	піч	пéчі
Ор.	піччю	печáми
М.	на/у пéчі	на/у печáх
Кл.	пéче	пéчі

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	мати	матері
Р.	матері	матерів
Д.	матері	матерям
Зн.	матір	матерів
Ор.	матір'ю	матерями
М.	на/у матері	на/у матерях
Кл.	мати	матері

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники на *-ть* після приголосного, а також слова *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* у **родовому** відмінку однини мають закінчення *-і* або *-и*. **НАПРИКЛАД:** *радості* (і *радости*), *солі* (і *соли*).

293 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

– Де ти взялося на мою голову? – пирскало трухляве сире Поліно в печі. – Ще якийсь день полежало б у траві в тіні...

– Даремно проклинаєш мене, – загоготіло гаряче Полум'я. – Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомаїні? (*І. Власенко*).

II. Знайдіть у тексті іменники III відміни. Визначте їхній відмінок і закінчення.

294 За зразком відмінювання слова *піч* провідмініайте іменник *подорож*.

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини в іменниках III відміни, основа яких закінчується одним приголосним (крім губного та [р]), відбувається **подовження** приголосних. **НАПРИКЛАД:** *ніч* – *ніччю*, *подорож* – *подорожжю*. Якщо ж основа закінчується сполученням приголосних чи на губний приголосний або на [р], то **подовження не відбувається**. **НАПРИКЛАД:** *мудрість* – *мудрістю*, *любов* – *любов'ю*, *глазур* – *глазур'ю*.

Кл. в.
однини

У кличному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення *-е*. **НАПРИКЛАД:** *любове, радосте*.

295 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини.

Деталь, **велич, радість, педаль, неповторність, щирість, ма-ти, ніч, паморозь, глазур, синь, любов.**

II. Виділені іменники запишіть у формі кличного відмінка однини.

296 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Акації стояли саме в цвіту, завітчані (безліч) білих китиць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Своєю (радість) й (печаль), як (хліб-сіть), поділись (*М. Сингаївський*). 3. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил (*В. Симоненко*). 4. (Паморозь) взявся Чумацький Шлях (*П. Дорошко*). 5. Заспівали соловейки по садах над (Рось) (*І. Нечуй-Левицький*). 6. З вітром не змагайся, за (тінь) не ганяйся (*Нар. творчість*).

297 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому іменники першого рядка належать до II відміни, хоч і мають суфікс *-ят-*, а другого – до IV. Звірте свою відповідь з поданим нижче міркуванням.

1. Поросятко, орлятко – II відміна.
2. Порося, орля – IV відміна.

МІРКУЙМО. Іменник *поросятко* має суфікс *-ят-* уже у формі називного відмінка. Особливістю ж іменників IV відміни є те, що цей суфікс з'являється під час відмінювання (*порося – поросяти*).

298 Розгляньте зразки відмінювання іменників IV відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у родовому й орудному відмінках. У яких відмінках можливі паралельні закінчення?

	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на
Р.	лоша́ти	і́мені, ім'я	лоша́т	іме́н
Д.	лоша́ті	і́мені	лоша́там	іме́нам
Зн.	лоша́	ім'я	лоша́та, лоша́т	іме́на
Ор.	лоша́м	і́менем, ім'ям	лоша́тами	іме́нами
М.	на/у лоша́ті	на/в і́мені	на/у лоша́тах	на/в іме́на́х
Кл.	лоша́	ім'я, імене	лоша́та	іме́на

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Більшість іменників IV відміни відмінюємо як іменник *лоша*. Як іменник *ім'я* відмінюємо *плем'я*, *сім'я* (насіння).

299 Прочитайте речення. Доведіть, що виділені іменники належать до IV відміни. Визначте усно їхній відмінок і закінчення.

1. Іван Франко жив і працював в ім'я народу й для народу.
 2. Мале орля, та високо літає. 3. Бабуся дає качатам теплу воду. 4. У гнізді пищали жовтороті орлята.

Зн. в.
МНОЖИНИ

У знахідному відмінку множини іменники IV відміни, що означають назви тварин, мають паралельні форми. **ПОРІВНЯЙМО:**

Назви людей	Назви тварин
бачив хлоп'ят бачив дівчат	бачив левенят (і левенята) бачив ягнят (і ягнята)

Ор. в.
ОДНИНИ

В орудному відмінку однини іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:** іменем й ім'ям, племенем і плем'ям.

300 I. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Виділіть суфікси, які з'являються при цьому.

БРАЗОК. Козеня – козеня^{ти}.

Ягня, кача, плем'я, курча, оленя, орля, вовча, собача, дівча, дитя.

II. Виділені іменники запишіть у формах знахідного й орудного відмінків однини та множини.

301 Складіть усно твір (6–8 речень) на одну з поданих тем, використавши виділений іменник у різних відмінках.

ТЕМИ: «Як діти вилікували лелеченя», «Яке воно було, те лисеня».

§ 32. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

302 А. Прочитайте фразеологізми. Визначте число виділених іменників.

1. Вилами по воді писано. 2. Наламати дров. 3. Дивитися як баран на нові ворота.

Б. Чи можуть виділені іменники мати форму однини та чи розрізняється в них рід?

В. Зробіть висновок про особливості таких іменників.

В українській мові є іменники, що мають форму **тільки множини**. **НАПРИКЛАД:** *ворота, окуляри, гроші, radoці*.

Н.	окуляри	грóші	ворота
Р.	окулярів	грóшей	воріт
Д.	окулярами	грóшам	ворóтам (-ям)
Зн.	окуляри	грóші	ворота
Ор.	окулярами	грíшми, гроші́ма	ворі́тьми, ворóтами
М.	на/в окулярах	на/у грóшах	на/у воротах (-ях)
Кл.	окуляри	гроші	ворота

Р.
відмінок

У родовому відмінку ці іменники мають одне з таких закінчень:

-ів (-їв)	-ей	нульове
<i>окулярів, опадів, хитроців, сходів</i>	<i>саней, грошей, дверей, курей</i>	<i>воріт, чобіт, дров, Карпат</i>

Ор.
відмінок

В орудному відмінку такі іменники здебільшого мають закінчення **-ами (-ями)**. **НАПРИКЛАД:** *окулярами, опадами, вилами, граблями*.

В окремих словах виступає закінчення **-ми**: *гусьмі, курмі*.

Деякі іменники мають **паралельні форми**: *двері́ма й двермі́; ворóтами й ворі́тьмі; гроші́ма й грíшми; саня́ми й саньмі́; штанáми й штаньмі́*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, що мають форму тільки множини, рід не розрізняють. Такі іменники не належать до жодної з відмін.

303 Прочитайте речення. Знайдіть іменники, що мають форму тільки множини. Визначте відмінок цих слів і закінчення.

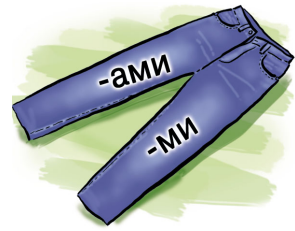
1. Як на гріх, то й граблі стріляють. 2. І гуси вола з ніг звалють, як їх багато. 3. Для того коваль кліщі держить, щоб у руки не пекло. 4. Без вікон, без дверей – повна хата людей (*Нар. творчість*).

304 І. Запишіть іменники у формі родового та орудного відмінків. Виділіть закінчення. Наведіть, де можливо, паралельні форми.

Штани, гроші, сани, гуси, кури, окуляри, ворота, канікули, Черкаси, макарони, граблі.

II. З двома словами (на вибір) у формі непрямого відмінка складіть і запишіть речення.

305 Провідмініайте письмово іменники *двері* й *Карпати*. Виділіть закінчення.

306 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на сільському подвір'ї допомагаєте по господарству. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Я насипав зерна (кури). 2. Я прижену (гуси). 3. Чи вистачить цих (дрова)? 4. Я приберу сіно (граблі). 5. Протягнемо дріт над (ворота).

307 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий текст-опис на тему «Карпати». Використайте назву цієї гірської системи в непрямих відмінках.

ВАРІАНТ Б. Складіть невеликий діалог (5–6 реплік) про уявну подорож до одного з міст: Суми, Чернівці, Черкаси. Використайте назву обраного міста в непрямих відмінках.

§ 33. НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Про іменники, які не змінюють своєї форми, про визначення роду таких слів та про культуру мовлення

308 А. Визначте відмінок виділених іменників. Що вам допомогло в цьому?

1. Максим підійшов до клітки з маленьким *шимпанзе*. 2. Літак почав випускати *шасі*. 3. Бабуся приготувала на обід *пюре*. 4. Невдовзі відкривють нову станцію *метро*.

Б. Спробуйте провідмініати виділені іменники. Чи змінили вони свою форму?

В. Зробіть висновок про особливості незмінюваних іменників.

Відмінок

Незмінювані іменники мають для всіх відмінків ту саму форму. Відмінок цих іменників визначаємо за допомогою питання. **НАПРИКЛАД:**

Зн.в.

приготувати пюре,

М.в.

покласти на пюре.

Н. пюре
Р. пюре
Д. пюре
Зн. пюре
Ор. пюре
М. пюре
Кл. пюре

Групи слів

До незмінюваних іменників належать:

- деякі іменники іншомовного походження з кінцевим голосним: *кіно, фойє, журі, ательє, трюмо, кенгуру, таксі, Дефо, Марокко* та ін. АЛЕ: *пальто, пальта, у пальті*;
- жіночі прізвища на **приголосний** та на **-о**: *Олійник* Світлана, *Коваленко* Катерина;
- деякі аббревіатури: *ЮНЕСКО, ЄС, ЗНО*.

309 Прочитайте речення. Визначте відмінок та синтаксичну роль іменника *метро* в кожному реченні.

1. Метро – один з найзручніших видів міського транспорту.
2. Не кожне місто має метро.
3. Київ може пишатися своїм метро.
4. Ми швидко доїхали на метро.
5. Київському метро вже майже шістдесят років.

310 Запишіть послідовно іменники у дві колонки: 1) змінювані; 2) незмінювані.

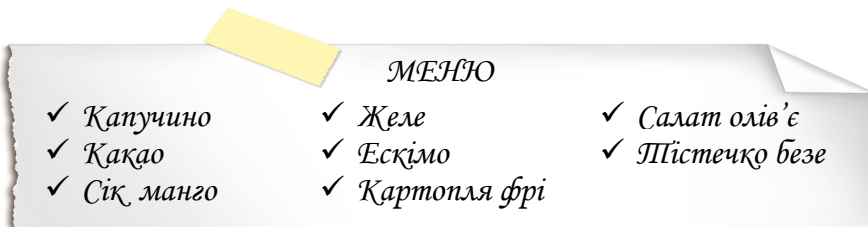
Вересень, кашне, Індія, піаніно, шимпанзе, траса, поні, Руслан, кіно, яблуна, леді, краса.

Ключ. Підкресліть перші букви іменників першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте відгадку на загадку «Цілий день крильми махає, та в небо не злітає».

311 Складіть і запишіть по одному реченню з поданими іменниками так, щоб ці слова стояли в непрямому відмінку. Надпишіть відмінок цих іменників.

Кіно, радіо, таксі, авокадо.

312 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви зайшли до кав'ярні. Зверніться до офіціанта, щоб замовити три страви із запропонованого меню.

313 Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках прізвища в потрібній формі.

1. Листи для Сергія (Нестеренко) та Людмили (Петренко).
2. Покличте Надію (Олійник).
3. Подарунок для Світлани (Васильчук).
4. Привітали з ювілеєм Олександра (Васильчук).
5. Зустрілися з Тетяною (Минайло).

Рід незмінюваних іменників визначаємо так:

назви осіб	▶ мають рід відповідно до статі	<i>леді, місіс, мадам</i> – ж. р.; <i>мосьє, денді, мачо</i> – ч. р.
назви тварин	▶ належать переважно до чоловічого роду	<i>поні, фламінго, ему, гризлі</i> ; АЛЕ: <i>цеце</i> (муха) – ж. р.; <i>путасу, івасі</i> (риба) – ж. р.; <i>кенгуру, колібрі</i> – ч. або ж. р.
назви неістот	▶ належать переважно до середнього роду	<i>рагу, соло, шасі, депо, бароко</i> ; АЛЕ: <i>салямі</i> (ковбаса), <i>кольрабі</i> (капуста), <i>боржомі</i> (вода), <i>авеню</i> (вулиця) – ж. р.; <i>торнадо</i> (вітер) – ч. р.
географічні назви, назви газет, журналів	▶ визначаємо рід за загальною назвою	<i>Туапсе</i> – с. р. (бо це місто); <i>Кіліманджаро</i> – ж. р. (бо це гора)
аббревіатури	▶ визначаємо рід за родом основного слова	<i>сучасна АЕС</i> – ж. р. (атомна електростанція; основне слово – станція)

314 I. Запишіть словосполучення, добираючи правильне закінчення.

Лікувальн(ий/а/е) алое, весел(ий/а) какаду, кольоров(ий/е) драже, надокучлив(ий/а) цеце, грізн(ий/а/е) гризлі, картоплян(ий/е) пюре, австралійськ(ий/е) кенгуру, десятиденн(ий/е) турне, холодн(ий/а/е) боржомі, смачн(ий/а/е) івасі, яскрав(ий/е) Баку (місто), сучасн(ий/а/е) СТО, повноводн(ий/а) Конго.

II. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

315 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з кимось із рідних чи друзів перебуваєте в супермаркеті й радитеся щодо покупок. Складіть діалог (5–8 реплік), можливий у цій ситуації, використавши щонайменше два з поданих словосполучень.

- ✓ свіжа броколі
- ✓ корисна боржомі
- ✓ смачна салямі
- ✓ велика івасі

- ✓ соковите манго
- ✓ м'яке авокадо
- ✓ шоколадне ескімо
- ✓ апельсинове драже

316 Відредагуйте словосполучення і запишіть.

Балакуча какаду, смачний капучино, спортивний кімоно, красиве поні, багатолюдний Токіо (*місто*), цьогорічний ЗНО.

317 I. Прочитайте вірш. Чим він повчальний для нас? Поміркуйте, для чого потрібно вивчати граматику.

У ЗООПАРКУ

Гукає Ігор до Дмитра:

– Дивись, якенна кенгурА!

Дмитро сміється:

– Ой, умру! Не кенгурА, а кенгурУ!

– А он із клітки вигляда

Папуга жовтий – какадА!

Друг знову в сміх:

– Ой, упаду! Не какадА, а какадУ!

Відразу видно, братику,

Що ти не вчиш граматики.

Петро Ребро

II. Знайдіть у вірші незмінювані іменники та визначте їхній відмінок і рід.

318 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і розіграйте діалог (6–10 реплік) про враження від екскурсії до зоопарку. Використайте незмінювані іменники (наприклад: *гризлі, поні, какаду, ему*).

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте діалог – телефонну розмову (6–8 реплік), зміст якої – виклик таксі. Використайте незмінювані іменники (наприклад: *таксі, метро, ательє*).

319 I. Утворіть словосполучення, дібравши до поданих іменників прикметники, і запишіть. У дужках зазначте рід іменника.

ЗРАЗОК. Шимпанзе – *кмітливий шимпанзе (ч. р.)*.

Поні, мадам, Міссісіпі (*річка*), колібрі, Капрі (*острів*), метро, АЕС, тріо, Туапсе (*місто*), танго, салямі, фламінго, жури.

II. Складіть і запишіть два речення з утвореними словосполученнями (на вибір).

320 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова в правильній формі.

1. Мандрівників неймовірно (вразити) Кіліманджаро*. 2. На берегах (красивий) Онтаріо* розташовано великі міста й порти. 3. Оля готує надзвичайно (смачний) капучино. 4. (Великий) гризлі (спав) під деревом.

*Кіліманджаро – гора в Африці. Онтаріо – озеро в Америці.

§ 34. БУКВИ *Е, И, І* В СУФІКСАХ ІМЕННИКІВ

Про написання суфіксів *-ув(о)*, *-ен(я)*, *-ичок*, *-ечок* та ін.

ПРИГАДАЙМО. Які є способи творення слів?

321 А. Розгляньте творення слів у колонках та зверніть увагу на написання виділених суфіксів. Чим різняться ці суфікси?

вулиця → вуличка		ложка → ложечка
полиця → поличка		річка → річечка

Б. Простежте, у якій колонці слова походять від іменників із суфіксом *-иц*-. Який суфікс ужито в цих похідних словах – *-ичк*- чи *-ечк*-?

В. Зробіть висновок про те, як можна перевірити написання букв *и* та *е* в суфіксах іменників *-ичк*-, *-ечк*-.

-ув(о)

Суфікс *-ув(о)*, який уживаємо для вираження збірних понять, що означають матеріал або продукт праці, пишемо тільки з *и*. **НАПРИКЛАД:** *паливо*, *вариво*, *печиво*.

Суфікс *-ев(о)* пишемо в словах *марєво*, *зарєво*.

-ичок
-ичк-
-ечок
-ечк-

Суфікси *-ичок*, *-ичк*- бувають тільки в іменниках, що походять від слів із суфіксами *-ик*-, *-иц(я)*. **НАПРИКЛАД:** *ножичок* (від *ножик*), *поличка* (від *полиця*).

В інших випадках уживаємо суфікси з буквою *е (є)*: *-ечок*, *-ечк*-. **НАПРИКЛАД:** *вершечок*, *віконечко*.

-енн(я)
-інн(я)
-инн(я)

В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом уживаємо суфікс *-інн(я)*, а без наголосу – *-енн(я)*. **НАПРИКЛАД:** *горіння*, *звільнення*.

У збірних іменниках уживаємо суфікс *-инн(я)*. **НАПРИКЛАД:** *картоплиння*, *гарбузіння*. Проте в іменниках *каміння*, *насіння*, *коріння* маємо суфікс *-інн(я)*.

-ен(я)

Суфікс *-ен(я)* вживаємо в іменниках середнього роду, що означають малих за віком істот. **НАПРИКЛАД:** *качєня*, *вовчєня*.

322 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксі першого іменника пишемо букву *е*, а другого – букву *и*.

Вершечок, вогничок.

ОРФОГРАМА

Букви *е, и, і* в суфіксах іменників

323 I. Прочитайте іменники. Визначте в них суфікси та обґрунтуйте написання.

1. Морозиво, мереживо.
2. Рушничок, паличка, мішечок, діжечка.
3. Картоплиння, звернення.
4. Левеня, тигреня.
5. Зарево, марево.

II. До кожної групи іменників доберіть приклад з такою самою орфограмою.

324 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е*, *и* або *і*. Позначте суфікси, обґрунтуйте написання.

Міс..во, плет..во, мар..во, сон..чко, пал..чка, кіш..чка, дон..чка, нож..чок, відер..чко, смуж..чка, кринич..нька, оточ..ння, кресл..ння, Стріт..ння, ход..ння, кукурудз..ння, пташ..ння, лос..ня.

325 I. Доберіть до поданих дієслів спільнокореневі іменники із суфіксом *-ив(о)*. Дібрані слова запишіть, підкресліть орфограму.

Пекти, місити, варити, плести.

печиво
паливо
марево

II. З одним дібраним іменником складіть і запишіть речення.

326 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на орфограму «букви *е*, *и*, *і* в суфіксах іменників». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

327 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Позначте суфікси та обґрунтуйте написання.

Добр..во, мар..во, пал..во, мороз..во, діж..чка, річ..чка, кош..чок, вогн..чок, вул..чка, лож..чка, піднес..ння, павут..ння, гус..ня.

328 I. Спишіть речення, уставляючи пропущену букву *е* або *и*, а також розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Роси, роси дощику ярину, рости, рости жит..чко на лану (Олександр Олесь). 2. Ти зозул..чко сива ти нас розвеселила (Нар. творчість). 3. На лож..чку та покуштуй горош..чку (Скоромовка). 4. Наша топол..чка здавалася нам найкращою від усіх топольок яворків та кл..ночків (М. Магера). 5. Від напруж..ння в Тамари зашуміло в голові замигтіло в очах (А. Хижняк). 6. Крізь мереж..во листя і цвіту глибоко голубіє небо (В. Винниченко).

II. Знайдіть іменники – назви істот.

§ 35. НАПИСАННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ ТА ПРИЗВИЩ

Про суфікси для творення імен по батькові, а також про прізвища, які відмінюємо і які не відмінюємо

329

А. Прочитайте імена по батькові. Визначте, від яких імен їх утворено.

Василь^{ович}
Сергій^{ович}

Василі^{вна}
Сергії^{вна}

Б. Який суфікс мають слова першої колонки? А другої?

В. Зробіть висновок, як утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові.

Творення імен по батькові

Чоловічі	Жіночі
<p>За допомогою суфікса -ович-:</p> <p>Дмитро – Дмитро^{ович} Олексій – Олексій^{ович} АЛЕ: Микола – Микола^{йович}</p> <p>Григорій – Григорович (-ий – випадає)</p>	<p>За допомогою суфікса -івн- (-ївн-):</p> <p>Дмитро – Дмитр^{івна} Олексій – Олексі^{ївна} АЛЕ: Микола – Микола^{ївна} Григорій – Григорі^{ївна}</p>
<p>Творячи деякі імена по батькові, вживаємо суфікси -ич-, -іч-:</p> <p>Ілля – Ілл^{ич} Лукá – Лук^{іч} Яків – Як^{ович} Кузьма – Кузьм^{іч} (і Кузьм^{ович}) Сáва – Сáв^{ич} (і Сáв^{ович}) Хомá – Хом^{іч} (і Хóм^{ович})</p>	<p>Ілля – Ілл^{івна} Лука – Лук^{івна} Яків – Як^{івна} Кузьма – Кузьм^{івна} Сáва – Сáв^{івна} Хомá – Хом^{івна}</p>

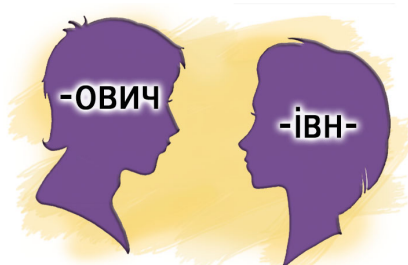
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Під час творення імен по батькові в основах імен відбувається чергування [j] з [o]. **НАПРИКЛАД:** Федір – Федорович, Федорівна.

330 Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові. В утворених іменниках виділіть суфікси.

БРАЗОК. Валерій – Валерій^{ович}, Валері^{ївна}.

Максим, Сергій, Юрій, Тарас, Кузьма, Андрій, Ілля, Назар.

331 Розгляньте зразки відмінювання чоловічого та жіночого імен по батькові. Провідмініайте усно ім'я та по батькові: *Антон Андрійович, Марія Андріївна*.

Н.	Іванович	Іванівна
Р.	Івановича	Іванівни
Д.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Зн.	Івановича	Іванівну
Ор.	Івановичем	Іванівною
М.	на Івановичу, Івановичеві	на Іванівні
Кл.	Івановичу	Іванівно

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **кличному** відмінку чоловічі імена по батькові мають закінчення **у** – Івановичу, Андрійовичу.

332 Поміркуйте. Дідуся звать Григорій Васильович, його онука – Олександр Дмитрович. Як звать (ім'я та по батькові) батька онука?

333 Прочитайте речення, утворюючи від поданих у дужках імен імена по батькові.

1. Іван (Лука) був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі (*Г. Тютюнник*). 2. Мати Василя Симоненка Ганна (Федір) Щербань щедро дарувала синові велику любов до рідної мови (*В. Гончаренко*). 3. Максим (Тадей) Рильський був визначним знавцем фольклору та глибоким поціновувачем народної пісні (*Я. Гордійчук*). 4. Скажи Антоніні (Аполлінарій), щоб спекла коровай (*М. Стельмах*). 5. І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії (Назар) (*О. Гончар*).

334 Запишіть у давальному та кличному відмінках. З одним сполученням у формі кличного відмінка (на вибір) складіть і запишіть речення.

Юрій Володимирович, Юлія Вікторівна, Тарас Григорович, Христина Олексіївна, Олег Олексійович.

Прізвища

Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників, відмінюємо, як відповідні іменники.

НАПРИКЛАД:

Майборода – *Майбороди, Майбороді* й т. д.;

Лебідь – *Лебеда, Лебедеві (Лебедю)* й т. д.;

Симоненко – *Симоненка, Симоненкові (Симоненку)* й т. д.

Прізвища прикметникового типу на *-ий, -ій* відмінюємо, як прикметники. **НАПРИКЛАД:** *Авдієвський – Авдієвського, Авдієвському й т. д.; Кобилянська – Кобилянської, Кобилянській і т. д.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Жіночі прізвища на **приголосний** та **о** не відмінюємо. **ПОРІВНЯЙМО:**

Чоловічі	Жіночі
з <i>Василем Симоненком</i> з <i>Андрієм Ковальчуком</i>	з <i>Ніною Симоненко</i> з <i>Надією Ковальчук</i>

335 Розгляньте зразки відмінювання чоловічих прізвищ на *-ов, -ів, -ин*. Провідмінійте усно за цими зразками прізвища *Борисов, Прокопів, Романишин*. Відмінювання одного з них запишіть.

Н.	Павлов	Ковалів	Гаршин
Р.	Павлова	Ковалєва (-ліва)	Гаршина
Д.	Павлову	Ковалєву (-ліву)	Гаршинові, Гаршину
Зн.	Павлова	Ковалєва (-ліва)	Гаршина
Ор.	Павловим	Ковалєвим (-лівим)	Гаршиним
М.	Павлові, Павлову	Ковалєві, -у (-ліві, -у)	Гаршині, Гаршину
Кл.	Павлове, Павлов	Ковалєве (-ліве), Ковалів	Гаршине, Гаршин

336 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Хто з українських чи зарубіжних артистів, спортсменів (артисток, спортсменок) вам подобається найбільше? Чим саме?

337 Провідмінійте усно прізвище, ім'я та по батькові.

- Сергій Васильович Коваленко.
- Світлана Василівна Коваленко.
- Андрій Тимофійович Ковальчук.
- Антоніна Тимофіївна Ковальчук.

338 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на класних зборах вирішуєте деякі питання шкільного життя. Прочитайте подані репліки, уставляючи імена, по батькові, прізвища вказаних осіб.

- Треба запитати в (*ім'я та по батькові класного керівника*).
- Це питання треба узгодити з (*ім'я та по батькові директора школи*).
- Підготуємо привітання (*ім'я, по батькові та прізвище бібліотекаря*).
- Попросимо підручник у (*ім'я, по батькові вчителя української мови*).

339 Спишіть, ставлячи власні назви в потрібному відмінку.

1. Вітаємо Вас, (Світлана Максимівна). 2. Поцікавтеся думкою (Ігор Миколайович Петренко). 3. Гарні квіти в (Лариса Володимирівна Красуцька). 4. Був знайомий з (Геннадій Геннадійович Романишин). 5. Зустрівся із (Жанна Петрівна Романишин). 6. Слухали (Олег Ковалів).

340 Запишіть у родовому та кличному відмінках однини, утворивши від даного в дужках слова ім'я по батькові.

1. Сергій (*Владислав*) Вітренко.
2. Лідія (*Владислав*) Вітренко.
3. Марк (*Валерій*) Кравчук.
4. Лариса (*Валерій*) Кравчук.

341 Відредагуйте речення. Зверніть увагу на правильність уживання імен по батькові та прізвищ.

1. Гарні квіти подарували Юлії Вікторівній. 2. Глядачі зустрілися із Сергієм Дмитровичем Скляренко. 3. Друзі щиро вітали з ювілеєм Віктора Олексєвича. 4. Сьогодні Олександрю Іваненко виповнюється 50 років. 5. Ми всі дякуємо Назара Володимировича. 6. Актор потис руку Валентині Дмитрівній. 7. Допоможіть, будь ласка, Юріє Васильович.

ти. Адже в класі є і Петренко Жанна, і Петренко Сергій.

Поміркуйте, кого має покликати Іринка: Сергія чи Жанну.

Класний керівник звернулася до Іринки:

– Поклич, будь ласка, Петренко.

Іринка задумалася, кого саме покликати.

§ 36. НАПИСАННЯ НЕ З ІМЕННИКАМИ

Про те, коли не з іменниками пишемо разом, а коли – окремо

342 А. Порівняйте написання виділених у реченнях слів. У якому реченні **не** є префіксом, а в якому – службовим словом?

1. **Незгода** дім руйнує.
2. **Не згода**, а розбрат запанував між князями.
3. На **неправді** далеко не заїдеш.
4. **Не правді**, а силі тільки нерозумний кориться.

Б. У якому прикладі **не** виражає заперечення, а де – утворює новий іменник з протилежним значенням?

В. Зробіть висновок, коли **не** з іменниками треба писати разом, а коли – окремо.

Не з іменниками пишемо

РАЗОМ	ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> якщо слово не вживаємо без <i>не</i>: <i>невдаха, негода</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо <i>не</i> заперечує лексичне значення слова: <i>Це аж ніяк не правда.</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо іменник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття (це слово можна замінити іменником без <i>не</i>): <i>не́друг</i> (ворог), <i>неправда</i> (обман) 	<ul style="list-style-type: none"> якщо є протиставлення (<i>а, але</i>): <i>Він мені не друг, а ворог.</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо іменник має префікс <i>недо-</i>: <i>недооцінка, недогляд</i> 	

343 Випишіть іменники, які не вживаються без *не*. Підкресліть орфограму.

Ненависть, немовля, непорозуміння, необхідність, невід, немилість, недолік, нездара, нестача, недруг, неробство, невдячність, негода, неук.

ОРФОГРАМА

Не з іменниками

344 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні *не* з іменником написано разом, а в другому – окремо.

- Він одразу відчув **нещирість**.
- У словах відчувалася **не щирість**, а лицемірство.

345 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть усно по черзі до поданих іменників синоніми без *не*. За потреби скористайтеся довідкою.

Неволя, недовір'я, неприязнь, неправда, неслава, немилість.

ДОВІДКА. *Ганьба, підозрілість, опала, рабство, обман, ворожість.*

II. З одним поданим словом (з префіксом *не-*) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

346 Складіть і запишіть речення з кожним словом і сполученням.

1. Нещастя, не щастя. 2. Несла́ва, не слава. 3. Неправда, не правда.

347 Спишіть, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання *не* з іменниками.

1. Не/года сипонула добрячим градом. 2. У горах туристів спіткало не/щастя. 3. Це аж ніяк не/спокій. 4. Техніка зношується більше від не/догляду, ніж від роботи. 5. Полетіли сніжки – і знову не/доліт! 6. Це був не/друг мій, а просто знайомий. 7. Екологічні будматеріали – не/обхідність ХХІ століття.

348 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з однокласниками збираєтеся в подорож чи в похід. Порадьте їм, як краще підготуватися до цього, як поводитися або чого уникати під час подорожі (походу) (3–5 речень). Використайте щонайменше три з поданих іменників.

✓ непогода	✓ несподіванка
✓ неспокій	✓ необхідність
✓ нещастя	✓ непорозуміння
✓ небезпека	

349 Спишіть речення, замінюючи виділені слова синонімом з префіксом *не-*. Виділіть цей префікс. За потреби скористайтеся словником синонімів.

1. **Безслав'я**, наче та болячка, і сон, і їжу одбира (*Панас Мирний*). 2. Він **ворог** був **лукавства** й облуди (*М. Рильський*). 3. Подоляни, щоб не попасти в турецьке **ярмо**, стали тікати на Слобідську Україну (*М. Стельмах*). 4. Іван через **розлад** з батьком почував себе недобре (*С. Чорнобривець*). 5. В очах його світилося здивування й **підозрілість** (*Ю. Смолич*).

350 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть орфограму «не з іменниками».

1. Учення – світ а (не)вчення – тьма (*Нар. творчість*). 2. Затоплю (**не**)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 3. Навіщо скаржитись, коли твоє (не)щастя вже позаду (*Д. Павличко*). 4. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*). 5. Здається хтось підійде до дверей проситиме (не)году переждати (*В. Стус*). 6. Шукай (не)долі, а волі (*Нар. творчість*).

II. Назвіть абстрактні іменники. Розберіть виділений іменник як частину мови (письмово).

§ 37. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ

Про те, які складні іменники пишемо разом, а які – з дефісом ПРИГАДАЙМО. Які слова називають складними? Як їх пишемо?

351 А. Прочитайте складні іменники в колонках і порівняйте написання.

вертоліт	інтернет-магазин
носоріг	генерал-лейтенант
чорнозем	жар-птиця

Б. Слова якої колонки утворено за допомогою сполучного голосного, а якої – без нього?

В. Зробіть висновок щодо написання складних іменників разом і з дефісом.

Пишемо РАЗОМ складні іменники:	
утворені за допомогою сполучних голосних [о], [е]	<i>лісОстен, глибинОмір, землЕтрус</i>
складноскорочені слова	<i>спецзавдання, спортмайданчик</i>
з іншомовними частинами <i>авто-, міні-, супер-, екс-</i> та ін. (див. с. 67–68)	<i>супергерой, мініфутбол, ексчемпіон</i>
дієслово наказового способу + іменник	<i>горицвіт, перекотиполе</i>
кількісний числівник + іменник	<i>шістдесятиріччя, стометрівка</i> АЛЕ: <i>60-річчя</i>
з першою частиною <i>напів-, полу-</i>	<i>напівправа, полумисок</i>
із частиною <i>пів-</i> , яка з іменником становить єдине поняття і НЕ виражає значення половини	<i>півострів, півкуля, півоберт, півзахист, півколо, півмісяць</i> АЛЕ: <i>пів години, пів яблука</i>

Пишемо з ДЕФІСОМ складні іменники:	
утворені з двох самостійних іменників без сполучного голосного; зокрема:	бізнес-план, інтернет-видання, піар-акція, фан-клуб, чар-зілля, фітнес-браслет, хліб-сіль, стоп-кран
• з невідмінюваною частиною	суші-ресторан, караоке-клуб
• протилежні за змістом	купівля-продаж, розтяг-стиск
• назви професій, посад, звань	лікар-еколог, генерал-майор
• проміжні сторони світу	норд-вест, норд-ост
• назви рослин	сон-трава, мати-й-мачуха
• назви казкових персонажів	Вовчик-Братик

ОРФОГРАМА

Написання складних іменників разом і з дефісом

352 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому перше з поданих слів пишемо разом, а друге – з дефісом.

Чорногуз, жар-птиця.

353 І. Спишіть складні іменники й поясніть їх написання. Позначте орфограму.

Лісосплав, караоке-зал, бізнес-проект, зірвіголова, шестиденка, аерофотозйомка, напівтемрява, онлайн-урок, фітнес-клуб, лікар-окуліст, Зайчик-Побігайчик, експрезидент, мініпекарня, розрив-трава.

II. З одним поданим іменником (на вибір) складіть усно речення.

354 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть усно по черзі з кожної пари слів складний іменник і дійдіть спільного висновку щодо його написання. Запишіть утворені слова.

Вугілля, видобуток; відео, зв'язок; сніг, затримання; овочі, сховище; салон, магазин; ліс, степ; радіо, станція; міні, комп'ютер; онлайн, конференція.

355 Спишіть, знімаючи ризик. Підкресліть орфограму, поясніть написання.

Хлібо/під, само/хід, веб/сайт, купівля/продаж, бізнес/план, жовто/цвіт, пів/ящика, м'ясо/рубка, екс/вокаліст, перекоти/поле, норд/ост, двадцяти/річчя, максі/спідниця, лікар/еколог, напів/підвал, крісло/диван, віце/президент, мати/й/мачуха (*рослина*), штрих/код, сніго/пад, авіа/пошта, авто/страда, інтернет/магазин.

356 Хто зможе дібрати чотири слова з першими частинами *екс-*, *максі-*, *міні-*? А хто добере ще більше таких слів?

357 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Узимку холодні норд(ости) вривались у вулиці й заганяли людей у будинки (*Б. Балтер*). 2. Коли завершилася підготовка другого корабля(супутника) до відправлення на космодром, до нас знову приїхали космонавти (*С. Гаврилов*). 3. Через поле перекоти(поле) плигає, як м'яч (*А. Фет*). 4. Машина вискакує на плоско(гір'я), пробігає його, повзе на підйом (*Г. Кублицький*). 5. Цунамі – результат земле(трусів) і вивержень підводних вулканів (*З енциклопедії*).

II. Підкресліть граматичні основи речень. Укажіть однорідні члени речення.

§ 38. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ІМЕННИК»

358 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Розкажіть, які норми моралі здавна шанувалися серед українців.

ЛЮБОВ І ЧЕСТЬ

У народі здавна шанувалося почуття **любові** до батьків. Моральним обов'язком дітей була допомога батькам по господарству, догляд за ними в разі хвороби, немічності, вияв повсякчасної уваги, **шани** й турботи.

Необхідною умовою збереження **честі** вважалося пошанування правдивості. Парубків та **дітей**, що полюбляли приборхувати, виганяли з музик та **вечорниць**. Великим **безчестям** було злодійство. Якщо хтось піймався на цьому, то мусив зі своїм «здобутком» ходити селом і просити вибачення. Існували **повір'я**, що в нечесної людини не зародить земля, а в **чабана**, котрий щось поцупить, розбігатиметься **худоба**.

Мораль була невіддільною від краси душевної і краси в побуті (За *Н. Мельничук*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два приклади назв істот й абстрактних іменників.
2. Знайдіть по два іменники, що мають форми тільки однини й тільки множини.
3. Визначте відмінок і число виділених іменників. Поставте усно ці слова у формі орудного відмінка однини.
4. Знайдіть іменник, який відповідає такій характеристиці: назва істоти, II відміна, чол. рід, 3н. в., мн.
5. Розберіть два іменники з тексту (на вибір) як частину мови.

359 Запишіть іменники кожної групи в зазначеній формі.

1. *Родового відмінка однини.* Млин, дощ, будинок, завод, альбом, міліметр, трамвай, роман, Роман, Тернопіль.

2. *Орудного відмінка однини.* Подорож, честь, кров, лань, річ, спокій, кобзар, читач, калач, озеро.

3. *Кличного відмінка однини.* Козак, Київ, Ольга, друг, парубок, директор, сокіл, Надія Петрівна Остапенко, Андрій Сергійович Остапенко.

360 Дайте відповіді на запитання мовознавчої вікторини.

1. Яку форму має іменник *кача* в давальному відмінку – *качаті* чи *каченяті*?

2. Яку форму має іменник *плем'я* в орудному відмінку – *племенем* чи *плем'ям*?

3. До якої відміни належать іменники *граблі*, *вила*, *ножиці*?

4. Яку форму матиме іменник *Львів* у родовому відмінку?

5. До назв істот чи неістот належить іменник *натовп*?

6. Який із цих іменників є незмінюваним: *фантазія, дзеркало, ательє*?
7. Якого роду іменник *нежить*?
8. Як ви звернетесь до вчителя, якщо його батька звати Михайло, а його самого – Валентин?

361 I. Прочитайте текст уголос. Розкажіть, що ви думаєте про Толю і Сашка. Як ви вчините на їхньому місці?

До Толі прийшов однокласник Сашко.

Толя посадив його на **диван**, дав книжку з **малюнками**, а сам узяв морозиво, ложечку й почав смакувати. Коли він їсть морозиво, то забуває про все на світі. Забув і про те, що на дивані сидить **гість**.

Коли вже доїдав, глянув на Сашка. Дивний якийсь він став. Немов йому за щось дуже-дуже соромно.

– Що з тобою? – запитав Толя.

– Нічого. Мені треба додому, – тихо промовив Сашко, устав і вийшов з кімнати (За *В. Сухомлинським*).

II. Знайдіть у тексті іменники з орфограмою «Букви *е, и* в суфіксах», поясніть написання. Поставте усно виділені іменники у формі орудного відмінка однини.

III. Складіть і запишіть за змістом прочитаного речення: 1) з іменниками *гість* і *Толя*; 2) з іменниками *книжка* й *Сашко*.

362 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Іменник» я дізнався (дізналася)...
2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Іменник у формі орудного відмінка є в реченні

- А Осінній сад ще яблучка глядить (*Л. Костенко*).
- Б Намалюй, зимова нічко, білосніжні сни (*З. Мороз*).
- В Десь вітер грає на віолончелі (*В. Симоненко*).
- Г А за вікном сніги летять лапаті (*М. Луків*).

2. До чоловічого роду належать усі іменники в рядку

- А насип, Чернігів, сутінь В жалюзі, нежить, зал
- Б фламінго, професор, степ Г поні, путь, змій

3. До III відміни належать усі іменники в рядку

- А пам'ять, рука, віддаль В милість, ніч, любов
Б розкіш, мить, Дунай Г курча, вість, радість

4. Букву *е* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А вишн..ю, куцц..м В гост..м, сльоз..ю
Б столяр..м, дощ..м Г крас..ю, вулиц..ю

5. НЕправильно утворено ім'я по батькові

- А Юріївна Б Яківна В Миколаївна Г Сергівна

6. Складіть по одному реченню зі словом *неволя* та сполученням *не воля*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке іменник? Які його граматичні ознаки?
2. Які іменники належать до власних назв? Розкажіть про особливості їх написання. Наведіть приклади.
3. Як визначають рід незмінюваних іменників? Наведіть 2–3 приклади іменників, у яких рід визначити неможливо.
4. На які відміни та групи поділено іменники? Наведіть приклади.
5. Які іменники II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*, а які – *-у (-ю)*?
6. Які закінчення мають іменники I і II відмін у кличному відмінку однини? Наведіть приклади.
7. Розкажіть про написання букв *е, и, і* в суфіксах іменників.
8. За допомогою яких суфіксів утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові? Провідмінійте усно *Прокопенко Юрій Борисович*.
9. Розкажіть про написання *не* з іменниками. Наведіть приклади.
10. Як пишемо складні іменники? Наведіть приклади.

Проект

Об'єднайтеся в групи (3–5 осіб) і підготуйте мініжурнал «Іменник» (6–8 сторінок формату А-4 або А-5).

Для початку визначте, про що йтиметься на кожній сторінці журналу. Наприклад: правило з малюнком; текст пісні, у якому виділено кольором іменники; загадки; ребуси тощо. Домовтеся, хто з вас зробить обкладинку журналу. Підготуйте кожен (кожна) свою сторінку, а потім скріпіть їх.

§ 39. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про загальне значення та морфологічні ознаки прикметників, а також про використання цих слів у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке епітети?

363 А. Визначте стиль мовлення кожного тексту.

1. Пролісок – квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату снігольдову скоринку пнуться цупкий паросток (*Ю. Смолич*).

2. Пролісок – багаторічна тіньовитривала ранньовесняна рослина заввишки 10–20 см. Стебло безлисте, голе, листки прикореневі, до основи звужені (*З довідника*).

Б. Знайдіть прикметники й поміркуйте, у якому тексті їх використано для точного опису квітки, а в якому – для її образного змалювання.

В. Зробіть висновок про роль прикметників у різних стилях.

Загальне
значення

Прикметник – це частина мови, що виражає ознаку предмета й відповідає на питання **який? чий?** **НАПРИКЛАД:** *широкий, весняний, мамин.*

Морфологічні
ознаки

Прикметники змінюємо за **родами, числами, відмінками.**

Початковою формою прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

Синтаксична
роль

У реченні прикметник найчастіше буває **означенням**, рідше – **присудком**. **НАПРИКЛАД:** *1. Пливуть над степом хмари волохаті (Л. Костенко). 2. Повітря було холодне і чисте (Є. Гуцало).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорії роду, числа й відмінка прикметника залежні від роду, числа й відмінка **іменника**. **НАПРИКЛАД:** *далека дорога, далекі дороги, далеких доріг.*

Роль
у мовленні

Прикметники використовуємо для точного опису предметів, явищ і подій. У **художньому** мовленні прикметники часто виконують функцію епітетів, метафор, надаючи висловленню образності, емоційності.

364 I. Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення поєднано в ньому. Чому рослина мати-й-мачуха має таку назву?

МАТИ-Й-МАЧУХА

Теплої весни наприкінці березня з'являються золоті кружальця мати-й-мачухи. Рoste ця чудова рослина на берегах рік, на глинищах, бо любить вона глинисту землю. Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю своїми **ніжними** золотисто-жовтими голівками. А тільки-но зійдуть перші зірки в небі вечірньої години, голівки закриваються на відпочинок, засинають. Навіть стебельця хиляться до землі. У нічній темені з-під товщі землі пробують пробиватися на білий світ листочки. З одного боку вони вкриті теплим сірим пушком. Отож у народі кажуть, що то «мати». А з другого боку, верхнього, – листки гладенькі, темно-зелені. До лиця притулиш – **холодні**. Ото й кажуть: «Мачуха» (За Л. Павленком).

II. Знайдіть у тексті прикметники-епітети. Чи допомагають вони розкрити задум висловлення? Доберіть усно синоніми до виділених прикметників.

III. Випишіть п'ять словосполучень «іменник+прикметник» (на вибір). У дужках зазначте рід, число й відмінок прикметника.

365 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що у дворі вашої школи чи будинку планується облаштувати нову клумбу. Які квіти ви запропонували б там висадити й чому? Яку роботу могли б виконати самі?

366 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прикметники як члени речення. Які з прикметників використано для точного опису предметів (подій, явищ)?

1. Вже листопад підкрався з-за дубів, і гай знімає золоту перуку (*Л. Костенко*). 2. Попрощалось **ясне** сонце з чорною з(е,и)млею, виступає круглий місяць з с(е,и)строю зорею (*Т. Шевченко*). 3. Крізь мутні ши(б,п)ки **тихою** задумою пробивається синє, боязке промін(н)я (*С. Васильченко*). 4. Національно-визвольна війна україн(ь)с(ь)кого народу проти польського пануван(н)я тривала з 1648 по 1657 рік (*З підручника*). 5. Блискавка найчастіше виникає в купчасто-дощових хмарах, які називають грозовими (*З підручника*).

II. Доберіть усно синоніми й антоніми до виділених слів.

367 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст. Укажіть у них прикметники.

Мудра голова, щедра рука, сильна сторона, гостре слово.

II. Пригадайте інший фразеологізм з прикметником і складіть із цим сполученням речення.

368 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники.

1. Якого каміння немає в морі?
2. З якого полотна не можна пошити сорочку?
3. Якою стане біла хустинка, якщо її вкинути в Чорне море?
4. У яку бочку не можна налити води?
5. Яких подій не було вчора та не буде завтра?

369 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Зашелестів дощ», «Вечір наближається скорою ходою», «Ріка заснула в берегах». Використайте в тексті прикметники-епітети.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе художником і розкажіть, яким би ви зобразили на картині море під час шторму та штилю, удень і ввечері. Доберіть і запишіть 3–5 прикметників, за допомогою яких можна описати море в художньому творі. Напишіть невеликий опис моря (5–6 речень), використовуючи дібрані прикметники.

370 Випишіть з підручника історії чи географії невеликий текст наукового стилю (5–7 речень). Підкресліть прикметники як члени речення та простежте, чи допомагають ці слова точно описати предмет (подію, явище).

371 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою.

1. Сергійко зустрів товариша дружним потиском руки.
2. Наслідки стихії подолали дружніми зусиллями.
3. Будинки розміщено на сусідських вулицях.
4. Лейтенант був одягнений у нову воєнну форму.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Дру́жний – одностайний, згуртований; який відбувається одночасно, злагоджено. *Дружний колектив, дружний клас, дружний спів.* **Дру́жній** – доброзичливий, прихильний, дружлюбний. *Дружній погляд, дружня усмішка, дружнє слово.*

* * *

Во́єнний – який стосується війни. *Воєнне лихоліття, воєнний час.* **Ві́йськóвий** – який стосується війська. *Військовий командир, військовий оркестр.*

§ 40. ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

*Про прикметники якісні, відносні й присвійні,
а також про перехід прикметників з однієї групи в іншу*

372 А. Поміркуйте, у якій колонці прикметники виражають ознаку, що може бути в більшій чи меншій мірі.

Якісні	Відносні
старий	мідний
м'який	учорашній
чорний	міський

Б. У якій колонці слова позначають ознаку предмета за його відношенням до матеріалу, часу тощо?

В. У чому полягає різниця між прикметниками якісними й відносними?

Якісні

Усі прикметники за значенням поділено на три групи: якісні, відносні, присвійні.

Якісні прикметники позначають таку ознаку предмета, яка може бути в ньому в більшій чи меншій мірі. **НАПРИКЛАД:** *веселий* (більш веселий, менш веселий); *добрий*; *світлий*.

Відносні

Відносні прикметники позначають ознаку предмета за його відношенням до інших предметів, дій чи обставин. **НАПРИКЛАД:** *кришталевий*, *шкільний*, *дощовий*.

Присвійні

Присвійні прикметники позначають належність чого-небудь **особі** або **тварині** й відповідають на питання *чий?* **НАПРИКЛАД:** *Андріїв*, *сестрин*, *мишачий*, *тюленевий*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якісні прикметники можуть утворювати словосполучення з прислівниками *дуже*, *трохи*, *надзвичайно*, *надто*. **НАПРИКЛАД:** *дуже добрий*, *надзвичайно гострий*. **Відносні** ж прикметники не утворюють сполучень з названими прислівниками.

373 Обґрунтуйте належність поданих прикметників до однієї з груп.

Якісні	Відносні	Присвійні
низький паркан	вишневий компот	Василева книжка
смачне морозиво	сільська дорога	гусячий хвіст

374 Випишіть прикметники в три колонки: 1) якісні; 2) відносні; 3) присвійні.

Вечірній Тернопіль, смачне какао, банківський рахунок, орлине гніздо, золотий характер, лікареве обличчя, струнка береза, правий берег, Андріїв планшет, фруктове морозиво.

375 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль мовлення. Знайдіть прикметники, які використано для опису історичних подій.

ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА

Посівши київський престол, син Святослава Володимир здійснив кілька походів проти східнослов'янських племен, які ще не були підкорені Києву. Князь позбавив влади племінних князів і замість них посадив у великих містах своїх синів. Розбудовувався і міцнів стольний Київ. За Володимира Русь стала найбільшою державою тогочасної Європи. А запровадження християнської релігії сприяло налагодженню тісних відносин з багатьма державами (*З посібника*).

II. Випишіть прикметники у дві колонки: 1) якісні; 2) відносні. Від яких чотирьох іменників, використаних у тексті, можна утворити присвійні прикметники?

376 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що ви потрапили в давній Київ. З ким ви хотіли б там зустрітися та про що поговорити?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійний прикметник, який утворено від **власної** назви, пишемо з **малої** букви, якщо він:

- а) має суфікс **-івськ-** (*-ївськ-*) або **-інськ-** (*шевченківські рядки*);
- б) уходить до складу **фразеологізму** (*гордіїв вузол, дамоклів меч*).

377 I. Прочитайте вголос словосполучення з присвійними прикметниками. Визначте, що позначають ці прикметники та на які питання відповідають.

Сергіїв плеєр, Юлине повідомлення, Шевченкові поезії, шевченківський стиль, франківські сонети, Тичинине слово, Наталчин батько, товаришів портфель, дідова хата, мамина книжка, лисяча голова, курячий гребінь, качиний дзьоб, овечий хвіст.

II. Поясніть написання прикметників з великої чи малої букви.

III. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть прикметник як член речення.

Перехід
в іншу
групу

Прикметники мають здатність переходити з однієї групи в іншу: а) якісні у відносні; б) відносні в якісні; в) присвійні у відносні та якісні. **НАПРИКЛАД:**

Залізний $\begin{cases} \rightarrow \text{залізний стовп (відносний)} \\ \rightarrow \text{залізний характер (якісний)} \end{cases}$

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Відносні й присвійні прикметники набувають ознак якісних, якщо вживаються в переносному значенні.

378 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому прикметник *заячий* у поданих реченнях належить до різних груп за значенням.

- З-під куща виглядали **заячі** вуха (*присвійний*).
- Дід Кузьма купив собі теплу **заячу** шапку (*відносний*).
- Боягуз ти, друже, **заяча** душа в тебе (*якісний*).

379 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть по черзі з довідки до іменників такі прикметники, щоб утворилися фразеологізми (усно). Поясніть значення одного сполучення (на вибір).

Послуга, пам'ять, апетит, п'ята, праця, меч.

ДОВІДКА. *Курячий, вовчий, ведмежий, ахіллесів, сізифів, дамклів.*

II. Запишіть фразеологізми. Визначте групу прикметників за значенням. Знайдіть три прикметники, які утворено від власних назв, і поясніть, чому їх пишемо з малої букви.

380 Визначте усно, які з прикметників належать до присвійних. Обґрунтуйте свою думку.

Грінченків словник, шевченківські вірші, Шевченкова хата, Шевченківська премія, Нобелівська премія, батьківські збори, батькова шапка, батьківське ставлення.

381 I. Спишіть речення. Над кожним прикметником скорочено надпишіть його групу за значенням. Підкресліть прикметники, які перейшли з однієї групи в іншу.

1. І в небі жайворон співа, мов струмінь з срібною водою (*Олександр Олесь*). 2. Поволі, широко ступає Мартин і **чавуною** жменем **розсипає** бурштинове* зерно (*У. Самчук*). 3. Весняний вечір, зорі дикі. В калюжах грозяна вода (*А. Малишко*). 4. Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові **обличчя** гарячим рум'янцем (*Я. Качура*). 5. Ольга спить, закутана в теплу ведмежу шубу (*Я. Галан*).

**Буршти́н* – scam'яніла смола жовтого кольору.

II. Знайдіть і поясніть орфограми у виділених словах.

382 Складіть усно невелике висловлення (5–7 речень) на одну з тем, використовуючи прикметники різних груп за значенням.

ТЕМИ: «Мамина пісня», «Татове слово», «Дідусеві казки», «Бабусині рушники».

§ 41. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прикметників, творення їхніх форм та про культуру мовлення

383 А. Поясніть лексичне значення виділених прикметників.

- ✓ **холодний** день
- ✓ **холодніший** день (*вищий ступінь*)
- ✓ **найхолодніший** день (*найвищий ступінь*)

Б. Як утворено виділені слова?

В. Зробіть висновок про особливості прикметників вищого та найвищого ступенів порівняння.

Якісні прикметники мають вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння вказує, що в одному предметі більше чи менше певної якості, ніж в іншому.

НАПРИКЛАД: *сильніший, більш сильний, менш сильний.*

Найвищий ступінь

Найвищий ступінь порівняння вказує, що певний предмет переважає всі інші за якою-небудь ознакою. **НАПРИКЛАД:** *найсильніший, найбільш сильний, найменш сильний*.

Винятки

Не мають ступенів порівняння:

- прикметники, що виражають абсолютні ознаки, не порівнювані щодо міри вияву (*сліпий, лисий, босий, голий, живий, порожній, готовий*);
- складні прикметники (*кисло-солодкий, чорноокий*);
- прикметники з префіксами *пре-, за-, над-, без-, архі-, супер-, ультра-, екстра-* (*предобрий, заважкий, надлегкий*);
- прикметники із суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -езн-, -енн-, -уц-, -уват-* (*тихенький, старезний, жовтуватий*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ступені порівняння мають лише **якісні** прикметники.

Творення ступенів порівняння

ВИЩІЙ СТУПІНЬ

НАЙВИЩІЙ СТУПІНЬ

Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси <i>-ш-, -іш-</i>	Додаємо слова <i>більш, менш</i> до звичайної форми прикметника	Додаємо префікс <i>най-</i> до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова <i>найбільш, найменш</i> до звичайної форми прикметника
<i>дальший</i> <i>рідніший</i>	<i>більш далекий</i> <i>більш рідний</i>	<i>найдальший</i> <i>найрідніший</i>	<i>найбільш далекий</i> <i>найбільш рідний</i>

Інші основи

Форми ступенів порівняння деяких прикметників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** *гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший*.

Додаткові засоби

Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами *як-, що-*. **НАПРИКЛАД:** *якнайвищий, щонайвищий*.

Інколи найвищий ступінь виражають додаванням до вищого ступеня сполучень *від усіх, над усе, за всіх*. **НАПРИКЛАД:** *тихіший від усіх, миліший над усе*.

384 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть з речень форми прикметників: хтось із вас – вищого ступеня порівняння, а другий хтось – найвищого.

1. Що *темніша* ніч, то *ясніші* зорі. 2. З усіх скарбів *найбільш цінним* є молодість. 3. Затишна ясна долина *щонайкраща* для спочину. 4. І *найменша* іскорка зродить великий вогонь. 5. Свій хліб *більш ситний* (Нар. творчість).

II. Виділене слово розберіть за будовою.

Ступені порівняння

385 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте народний вислів «Земля найбагатша, вода найсильніша»?

386 I. Утворіть просту та складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння від поданих прикметників (де це можливо). Якими суфіксами, префіксом чи словами ви скористалися?

ЗРАЗОК. *Добрий – добріший, більш добрий, найдобріший, найбільш добрий.*

Щасливий, німий, порожній, надважливий, електричний, молодий, преспокійний, поганий, синенький, босий.

II. З одним утвореним прикметником (на вибір) складіть і запишіть речення.

**Зміни
звуків**

Під час утворення простої форми вищого ступеня порівняння суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають (*тонкий – тон-ш-ий, широкий – шир-ш-ий*). Крім того:

- кінцевий приголосний кореня [с] із суфіксом [ш] змінюються на [шч] (буква *щ*): *вищий* (від *високий*), *кращий*;
- кінцеві приголосні кореня [г], [ж], [з'] із суфіксом [ш] змінюються на [жч]: *дорожчий* (від *дорогий*), *вужчий, тяжчий, нижчий, дужчий, ближчий, важчий*.

387 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках прикметники в простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах внаслідок словотворення випали суфікси?

ЗРАЗОК. *Тяжкий – тяжчий.*

1. Весняна земля (солodka) за траву. 2. Добре ім'я (дороге) за великі багатства (Нар. творчість). 3. І стоїть уже осінь за

літечко (висока) (*Н. Поклад*). 4. Він був наполовину (низький) від Дениса (*Г. Тютюнник*). 5. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все (прозора) і (легка) (*М. Коцюбинський*).

388 Розкажіть, які фонетичні зміни відбулися внаслідок утворення вищого ступеня порівняння прикметників.

Дорогий – **дорожчий**; вузький – **вужчий**; високий – **вищий**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *самий* з прикметниками ніколи не вживаємо, замість нього треба використовувати префікс *най-*. Слід уникати й інших помилок у вживанні прикметників. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>найточніший</i>	<i>самий точний</i>
<i>більш точний; точніший</i>	<i>більш точніший</i>
<i>найдорожча; дорожча за всіх</i>	<i>найдорожча за всіх</i>
<i>менший від сестри; менший за сестру; менший, ніж сестра</i>	<i>менший сестри</i>

389 Відредагуйте речення. Поясніть помилки. Скористайтеся поданою вище таблицею.

1. Він **самий** найкращий у групі.
2. Ранковий рейс **менш** зручніший.
3. Це слово **вживається** в більш вужчому значенні.
4. **Найбільш** цікавішою була розповідь Наталі.
5. Гепард – **сама** швидка тварина у світі.
6. Тепле повітря **легше** холодного.
7. Сталь **міцніше** міді.
8. Сягнули **найрекорднішої** глибини.
9. У природі **алюміній** більш поширений заліза.

390 Виконайте завдання одного з варіантів, використавши прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння.

ВАРІАНТ А. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Рідний край». У діалозі порівняйте місцевість, де ви мешкаєте, та місцевість, де мешкає ваш знайомий (родич).

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Мій будинок». У діалозі порівняйте будинок, у якому ви мешкаєте, та будинок, у якому мешкає ваш друг (ваша подруга).

І ТАКЕ БУВАЄ

– Знаєш, дідусю, а мій собака *більш розумніший* за сусідського Рябка.

Дідусь посміхнувся:

– Можливо, він і розумніший, а от ти, схоже, не дуже уважний на уроках української мови.

Поясніть, чому дідусь зробив такий висновок.

§ 42. ПОВНІ Й КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

Про особливості використання в мовленні коротких і повних нестягнених форм прикметників

ПРИГАДАЙМО. Які особливості художнього стилю мовлення?

391 А. Порівняйте виділені форми прикметників. Чи однакові вони за будовою?

1. Розкинувся **зелений** сад.
2. Ішов **дрібний** дощик.

1. Розкинувся **зелен** сад.
2. Ішов **дрібен** дощик.

Б. Які з виділених форм, на вашу думку, можна назвати короткими, а які – повними?

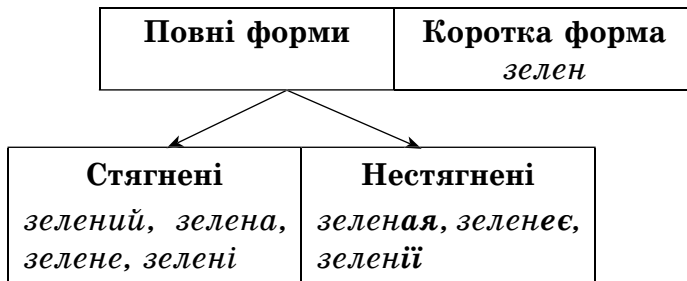
В. Зробіть висновок про особливості коротких прикметників.

Коротка форма

Невелика група якісних прикметників може мати **коротку** форму. **НАПРИКЛАД:** *зелен, дрібен, певен, винен, рад, потрібен.*

Повна форма

Повні форми прикметників бувають стягнені й нестягнені. **ПОРІВНЯЙМО:**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Короткі форми прикметників уживаємо лише в однині чоловічого роду, а нестягнені – в однині жіночого й середнього родів та в множині.

Роль у мовленні

Короткі та нестягнені форми прикметників поширені в усній народній творчості. Їх також використовують у поезії для вираження урочистості, емоційної піднесеності. **НАПРИКЛАД:** *Оживуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться...* (Т. Шевченко).

392 I. Доберіть за зразком короткі й повні нестягнені форми прикметників.

ЗРАЗОК. *Ясний – ясен, ясная, яснее, ясній.*

Повний, дрібний, славний.

II. З одним дібраним прикметником складіть речення з однорідними членами.

393 I. Прочитайте уривок з народної думи. Знайдіть епітети й метафори.

Ой, у святую неділеньку
рано-пораненьку
не сизії тумани уставали,
не буйнії вітри повівали,
не чорнії хмари наступали,
не дрібнії дощі накрапали,
коли три брати із города Азова,
із турецької бусурменської
великої неволі утікали.

Нар. творчість

II. Знайдіть прикметники. Визначте їхню форму (повна чи коротка, стягнена чи нестягнена). Чи надають нестягнені форми емоційної піднесеності?

394 Хто зможе за хвилину, не користуючись підручником, дібрати й записати три прикметники короткої форми? А хто добре ще більше таких слів?

395 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть вірш (пісню), використавши короткі або повні нестягнені форми прикметників.

ВАРІАНТ Б. Випишіть з народної пісні (думи) чи з вірша уривок, у якому вжито короткі або повні нестягнені форми прикметників.

396 I. Спишіть речення. Які з них співзвучні з поданою ілюстрацією? Підкресліть короткі форми прикметників однією рисою, а повні нестягнені – двома.

1. Вплива на сині ріки ясен вечір іздаля (*М. Рильський*).
2. Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець (*М. Ткач*).
3. Гаю, гаю, зелен розмаю, любив дівчину, сам добре знаю (*Нар. творчість*).
4. І **широкую** долину, і вечірнюю годину,

і що снилось, говорилось – не забуду я (Т. Шевченко). 5. А в мого коня золота грива, золота грива, срібнії копита (Нар. творчість). 6. Один товариш – ясне сонечко, другий товариш – та місяченько, третій товариш – та дрібен дощик (Нар. творчість).

II. Надпишіть скорочено над прикметниками групу за значенням (якісні, відносні, присвійні).

III. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

397 Відредагуйте речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Військові зайняли спостережливі пункти. 2. Учні шостого класу дуже спостережні. 3. Олеся із задоволенням ходить до музикальної школи. 4. У багатьох дітей гарний музичний слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Спостережливий – уважний, такий, що вміє добре спостерігати. *Спостережлива дитина, спостережливий хлопчик.*
Спостережний – такий, що служить для спостереження за кимось або чимось. Ніколи не сполучається з іменником, що називає людину. *Спостережний пункт, спостережна башта.*

§ 43. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Про особливості відмінювання прикметників твердої та м'якої груп

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні? Як позначаємо їхню м'якість на письмі?

398 А. Розгляньте зразки відмінювання прикметників.

Б. На основі спостереження розкажіть про закінчення прикметників у родовому та давальному відмінках.

В. Що спільного й відмінного в системі відмінкових закінчень прикметників твердої та м'якої груп?

Тверда група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	новий	нове	нова	нові
Р.	нового	нового	нової	нових
Д.	новому	новому	новій	новим
Зн.	новий, нового	нове	нову	нові, нових
Ор.	новим	новим	новою	новими
М.	на/у новому, новім	на/у новому, новім	на/у новій	на/у нових

М'яка група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	синій	сине	синя	сині
Р.	синього	синього	синьої	синіх
Д.	синьому	синьому	синій	синім
Зн.	синій, синього	сине	синю	сині, синіх
Ор.	синім	синім	синьою	синіми
М.	на/у синьому, синім	на/у синьому, синім	на/у синій	на/у синіх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В **орудному** відмінку однини прикметники жіночого роду мають лише закінчення **-ою** (а не **-ею, -єю**). **НАПРИКЛАД:** пахучою, найвищою, довговійою, круглолицьою, ранньою.

Тверда група

Прикметники поділено на дві групи – тверду та м'яку.

До **твердої групи** належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини закінчується на **твердий** приголосний. **НАПРИКЛАД:** веселий, Андрієв, материн.

М'яка група

До **м'якої групи** належать прикметники, основа яких закінчується на **м'який** приголосний. **НАПРИКЛАД:** синій, безкрай [бе^изкрай^{ій}].

399 I. Запишіть прикметники у дві колонки: 1) тверда група; 2) м'яка група.

Мобільний, торішній, гарячий, братів, городній, довгоший, Маріїн, дорожній.

II. Провідмініайте по одному прикметнику кожної групи, виділіть закінчення.

400 I. Прочитайте виразно вірш. За допомогою яких художніх засобів автору вдалося передати любов до матері? Поясніть роль прикметників у тексті.

МАТЕРІ

В хаті сонячний промінь косо
 На долівку ляга з вікна...
 Твої чорні шовкові коси
 Припорошила вже сивина.
 Легкі зморшки обличчя вкрили –
 Це життя трудового плід.
 Але в кожному русі – сила,
 В очах юності видно слід.
 Я таку тебе завжди бачу,
 Образ в серці такий несучи –
 Материнську любов гарячу
 І твоєї душі красу.

В. Симоненко

II. Знайдіть у тексті прикметники, усно визначте їхню групу, відмінок і поставте в початковій формі (називний відмінок однини чоловічого роду).

401 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Чи завжди ви погоджуєтеся з думкою своїх батьків (дідуся, бабусі)? Як доводите свою правоту?

402 Провідмініайте усно словосполучення. Відмінювання одного з них (на вибір) запишіть, виділіть закінчення прикметника й іменника.

Трамвайна колія, осінній дощ, безкраї поля.

403 I. Запишіть словосполучення у формі орудного відмінка однини. Чи всі прикметники жіночого роду в цій формі матимуть закінчення *-ою*?

Вечірня тиша, темна круча, солов'їна пісня,
 пізня осінь, довговія дівчина, безкрая земля,
 пішохідний перехід, запашний калач, Надіїн
 перстень, житній хліб.

*пізньою
 безкрайною
 довговійною*

II. У записаних словосполученнях підкресліть і поясніть орфограму «букви о, е (є) в закінченнях орудного відмінка іменників I та II відмін».

404 Розгляньте репродукцію картини (с. 145). Що на ній зображено? Чи є в цьому щось незвичайне? Складіть і запишіть чотири речення за картиною, використавши прикметники у формі різних відмінків. Підкресліть прикметники як члени речення.

В. Рекуненко. Книжковий будинок

-лиций

Складні прикметники із частиною **-лиций** мають в однині м'яку основу (крім Н. й Ор. в.), а в множині – тверду (крім Н. в.). **НАПРИКЛАД:** білолиций, білолицього, білолицьому, білолицим, білолицих.

405 Провідмініяйте прикметник *круглолиций* у формах чоловічого роду однини та множини. Доберіть інші складні прикметники із частиною *-лиций*.

406 І. Спишіть речення, ставлячи прикметники у відповідній формі та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вивчені пунктограми.

1. Біліє сніг в (лелечий) гнізді і льоду вже намерзло пів бадді (Л. Костенко). 2. У повітрі з (ранній) ранку до (пізній) вечора гули літаки (В. Сосюра). 3. Неподалік радісно й велично літали журавлі над (молодий) травами (К. Мотрич). 4. Долівка в зіллі (запашний) спочила за стіл сім'я сідає (В. Підпалій).

5. Ранок був чудовий. На (безкрайній) лазуровому небі – ні хмаринки (В. Гжицький).

II. Доберіть усно синоніми до виділеного прикметника.

III. Розберіть письмово два прикметники як частину мови (на вибір).

Розбір прикметника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (Н. в. однини чоловічого роду).
3. Група за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
4. Ступінь порівняння та форма (якщо є).
5. Форма повна чи коротка.
6. Рід, число, відмінок.
7. Група тверда чи м'яка.
8. Синтаксична роль.

Зразок письмового розбору

Надворі гуляє люта зима (Григорій Косинка).

Люта – прикм., п. ф. лютий, якісн., повн. ф., ж. р., одн., Н. в., тв. гр., означ.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Поглянь, Назаре, ось під'їжджає мій старий приятель, – каже батько своєму сину-шестикласнику.

– Ні, тату, ти помилився, це не твій старий приятель, а якийсь молодий чоловік.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між батьком і сином. Який прикметник доречніше було б ужити батькові: **старий** чи **давній**?

§ 44. ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Про прикметникові суфікси, зміни приголосних, а також про перехід прикметників в іменники

407 А. Розгляньте зразки творення прикметників.

- ✓ $\overline{\text{пре}}$ + добрий → предобрий
- ✓ мор(е) + $\widehat{\text{ськ}}$ (ий) → морський
- ✓ $\overline{\text{при}}$ + кордон + $\widehat{\text{н}}$ (ий) → прикордонний
- ✓ світл(ий) + зелений → світло-зелений

Б. Який прикметник утворено за допомогою лише префікса, а який – за допомогою префікса й суфікса?

В. Зробіть висновок про те, якими способами творимо прикметники.

Суфікси прикметників

Якісні прикметники	Відносні прикметники	Присвійні прикметники
-ш-, -іш-, -енн-, -анн-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -уват-, -ав- (-яв-), -лив-, -ист-, -ат-, -н-, -ок-, -к- та інші: маленький, здоровенний, крикливий, високий	-н-, -ов-, -ев- (-єв-), -ськ-, -зьк-, -цьк-, -инськ-, -овн-, -ичн-, -ічн-, -ійн-, -альн-, -ан- (-ян-), -ин- та інші: металевий, лісний, ялтинський, духовний	-ів- (-їв-), -ов-, -ин-, -їн-, -івськ-, -ач- (-яч-) та інші: батьків, сестрин, кролячий

408 Розберіть прикметники за будовою. У дужках біля кожного слова запишіть спосіб його творення. Які префікси прикметників ви помітили, виконуючи завдання?

Різдвяний, центральний, барвистий, учнівський, надзвичайний, міжбрівний, хліборобський.

409 Хто зможе дібрати три прикметники: а) з префіксом *над-*; б) з префіксом *без-*?

410 Утворіть від поданих слів прикметники вказаним способом. Виділіть словотворчі суфікси та префікси.

1. *Префіксальним способом*: гарний, міцний.
2. *Суфіксальним способом*: дощ, мідь, круглий.
3. *Префіксально-суфіксальним способом*: міра, берег.

411 Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Які зміни приголосних відбулися при цьому? Запишіть утворені слова, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Париж – паризький.*

Кременчук, Буг, Волинь, чех, Золотоноша, Київ, Рига, Прага, Запоріжжя, Овруч, Гадяч, Острог, товариш, козак.

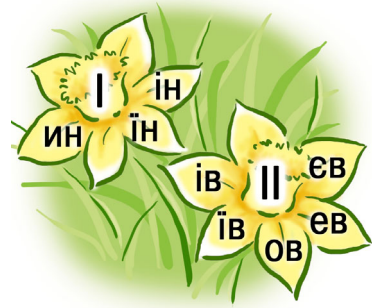
г, з, ж + ськ = зьк
к, ц, ч + ськ = цьк
х, с, ш + ськ = ськ

Творення присвійних прикметників

Від іменників (назв осіб) I відміни	▶ за допомогою суфіксів <i>-ин-, -ін- (-їн-)</i>	<i>доччин, Софійн, Миколин</i>
Від іменників (назв осіб) II відміни	▶ за допомогою суфіксів <i>-ів- (-їв-, -ов-, -єв-, -єв-), -івськ-</i>	<i>батьків, батькова, Андрійв, Андрієва</i>
Від назв тварин	▶ за допомогою суфіксів <i>-ач- (-яч-), -ин-, -ін- (-їн-), -ов-, -єв-</i>	<i>мішачий, орліний, тюленевий; АЛЕ: вовчий, ведмежий тощо</i>

412 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон батька, твори Франка, хата Шевченка, сестра Андрія, халат лікаря, зошит дочки, адреса Марії, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

413 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєте м'ячем. Підходить товариш і запитує: «Чий це м'яч?». Як правильно відповісти? Утворіть від поданих імен присвійні прикметники та запишіть.

Тарас, Сашко, Миколка, Олексій, Назар, Олег, Сергій, Оленка, Марія, Марійка, Надія, Ольга, Наталя, Наталка, Леся.

г	→	ж
к	→	ч
х	→	ш

414 Користуючись словником, доберіть по одному прикметнику з префіксами *су-, по-, а-, все-, анти-, проти-, поза-, екстра-*.

Перехід в іменники

Прикметники можуть переходити в іменники. При цьому прикметники втрачають власні ознаки та набувають ознак іменника (називають предмет, виконують роль підмета чи додатка, відповідають на питання *хто? що?*). **ПОРІВНЯЙМО:**

Прикметники	Іменники
військовий оркестр	підійшов військовий
майбутнє рішення	твоє майбутнє
рівне поле	місто Рівне

415 І. Прочитайте прислів'я. Знайдіть прикметники, які перейшли в іменники. Поясніть лексичне значення цих слів, визначте їхню синтаксичну роль.

1. Ситий голодного не розуміє. 2. Учений іде, а неук слідом спотикається. 3. Лінивий двічі ходить, а скупий двічі платить.

ІІ. Складіть і запишіть два речення зі словом *учительська* так, щоб у першому реченні воно було прикметником, а в другому – іменником.

416 Складіть і запишіть діалог (7–10 реплік) на тему шкільного життя з використанням прикметників, що перейшли в іменники (наприклад: *учительська, майбутнє, учений, знайомий, земноводні, пряма*).

§ 45. НАПИСАННЯ СУФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ

Про букви *е, о, и* в прикметникових суфіксах, а також про суфікси, які пишемо зі знаком м'якшення

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

417 А. Порівняйте записи в колонках.

овоч → *овочевий*

калина → *каліновий*

ясень → *ясенівий*

мармур → *мармуровий*

Б. Визначте, на який приголосний (м'який, твердий чи шиплячий) закінчується основа іменника, від якого утворено прикметник.

В. Зробіть висновок, чи залежить уживання прикметникових суфіксів *-ов-* і *-ев-* від основи твірного слова.

Суфікс
-ев- (-ев-)

Написання букв *е (ε), о* в суфіксах *-ев- (-ев-), -ов-* залежить від основи твірного слова й місця наголосу.

Суфікс *-ев- (-ев-)* уживаємо в прикметниках, у яких **наголос** падає на **основу** та які утворено від іменника з основою на **м'який** або **шиплячий** приголосний. **НАПРИКЛАД:** *січнівий* (від *січень*), *алюмінієвий* (від *алюміній*).

<i>груша</i>	→	<i>грушевий</i>
↑		┌──────────┐
шиплячий або м'який		наголос на основі

Суфікс
-ов

В інших випадках у прикметниках уживаємо суфікс *-ов-*. **НАПРИКЛАД:** *каліновий, дощовий, гайовий*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежно від наголосу пишемо *дійовий* і *дієвий*; *життьовий* і *життєвий*; *крайовий* і *краєвий*; *вогневий* і *вогньовий*.

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (ε)* в суфіксах *-ов-, -ев- (-ев-)*

418 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в суфіксах прикметників першої групи пишемо букву *о*, а другої – *е*.

1. Плечовий, борщовий.
2. Павичевий, калачевий.

419 Запишіть послідовно словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *е*; 2) зі вставленою буквою *о*. Зверніть увагу на місце наголосу в прикметниках.

Грош..*вій* переказ, матч..*вий* рахунок, хвощ..*ві* зарості, плюш..*ва* іграшка, травн..*вий* вечір, овоч..*вий* набір, кварц..*ва* лампа, товариш..*ва* емблема.

Ключ. Підкресліть першу букву в кожному **іменнику** першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

420 I. Утворіть прикметники від поданих іменників за допомогою суфікса *-ев-* (*-єв-*) або *-ов-*. Поставте наголос. Доведіть, що від виділеного іменника можна утворити прикметники за допомогою обох суфіксів.

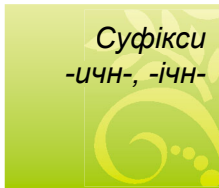
Матч, палац, кришталь, **вогонь**, груша, тиждень, калач, алюміній, борщ, свинець, полин, магній, насіння, дощ, значення, чай, павич.

II. Складіть і запишіть речення з одним утвореним прикметником (на вибір).

421 **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви купуєте в шкільному буфеті сік і вам треба уточнити, який саме напій ви бажаєте. Утворіть від поданих назв фруктів прикметники для найменування соку.

Вишні, персики, абрикоси, сливи, груші, ананаси, гранати.

Сформулюйте речення-прохання, можливі в цій ситуації.

Суфікси
-ичн-, *-ічн-*

Суфікс *-ичн-* уживаємо після букв *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*. Після інших букв уживаємо суфікс *-ічн-* (*-їчн-*). **НАПРИКЛАД:** *патріотичний, географічний, героїчний*.

422 I. Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ичн-* або *-ічн-* (*-їчн-*). Прикметники запишіть, обґрунтуйте написання.

Дипломатія, гімназія, лексика, гірчиця, електрика, стоматолог, ритм, герой, мікроскоп, сцена, турист, хірург, космос, іронія, період.

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Суфікси *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -ськ-, -цьк-, -зьк-* пишемо з **м'яким знаком**.

423 Хто зможе за хвилину дібрати й записати три прикметники:

- 1) із суфіксами *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* на означення географічних назв;
- 2) із суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-* на означення кольору або розміру?

424 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси.

Вузесен(ь)кий, чистісін(ь)кий, теплен(ь)кий, малюсін(ь)кий, криворіз(ь)кий, чумац(ь)кий, француз(ь)кий.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

III. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

425 *ПОПРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть кожен (кожна) словниковий диктант із шести слів на правила правопису суфіксів прикметників. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

426 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси прикметників, поясніть написання.

1. Вночі горять сторож(е,о)ві вогні (*Л. Костенко*). 2. Хати тонуть у груш(е,о)вих та яблун(е,о)вих садах (*І. Франко*). 3. Як на ті чорнобривці погляну, бачу матір старен(ь)ку, бачу руки твої, моя мамо, твою ласку я чую, ріднен(ь)ка (*М. Сингаївський*). 4. Я чéреду у полі доглядаю, цілісін(ь)кую ніч не спочиваю! (*Л. Глібов*). 5. Усі кольори символ(и,і)чні, кожний щось означає (*Д. Степовик*). 6. Моє артист(и,і)чне читання подобалося Сергієві Валентиновичу (*Л. Смілянський*).

II. Підкресліть прикметники зі зменшувально-пестливим значенням.

III. Виконайте словотвірний розбір виділеного слова (письмово). Скористайтеся зразком на с. 61.

§ 46. НАПИСАННЯ НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

*Про те, коли треба писати не з прикметниками разом,
а коли – окремо*

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо *не* з іменниками?

427 А. Порівняйте написання виділених слів.

1. Це *неглибоке* озеро утворилося кілька десятиліть тому.
2. Це озеро *неглибоке*.

Б. Визначте, у якому реченні щось заперечується. У якому реченні прикметник з *не* виражає одне поняття?

В. Зробіть висновок про написання *не* з прикметниками разом та окремо.

НЕ з прикметниками пишемо

РАЗОМ:	ОКРЕМО:
<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник без не не вживаємо: <i>неозорий, невмирущий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо до прикметника є проти- ставлення: <i>не глибокий, а мілкий</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник у сполученні з не означає одне поняття: <i>неглибокий</i> (мілкий), <i>недалекий</i> (близький) 	<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник виступає присудком, а словом не запер- ечується ознака, виражена цим прикметником (після не можна вставити слова є, був, була тощо): <i>Це озеро <u>не глибоке</u>.</i>
<p>ОРФОГРАМА</p> <p><i>Не з прикметниками</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо перед прикметником сто- ять слова <i>далеко, зовсім, аж ніяк, ні до чого</i>: <i>далеко не досконалий твір; ні до чого не здатна людина</i>

428 I. З поданих прикметників випишіть ті, які без префікса *не-* не вживаємо.

Нещадний, невисокий, невпинний, некрасивий, неугавний, недобрий, несміливий, нещасний, негустий.

II. З одним виписаним словом складіть і запишіть складне речення.

429 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому лише в першому реченні *не* з прикметником пишемо разом, а в інших – окремо.

- Сашко впіймав *невелику* рибу.
- Сашко впіймав *не велику*, а маленьку рибу.
- Сашкова риба *не велика*.
- Сашко впіймав зовсім *не велику* рибу.

430 Спишіть, знімаючи ризики. Підкресліть прикметники як члени речення.

1. Круасани краще подавати *не/холодними*, а теплими або гарячими. 2. Пливають в осінньому небі *не/помітні* хмари. 3. Сергій відчув *не/приятне* ставлення до себе. 4. Маринка зовсім *не/схожа* на свою сестру. 5. *Не/дбале* ставлення працівника до своїх обов'язків може призвести до *не/гативних* наслідків. 6. Цього разу учні виконували аж ніяк *не/складні* завдання. 7. Нинішня проблема далеко *не/нова*.

431 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть два речення зі словами своєї групи. Перевірте одне в одного виконання.

- Нешвидкий, не швидкий.
- Невисокий, не високий.

432 I. Прочитайте текст. Чи можна назвати його оповіданням? Поміркуйте, що змусило людину здолати страх.

Я ТВІЙ ДРУГ

Я дуже люблю Карпати. Немає кращого відпочинку, як у горах. Отак роздумуючи, я забрів у густий ліс. Продираючись крізь хащі, я вийшов на невеличку **дику** місцину. Кущі молоді грабини, непрохідний ялівець, громади смерічок – усе творило перешкоду для ходи...

Я очам не повірив: неподалік стояла велика ведмедиця й жалібно скавуліла, а біля неї лежало налякане ведмежатко. Я нечутними кроками підійшов ближче й угледів: ведмежатко потрапило в пастку. **Браконьєри** поставили! Мені нічого не залишалося, як тільки сміливо підійти до звірятка. Але як поведеться його мати? Перемагаючи неймовірний страх, я поволі, дуже обережно підходив і не спускав з ока ведмедицю. Погладжуючи ніжне хутро ведмежати, я **примовляв**: «Не бійся мене, малятко, я тебе визволю, я твій друг». Я розняв залізку, погладив защемлену передню лапку – і відпустив його.

Ведмедиця уважно глянула на мене й побігла з малим до лісу (За *Л. Сеніком*).

 II. Поясніть значення виділених слів за допомогою тлумачного словника.

III. Знайдіть у тексті прикметники з префіксом *не* й поясніть їх написання. Випишіть словосполучення із цими прикметниками. Доберіть синоніми (усно).

433 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «*не* з прикметниками».

1. **(Не)добрий** шлях веде в злий край. 2. Після дощу капелюх **(не)** потрібний. 3. Доброму каменю пісок **(не)**страшний (*Нар. творчість*). 4. Слава тому, хто в годину цю грізну в праці **(не)**втомній поборює млу (*В. Сосюра*). 5. То була **(не)**сумна пісня подоланого, а радісний спів переможця (*М. Коцюбинський*). 6. Хто робить вигляд, що до всього здатний, той ні до чого **(не)**здатний (*Лао-цзи*). 7. Тарас стояв і вдивлявся в далеч річки крізь **(не)**великі шибки вікна (*В. Шевчук*).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні. Виділене слово розберіть за будовою, визначте спосіб його творення.

 434 Напишіть невеликий опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну з поданих тем. Використайте прикметники, які було б написано з *не* разом і окремо.

ТЕМИ: «Вітер з гаєм розмовляє», «Спочиває вітер у споришах», «Принесли дощі золоті сиріожки» (*І. Жиленко*).

§ 47. НАПИСАННЯ **-Н-** І **-НН-** У ПРИКМЕТНИКАХ

Про написання **-нн-** у прикметниках на межі кореня і суфікса, а також про прикметникові суфікси **-енн-**, **-анн-**

ПРИГАДАЙМО. Коли у словах відбувається збіг приголосних?

435 А. Порівняйте написання прикметників.

орли ^{ни} ий скля ^{ни} ий	кін ^{ни} ий осін ^{ни} ий
--	---

Б. Визначте, від яких іменників їх утворено та чи закінчується основа цих іменників на **н**. За допомогою якого суфікса утворено кожне з поданих слів?

В. Зробіть висновок про те, коли в прикметниках пишемо **-нн-**.

Пишемо -нн- :	
у прикметниках, які утворено за допомогою суфікса -н від іменників з основою на н	<i>туманний</i> (туман + н), <i>осінний</i> (осінь + н)
у наголошених суфіксах -енн- , -анн- (-янн-) прикметників, що вказують на більшу чи найвищу міру ознаки	<i>товстéнний</i> , <i>числéнний</i> , <i>нескінчéнний</i> ,
у прикметниках на -енн(ий) старослов'янського походження, а також у прикметнику <i>божественний</i>	<i>свящéнний</i> , <i>блажéнний</i> , <i>благословéнний</i> , <i>огнéнний</i> , <i>спасéнний</i> , <i>окаянний</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Буквосполучення **-нн-** зберігаємо й у похідних словах: *священний* – *священник*; *туманний* – *туманно*.

ОРФОГРАМА

-н- і -нн-
у прикметниках

В інших випадках пишемо одну н , а саме:	
у прикметниках, які утворено за допомогою суфіксів -ин , -ан (-ян), -ін	<i>глиняний</i> (глина + ян) <i>солов'їний</i> (соловей + ін)
у прикметниках, що вказують на звичайну міру якості, мають ненаголошений суфікс тощо	<i>жаданий</i> , <i>шалений</i> , <i>нежданний</i> , <i>скажений</i> , <i>навіжений</i> , <i>довгожданий</i>

436 І. Прочитайте слова. Знайдіть і поясніть орфограму «**-н-** і **-нн-** у прикметниках».

Телефонний, **дерев'яний**, **бджолиний**, **здоровенний**, **нездоланний**, **нескінченний**, **шалений**, **священний**, **онлайн**овий.

ІІ. Виділені слова розберіть за будовою (письмово).

437 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Утворіть від іменників прикметники за допомогою суфікса *-н-*, *-ин-* або *-ан-* (*-ян-*). Утворені прикметники запишіть: хтось із вас записує слова з *-н-*, а хтось – з *-нн-*.

Дерево, ураган, кінь, цегла, машина, лимон, Різдво, хвилина, журавель, зміна, південь, зоря, скло, екран.

438 I. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи слова. Знайдіть прикметники із суфіксами *-енн-*, *-анн-* (*-янн-*). На що вказують ці суфікси? Випишіть словосполучення зі знайденими прикметниками.

1. Ще сніг ковтала повінь широчénна, і рáла* ждав іще тужáвий** лан (*Л. Костенко*). 2. І ліс, і річка мені здавалися чарівніми й повними нескáзаної краси, чогось неземного (*О. Досвітній*). 3. Історія – це свята святих народу, недоторкáнна для злодійських рук (*О. Довженко*). 4. І зірок незлічénні отари миготіли мені в саду (*В. Симоненко*).

**Рáло* – примітивне знаряддя для оранки землі (застаріле).

** *Тужáвий* – щільний, тугий, не м'який.

II. Складіть і запишіть речення з одним знайденим прикметником (на вибір).

439 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники з *-нн-*.

1. Яка гора дуже висока? 2. Яку річку можна назвати дуже широкою? 3. Яку красу ні з чим не зрівняєш? 4. Який народ не можна подолати? 5. Яких ворогів не можна примирити? 6. Яку красу не можна передати словами?

440 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву *н*. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Знамен..ий, безмежн..ий, здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, олов'ян..ий, **неподолán..ий**, жадán..ий, пташин..ий, гречан..ий, височен..ий, **незрівнян..ий**, неждан..ий, силén..ий, повсякден..ий, блажén..ий.

жадáний
шалéний
неждáний
силéнний

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

441 ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому перше слово в парі пишемо з *-н-*, а друге – з *-нн-*. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів кожної пари. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» на с.156.

1. Незлічений – незлічénний.
2. Несказаний – нескáзаний.

II. Складіть по одному реченню зі словами однієї з поданих пар.

442 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання прикметників, а також виділених слів.

1. У цій любові щось було священ(н)е, таке, чого не можна осквернить (*Л. Костенко*). 2. Навколо тихо **бринів** золотий **півсон** передосін(н)ього степу (*М. Стельмах*). 3. Вів свою нескінчén(н)у пісню струмок (*Г. Тютюнник*). 4. Благословен(н)а в болях ран ст(е,и)пів ш(е,и)рочина бездон(н)а (*М. Рильський*). 5. Огні незлічén(н)і, мов стрічки огнén(н)і, до моря спускаються з міста (*Леся Українка*). 6. Ця подорож така неждан(н)а (*Д. Павличко*). 7. Рої бджолин(н)і золоті над річкою про літо дзвонять (*В. Підпалій*).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в останньому реченні.

 443 Складіть невеликий текст про довкілля, учинок людини чи подію з висловленням захоплення, схвалення. Використайте прикметники із суфіксами -енн-, -анн- (-янн-) (наприклад: *несказаний, незрівняний, неоцінений, незлічений*).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Незлічénний – який складається з великої кількості або має, становить велику кількість.

Незлічений – якого не порахували.

* * *

Несказánний – якого не можна виразити, передати словами.

Несказаний – не виявлений певним чином, не виражений словами.

§ 48. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І З ДЕФІСОМ

ПРИГАДАЙМО. Що таке складні слова? Як їх пишемо?

444 А. Порівняйте написання поданих прикметників.

овочепереробний

овоче-молочний

Б. Який із прикметників утворено від залежних одне від одного слів, а який – від рівноправних?

В. Зробіть висновок про написання складних прикметників разом і з дефісом.

Складні прикметники пишемо

РАЗОМ:	З ДЕФІСОМ:
<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>білогривий</i> (грива яка? біла), <i>водоочисний</i>, <i>двоповерховий</i>; АЛЕ: <i>2-поверховий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені від рівноправних слів (такі слова можна з'єднати сполучником і): <i>північно-східний</i> (північний і східний), <i>машинно-тракторний</i>, <i>синьо-жовтий</i>
<p>Разом пишемо також прикметники <i>глухонімий</i>, <i>хитромудрий</i>, <i>зловорожий</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони означають відтінки кольорів: <i>темно-зелений</i>, <i>ніжно-рожевий</i>; АЛЕ: <i>жовтогарячий</i>, <i>червоногарячий</i> (окремі кольори);
<p style="text-align: center;">ОРФОГРАМА</p> <p>Написання складних прикметників разом і з дефісом</p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних слів або слів з тим самим коренем: <i>білий-білий</i>, <i>старий-престарий</i>
	<ul style="list-style-type: none"> з першою частиною військово-, воєнно-: <i>військово-морський</i>; АЛЕ: <i>військовозобов'язаний</i>, <i>військовополонений</i> (іменники)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дефіс зберігаємо і в прикметниках, утворених від складних іменників, які пишемо з дефісом. **НАПРИКЛАД:** *івано-франківський*.

445 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому прикметники першої групи пишемо з дефісом, а другої – разом.

1. Шахово-шашковий, осінньо-зимовий, польсько-французький.

2. Легкоатлетичний, полезахисний, п'ятизірковий.

446 Спишіть прикметники, знявши ризик. Підкресліть орфограму.

Кисло/солодкий, газо/видобувний, овоче/баштанний, блідо/рожевий, військово/морський, машино/будівний, довго/строковий, чорно/морський, чорно/бровий, одно/разовий, тихий/тихесенький, синьо/червоний, право/бережний.

447 І. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Які кольори, на вашу думку, теплі, ласкаві, а які – холодні?

ЯКОГО КОЛЬОРУ СЛОВА?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й самé це слово зеленого кольору.

Вимовляю слово «мама» – і ввижається мені добра її усмішка, темно-каре іскристе мерехтіння в очах. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотисто-ніжним від очей, світло-вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук... І, здається, самé воно зовсім позбавлене кольору, а тільки добре воно, ніжно-хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» – жовте, бо восени дозрівають грушки в нашому садку, яблука. Спершу вони світяться поміж листям молоденьким жовтогарячим полум'ям, потім починають потроху падати на землю й одного дня залишається де-не-де на гіллі червоно-жовте листя (Є. Гуцало).

- II. Знайдіть у тексті шість складних прикметників й обґрунтуйте їхнє написання.
 III. Хто швидше визначить, скільки вставних слів є в тексті?

448

- I. Утворіть від поданих сполучень складні прикметники й запишіть. Виділіть корені та сполучні голосні. Перевірте написання за словником.

Східні слов'яни, народна поезія, темний і сірий, сільське господарство, заспокоювати біль, навчальний і виховний, сині очі, широкі плечі, чужа земля, удобрювати землю, культурний та історичний, одна сторона, десять років.

*народнопоетичний
народно-визвольний
літературно-художній*

- II. З одним утвореним прикметником запишіть речення зі вставним словом.

449

- Спишіть прикметники, знявши ризику.

Південно/західний, прямо/кутний, високий/високий, хлібо/пекарський, синьо/жовтий, жовто/гарячий, мікро/хвильовий,

світло/зелений, тихо/струнний, офіційно/діловий, грузинсько/український, першо/черговий, літературно/музичний, шести/річний, народно/визвольний, західно/український.

450 Хто зможе дібрати пропущені частини до якомога більшої кількості слів, щоб утворити складні прикметники? Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК. *Первісно... лад – первіснообщинний лад.*

Виноградно-... йогурт, південно-... вітер, лісо... зона, сільсько... виробництво, ...атлетичні змагання, ...слов'янські племена, пішо... перехід.

451 В українській мові є багато «чудернацьких» за своєю будовою слів: вони можуть мати навіть три корені, а префікси – у середині слова. Зважаючи на це, розберіть подані слова за будовою.

Новонароджений, фольклорно-етнографічний, навчально-педагогічний, лічильно-обчислювальний.

452 I. Спишіть речення, правильно записуючи слова. Підкресліть складні прикметники як члени речення.

1. І соняшник злото/головий лице за сонцем поверта (*В. Сосяра*). 2. Пили водицю **чисту**, славили б(е,и)резу густо/листу (*А. Малишко*). 3. Три в(е,и)рби зелено/косі повставали понад ставом (*П. Осадчук*). 4. Захеканий, я зупинився посеред біло/рожево/блакитного дня (*М. Стельмах*). 5. Во(г,х)ка б(е,и)резнева ніч неохоче підіймає і зб(е,и)ває набакир червону гостро/верху шапку вогню (*М. Стельмах*). 6. У сіро/блакитних тілах яблунь уже говорила в(е,и)сна, не голосно, але говорила (*М. Вінграновський*).

II. Утворіть форми ступенів порівняння від виділеного прикметника.

§ 49. НАПИСАННЯ ПРІЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

Про те, як правильно писати українські та інші слов'янські прізвища, які мають прикметникові суфікси та закінчення

ПРИГАДАЙМО. Які особливості відмінювання чоловічих та жіночих прізвищ?

453 А. Прочитайте українські прізвища та поміркуйте, як їх утворено.

Ковальський, Задніпровський, Малий, Мирний, Світличний.

Б. Наведіть інші приклади прізвищ, які мають закінчення *-ий (-а)*.

В. Поміркуйте, чому форму поданих прізвищ вважають прикметниковою.

Форма

Прикметникову форму мають прізвища на *-ий, -ій, -ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн)*. **НАПРИКЛАД:** *Авдієвський, Павлов, Прокопів, Гнатишин*.

Українські прізвища

Українські прізвища передаємо на письмі відповідно до вимови за загальними правилами.

НАПРИКЛАД: *Березівський, Біловерхий, Ведмедів, Степанишин*.

Інші слов'янські прізвища

Прикметникові **закінчення** російських прізвищ передаємо так:

-ый – через **-ий** (*Бєлий*);

-ий після твердого приголосного – через **-ий** (*Зоркий*);

-ий після м'якого приголосного – через **-ій** (*Крайній*);

-ая, -яя – через **-а, -я** (*Горовá, Крайня*);

-ой – через **-ий** (*Крутий, Крамський*); **АЛЕ:** *Толстой*.

Прикметникові **закінчення** білоруських прізвищ **-ы**, чеських **-ý**, польських **-у**, болгарських **-и** передаємо через **-ий** (*Бялий, Неєдлий, Палацький*).

454 Доберіть до поданих прізвищ відповідники жіночого роду. Запишіть слова парами. Позначте закінчення.

Вернадський, Сікорський, Маліцький, Ведмедів, Крайній, Гаршин, Романишин, Прокопів, Ковалів, Неєдлий, Палацький, Якимов.

455 I. Запишіть в алфавітному порядку прізвища прикметникової форми учнів вашого класу та ваших учителів.

II. Провідмініайте усно одне із записаних прізвищ (на вибір).

456 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Пригадайте спільно та запишіть 6–8 прізвищ прикметникової форми відомих українських письменників, науковців, співаків, акторів, художників чи спортсменів.

457 Спишіть прізвища. Зверніть увагу на правопис виділених букв.

Толстой, Васильєв, Менделєєв, Пугачов, Лермонтов, Соловйов, Захар'їн, Ніколаєв, Пуцин, Бєлов, Федоров, Щипачов.

458 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках власні назви у відповідному відмінку.

1. **Українського** композитора (*Максим Березовський*) знають у світі як автора духовних концертів, які він написав після повернення з Італії. 2. У репертуарі (*Леся Горова*) понад 240 власних пісень. 3. Головними у творчості письменниці (*Емма Андїєвська*) є духовні та містичні теми. 4. Журналісти

поспілкувалися з актором Національного українського драматичного театру імені І. Франка (*Лесь Задніпровський*). 5. У 2008 році (*Олександр Пётрив*) вдалося вибороти золоту медаль на Олімпійських іграх у Пекіні. 6. Багато фахівців мріяли працювати з відомим хірургом (*Микола Амосов*), аби перейняти його досвід. 7. Міжнародний аеропорт «Київ» носить ім'я видатного українського авіаконструктора (*Ігор Сікорський*).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що правильно казати *дрібні гроші*, а не *мілкі*? Мілкою ж може бути річка чи тарілка.

Багато цікавої та корисної інформації про культуру мовлення можна знайти на сторінках книжки **Євгенія Чак «Чи правильно ми говоримо?»**. Про те, що вас найбільше зацікавило в цій книжці, розкажіть однокласникам.

§ 50. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРИКМЕТНИК»

459 I. Прочитайте текст. Назвіть прикметники, за допомогою яких автор розкриває талант майстра, описує засоби й матеріали його праці. Чим, на вашу думку, приваблює гончарне мистецтво?

МИСТЕЦТВО ГОНЧАРІВ

Що то за краса – **глиняний** посуд! Майстри-гончарі ліпили його на щоденну потребу, але оздоблювали, як велику коштовність.

Нога розкручувала схожий на дзигу гончарний круг, а руки тим часом формували зі старанно розмішаної, як тісто, глини й миски, і кухлі, і горщики, і макітри. Кожен рух у майстра точний, а око пильне й несхибне. Отож і глина слухняна.

Ось гончар поклав на круг **невеликий** шматок глини, умочив руки у воду – і вже росте між його чутливих долонь лискучий стовпчик, що, ніби помахом **чарівної** палички, перетворюється на посудину.

Готовий виріб майстер зрізає з круга **тонесенькою** дротиною та ставить сушитися. Після цього посуд розмальовують барвистими квітками й випалюють у спеціальній печі – гóрні (*За В. Рисцовим*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть три словосполучення «іменник + прикметник» (на вибір). Визначте групу прикметника за значенням, а також його рід, число та відмінок.
2. Розберіть за будовою виділені прикметники. Визначте спосіб їх творення та поясніть написання.
3. Провідмініайте усно один з відносних прикметників (на вибір).
4. Виберіть з тексту якісний прикметник. Утворіть його просту та складену форми ступенів порівняння (письмово).
5. Розберіть прикметник *гончарний*, ужитий у третьому реченні, як частину мови.

460 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть, який вид декоративно-прикладного мистецтва (вишивка, розпис, різьблення тощо) вам подобається найбільше й чому. Чи займаєтеся ви або хтось із ваших рідних (знайомих) цим мистецтвом?

461 Хто зможе пригадати й записати п'ять назв міст, сіл, країн, річок, морів, сузір'їв тощо з прикметниками? А хто пригадає сім таких назв? А хто ще більше?

462 Прочитайте речення. Знайдіть у них невинуваті повтори. Доберіть синоніми для уникнення цього недоліку. Відредагуйте усно речення.

1. Ранок був чудовий і ми в чудовому настрої пішли на риболовлю. 2. Хлопець був щирий. Його щира розповідь вразила присутніх.

463 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть казку за поданим початком. Якщо бажаєте, намалюйте ще й ілюстрацію.

– *Мабуть, я заблукав, – подумав Сергійко, опинившись перший раз у місті Прикметника.*

ВАРІАНТ Б. Підготуйте повідомлення (на дві хвилини) у науковому стилі на тему «Краса й багатство прикметників».

464 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Прикметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку.

1. У формі давального відмінка вжито прикметник у реченні

А Доц ліниво зашарудів по розбухлій землі (*М. Стельмах*).

Б Був білий світ не білий вже, а чорний (*Л. Костенко*).

В На поверхні води видно лише невелику частину айсберга.

Г Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю (Л. Павленко).

2. Присудком є прикметник у реченні

А Стоїть гора високая (Л. Глібов).

Б Після вранішньої зливи земля прозора й чиста (В. Дніпровський).

В Видно шляхи полтавської і славному Полтаву (І. Котляревський).

Г Ржали коні козацькі, і шаблі дзвеніли (Д. Білоус).

3. До однієї групи за значенням належать усі прикметники в рядку

А Оксанина книжка, рідна сторона, братів костюм

Б новий ноутбук, заяча душа, далека дорога

В залізний шолом, зоряний вечір, мудра порада

Г холодне серце, холодне повітря, зимовий холод

4. Неправильну форму ступеня порівняння прикметника вжито в рядку

А довший

В більш довший

Б більш довгий

Г найдовший

5. За допомогою суфікса -ов- утворюємо прикметник від кожного іменника в рядку

А дощ, нуль, калина

В гроза, травень, шовк

Б калач, ліс, куля

Г плащ, кришталь, поле

6. Складіть по одному реченню зі словом *невисокий* і сполученням *не високий*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що спільного й відмінного між прикметниками та іменниками?

2. У чому полягає різниця між якісними, відносними та присвійними прикметниками? Наведіть приклади.

3. Розкажіть про творення ступенів порівняння прикметників.

4. Наведіть приклади коротких і повних нестягнених форм прикметників. У якому стилі мовлення здебільшого використовуємо такі прикметники?

5. Які прикметники належать до м'якої групи, а які – до твердої?

Провідмініайте усно по одному прикметнику кожної групи.

6. Які прикметники пишемо із суфіксом -ов-, а які – з -ев- (-ев-)?

7. Коли *не* з прикметниками пишемо разом, а коли – окремо?

8. Розкажіть про написання -н- та -нн- у прикметниках.

9. Розкажіть про написання складних прикметників.

10. Поясніть роль прикметників у мовленні.

§ 51. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про числівники кількісні й порядкові, їхні морфологічні ознаки та роль у мовленні, а також про будову та написання числівників

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають числівники?

465 А. Зіставте числівники в колонках.

шість	шостий
двадцять два	двадцять другий
п'ятдесят	п'ятдесятий

Б. У якій колонці числівники означають кількість предметів, а в якій – порядок під час лічби? Чи на однакове питання вони відповідають?

В. Зробіть висновок, чим кількісні числівники відрізняються від порядкових.

Загальне
значення

Числівник – це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок їх під час лічби й відповідає на питання *скільки? котрій?* **НАПРИКЛАД:** *три, двадцять чотири, семеро, п'ятий, п'ятьсьомих.*

За значенням числівники поділено на дві групи: кількісні й порядкові.

Кількісні

Кількісні числівники означають число чи кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* **НАПРИКЛАД:** *одинадцять, дев'яносто.*

Порядкові

Порядкові числівники означають порядок предметів під час лічби й відповідають на питання *котрій?* **НАПРИКЛАД:** *сьомий, двадцять перший.*

Морфологічні
ознаки

Кількісні числівники змінюємо за **відмінками**. Вони не мають ні роду, ні числа, крім числівників *один (одна, одне, одні); два (дві); обидва (обидві); півтора (півтори); тисяча, мільйон, мільярд.* Порядкові числівники змінюємо за **родами, числами, відмінками**.

Синтаксична
роль

Числівники (найчастіше в сполученні з іменником) можуть бути різними членами речення. **НАПРИКЛАД:** 1. П'ять плюс три – вісім. 2. Учні прочитали три сторінки. 3. Заняття відбудеться в шостій аудиторії. 4. Двоє хлопців ловили рибу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова *пів, півтора, півтори, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот* є числівниками.
2. Треба розрізняти числівники та слова інших частин мови.

ПОРІВНЯЙМО:

Числівник <i>три</i>	Іменники <i>трійка, одиниця, сотня, десяток</i>	Прислівник <i>втретє</i>	Дієслово <i>потроїти</i>
-------------------------	--	-----------------------------	-----------------------------

- 466** I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Яку роль у тексті виконують числівники? Чи допомагають вони досягти точності мовлення?

НАША ПЛАНЕТА

А. Тарабанов. День і ніч

Відомо, що Земля здійснює два основні види руху: навколо своєї осі та навколо Сонця. Період повного обертання Землі навколо своєї осі становить двадцять три години п'ятдесят шість хвилин чотири секунди.

Навколо Сонця Земля рухається по орбіті, що має форму еліпса. Повне обертання здійснюється за триста шістдесят п'ять діб шість годин. Для зручності шість годин сумуються протягом чотирьох років до однієї доби. Ось чому кожний четвертий рік є високосним і має триста шістдесят шість діб (у календарі з'являється двадцять дев'яте лютого) (*З підручника*).

II. Знайдіть у тексті й зачитайте сполучення «числівник + іменник». Які з цих числівників є порядковими?

467 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте по черзі одне одному запропоновані запитання та дайте на них відповіді. Зверніть увагу на правильність наголошування числівників.

1. У якому році ти народився (-лася)?
2. Скільки буде, якщо до десяти додати один?
3. Яке число йде після тринадцяти?
4. О котрій годині розпочинається перший урок?

одина́дцять
чотирна́дцять

468 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним або тлумачним словником.

Бути на сьомому небі; п'яте колесо до воза; між двох вогнів; як дві краплі води; діло десяте; на всі чотири сторони; за тридев'ять земель; двома словами; пам'ятати до сьомих віників.

II. Випишіть числівники у дві колонки: 1) кількісні; 2) порядкові.

469 I. Утворіть від кількісних числівників порядкові й запишіть. Якими морфологічними ознаками різняться кількісні та порядкові числівники?

ЗРАЗОК. *Двадцять один – двадцять перший.*

Два, одина́дцять, ші́стнадцять, дев'яносто, сорок, сто, тисяча, мільйон, п'ятдесят шість, ші́стдесят дев'ять, триста двадцять сім.

II. Прочитайте вголос записані числівники.

470 Складіть і запишіть з кожним словосполученням по два речення так, щоб у першому це словосполучення було підметом, а в другому – додатком.

П'ятнадцять курчат, три яблуні.

471 I. Спишіть речення. Підкресліть члени речення. Назвіть числівники.

1. У прохолодному передсвітанні дрімав сад із п'ятьма розквітлими вишнями... (К. Мотрич). 2. Дорога розходилася двома чорними рукавами (М. Стельмах). 3. Два дні точився запеклий бій карателів із партизанами (М. Стельмах). 4. Три дні минуло, а лелеки не з'явились (Ю. Збанацький). 5. Сьоме небо собі пригинає суета (Л. Костенко). 6. Низько-низько над лугами побраталися два голоси (М. Стельмах).

II. Обґрунтуйте написання префіксів у виділених словах.

472 Знайдіть на інформаційних сайтах розклад шкільних дзвінків, руху транспорту або орієнтовний розпорядок дня школяра з використанням числівників. Прочитайте вголос цей розклад чи розпорядок, чітко вимовляючи числівники. Визначте роль і значення числівників у мовленні.

ЧИСЛІВНИКИ ЗА БУДОВОЮ

Прості

Мають один корінь:
п'ять, сорок, тисяча

Складні

Мають два й більше коренів:
триста, вісімдесят

Складені

Складаються з двох і більше окремих слів:
двадцять два, сто чотири

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Складні числівники пишемо разом, а **складені** – окремо. **НАПРИКЛАД:** *п'ятдесят; сто чотири; триста сорок восьмий.*

М'який знак

У кінці деяких числівників після *т* пишемо м'який знак (*п'ять, дев'ять*). Проте в середині складних числівників м'який знак **не пишемо**. **НАПРИКЛАД:** *п'ятна́дцять, ші́стдесят, дев'я́тсот.*

473 I. Знайдіть серед поданих числівників два іменники. Обґрунтуйте свій вибір.

Шістдесят, двадцять п'ять, кількасот, шість, п'ятсот, одна друга, дев'ятнадцятий, чотирнадцять, двісті, сто сімдесят дев'ять, п'ятірка, тисяча п'ятнадцять, тисяча, десятка.

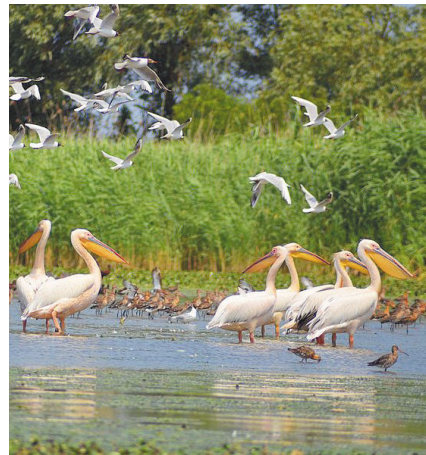
II. Розподіліть числівники на три групи за будовою та запишіть. Підкресліть і поясніть орфограму «М'який знак у числівниках».

III. Складіть і запишіть речення з одним числівником кожної групи (на вибір).

474 I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на написання числівників та виділених слів. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

ДУНАЙСЬКІ ПЛАВНІ

Державний заповідник «Дунайські плавні» розкинувся в дельті Дунаю в Одеській області. Створений у тисяча дев'ятсот вісімдесят першому році. Загальна площа – чотирна́дцять тисяч ві́сімсот п'ятдеся́т один гектар, з яких дев'ять тисяч двісті п'ятдеся́т один гектар – суходіл. У заповіднику є п'ятсот ші́стдесят видів рослин, дев'ятна́дцять видів ссавці́в, дев'яно́сто ші́сть видів риб, двісті тридцять видів птахів, зо-

крема рожеві **пелікани**, чаплі, фазани, дикі качки. З них п'ятнадцять видів занесено до Червоної книги України (*З довідника*).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим, звернувши особливу увагу на написання числівників.

475 Виконайте тестові завдання.

1. Числівниками є всі слова в рядку

А одиниця, три, п'ять	В вісім, сотка, тисяча
Б чотири, десять, шостий	Г сорок, півтора, уште

2. Порядковий числівник є в рядку

А на десятому поверсі	В десятьма словами
Б десять кроків	Г через десять років

3. Правильно написано обидва слова в кожному рядку, ОКРІМ

А п'ятнадцять, шістдесят	В п'ятьсот, шістнадцять
Б сімдесят, дев'ятсот	Г дев'ятнадцять, чотирма

4. Складними за будовою є обидва числівники в рядку

А мільйон, чотиреста	В тисяча, мільярд
Б сімдесят, двісті	Г сто два, чотиреста

§ 52. РОЗРЯДИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

*Про цілі, дробові й збірні кількісні числівники,
а також про культуру мовлення*

476 А. Порівняйте числівники в колонках.

<i>Дробові</i>	<i>Збірні</i>
дві третіх	двоє
одна шоста	восьмеро
п'ять сьомих	шестеро

Б. У якій колонці числівники означають кількість частин від цілого, а в якій – кількість предметів, яку сприймаємо як одне ціле?

В. Зробіть висновок, чим дробові числівники відрізняються від збірних.

Розряди кількісних числівників

Розряд	Що означають	Приклади
цілі числа	кількість окремих предметів	<i>десять, сорок шість</i>
дробові	кількість частин від цілого	<i>одна восьма, півтора</i>
збірні	кількість предметів як одне ціле	<i>двоє, обидва, шестеро</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ціле число можемо поєднувати з дробовим за допомогою сполучника *і*. **НАПРИКЛАД:** *п'ять і шість десятих; п'ять цілих і шість десятих.*

Творення

Збірні числівники утворюємо тільки від числівників від *двох* до *двадцяти* та від числівника *тридцять*. **НАПРИКЛАД:** *семеро, десятеро.*

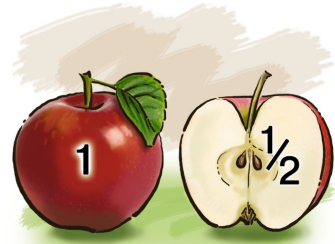
Від деяких збірних числівників утворюємо слова з пестливим значенням: *трійко, п'ятірко.*

Стилістичні особливості

Збірні числівники поширені в **розмовному** та **художньому** мовленні. Їх майже не вживаємо в офіційно-діловому й науковому стилях.

477 Запишіть числівники в три колонки: 1) цілі числа; 2) дробові; 3) збірні. Які два слова ви не будете виписувати? Чому?

Триста, троє, одна п'ята, мільйон, дві сьомих, четверо, шість дев'ятих, сорок, один, кількадесят, мільярд, півтори, подвоїти, чотири шостих, двійко, обидва, дев'ятсот, двадцяттеро, двійник.

478 I. Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте розряд числівників. Які вони за будовою?

Найбільша ріка України – Дніпро. Його довжина – 2285 кілометрів. Інші великі річки України: Дністер (1362), Сіверський Донець (1053), Тиса (966), Південний Буг (792).

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «знак м'якшення в числівниках».

479 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Виберіть кожен (кожна) по три кількісних числівники з ряду від *двох* до *двадцяти*. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) утворити від ваших слів збірні числівники.

480 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** I. Розподіліть між собою групи числівників. Продикуйте свої числівники однокласнику (однокласниці) і перевірте написання.

ГРУПА 1. Одинадцять, тридцять шість, чотири сьомих, п'ятдесят, п'ятсот, шістсот, кількадесят, восьмитисячний, мільйон, тридцять, тисяча двадцятий.

ГРУПА 2. Чотирнадцять, вісімдесят чотири, п'ять шостих, шістдесят, дев'ятсот, кількасот, семитисячний, мільярд, двадцять, двісті сьомий.

II. Знайдіть у своїй групі цілі числа, від яких можна утворити збірні числівники.

481 Хто пригадає п'ять художніх творів (казок, оповідань, повістей, віршів, пісень) або кінофільмів, у назвах яких є числівники? А хто ще більше?

Числівник
+
іменник

Збірні числівники поєднуємо тільки з такими **іменниками**:

- назвами **істот чоловічого роду**: *трое коней, семеро хлопців*;
- назвами **неістот середнього роду** або назвами малих за віком **тварин**: *двое вікон, троє ведмежат*;
- які мають форму **лише множини**: *четверо джерей, троє саней*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З іменниками **жіночого** роду вживаємо тільки збірний числівник **обидві**. **НАПРИКЛАД**: *обидві сестри, обидві дівчини*.

482 I. Запишіть словосполучення, вибравши з дужок потрібне слово.

Двое (старшокласників, дисків), троє (оленят, школярок), четверо (будинків, окулярів), п'ятеро (кролів, ялинок), шестеро (відер, жолудів), семеро (журналів, пасажирів), троє (сестер, братів), восьмеро (музикантів, балерин), двадцятеро (днів, військових), троє (янголів, ялин).

II. Складіть і запишіть складне речення з одним утвореним словосполученням (на вибір).

483 I. Прочитайте речення. У яких з них неправильно поєднано збірні числівники з іменниками?

1. Сергій приніс троє відер води. 2. Зупинилося четверо автобусів. 3. Наталка надіслала троє смс-повідомлень. 4. На озері лишилося п'ятеро каченят. 5. На зустріч приїхало дев'ятеро киянок. 6. Обидві сестри старші за брата. 7. П'ятеро братів живуть поруч.

II. Складіть і запишіть речення із числівниками *семеро, дев'ятеро*.

484 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ**. Про яку людину ви сказали б: «У неї (нього) сім п'ятниць на тиждень»? Чим, на вашу думку, «цікавий» числівник *сім*?

485 Спишіть крилаті вислови, уставляючи замість крапок числівник *сім, сьомий* або *семеро* в потрібній формі. Усно поясніть значення двох висловів (на вибір). Які з використаних числівників є кількісними?

1. Тримати за ... замками. 2. Відчувати себе на ... небі. 3. ... одного не ждуть. 4. Працювати до ... поту. 5. ... раз від-

мір, один – відріж. 6. Один із сошкою, а ... з ложкою.
7. ... п'ятниць на тиждень. 8. ... вода на киселі. 9. Наговорив
... мішків гречаної вовни.

486 Напишіть невеликий твір-розповідь (6–8 речень), розкривши в ньому значення одного з поданих у попередній праві висловів.

§ 53. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ НА ОЗНАЧЕННЯ ЦІЛИХ ЧИСЕЛ

Про типи відмінювання кількісних числівників та особливості вживання їх у непрямих відмінках

ПРИГАДАЙМО. Які є відмінки числівників?

487 А. Розгляньте зразки відмінювання числівників *один, два, три, чотири*.
Б. Розкажіть про закінчення цих числівників у родовому та орудному відмінках.
В. У яких відмінках можливі паралельні форми?

Числівник *один*

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	один	одна	одне, одно	одні
Р.	одного́	одної́, однієї́	одного́	одних
Д.	одному́	одній	одному́	одним
Зн.	один, одного́	одну	одне, одно	одні, одних
Ор.	одні́м	одно́ю, однією́	одним	одними
М.	(на) одно́му, одні́м	(на) одній	(на) одно́му, одні́м	(на) одних

Числівники *два, три, чотири*

	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід		
Н.	два	дві	три	чотири
Р.	двох	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	двом	трьом	чотирьом
Зн.	два, двох	дві, двох	три, трьох	чотири, чотирьох
Ор.	двома	двома	трьома	чотирма
М.	(на) двох	(на) двох	(на) трьох	(на) чотирьох

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У формі **орудного** відмінка числівник *чотири* має закінчення *-ма*. М'який знак не пишемо – *чотирма*.

488 Провідмініайте усно словосполучення. Відмінювання одного з них (на вибір) запишіть.

Один день, одна задача, три дзвінки, три години, два монітори, чотири берізки.

489 Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи подані в дужках числівники в потрібній формі. Визначте відмінок числівників.

1. З (одна) квітки весна ще не починається. 2. За (один) вченого (два) невчених дають. 3. З (один) волом хліба не доробишся. 4. З (одна) ягоди немає вигоди. 5. За (два) зайцями поженешся – жодного не піймаєш. 6. (Два) правд не буває. 7. (Одна) рукою в долоні не заплещеш. 8. Ану, вставай, чоловіче, (три) півень кукуріче. 9. До (перший) грому земля не розмерзається.

5–20,
30

Числівники від *п'яти* до *двадцяти*, *тридцять*, *кільканадцять* в усіх відмінках, крім називного, мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:**

Н.	п'ять	сім
Р.	п'яти, п'ятьох	семи, сімох
Д.	п'яти, п'ятьом	семи, сімом
Зн.	п'ять, п'ятьох	сім, сімох
Ор.	п'ятьма, п'ятьома	сьомá, сімома
М.	(на) п'яти, п'ятьох	(на) семи, сімох

Зн. в.

У **знахідному** відмінку числівники від *двох* до *двадцяти*, *тридцять*, *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят* мають форму **називного** відмінка (якщо іменник, з яким сполучаємо числівник, означає **неістоту**) або форму **родового** відмінка (якщо цей іменник означає **істоту**). **ПОРІВНЯЙМО:** *подарував дві троянди; зустрів двох друзів*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У числівниках *шість*, *сім* і *вісім* під час відмінювання відбувається чергування голосних (*шести*, *семи*, *восьми*).

40, 90,
100

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного й знахідного, мають закінчення *-а*. **НАПРИКЛАД:** *близько сорока днів, у ста будинках.*

Н.	сорок
Р.	сорока
Д.	сорока
Зн.	сорок
Ор.	сорока
М.	(на) сорока

Мільйон

Числівники *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюємо як іменники: *тисячею, мільйоном, мільярдом* і т. д.

490 Провідмініайте числівники спочатку усно, а потім письмово. У непрямих відмінках наведіть паралельні форми (якщо є). Особливу увагу звертайте на орудний відмінок. Виділіть закінчення.

Дев'ять, тридцять, дев'яносто, мільйон.

491 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи сполучень слів. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Без 90 грамів, після 30 годин, протягом 6 днів, із 7 депутатами, у 8 державах, побачив 5 тигрів, із 6 друзями, після 40 хвилин.

2. Без 100 кілограмів, після 30 днів, протягом 6 годин, із 7 учнями, у 8 квартирах, побачив 5 леопардів, з 8 балами, після 90 років.

II. Перевірте одне в одного правильність виконання вправи.

492 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому з двох запропонованих речень лише перше можна вважати правильним.

1. На святі директор нагородив чотирьох учнів.
2. На святі директор нагородив чотири учні.

Десятки,
сотні

У числівниках на позначення *десятків (п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кількадесят)* відмінюємо лише **другу частину**.

У числівниках на позначення *сотень (від двохсот до дев'ятисот, кількасот)* відмінюємо **обидві частини. ПОРІВНЯЙМО:**

	Десятки	Сотні	
Н.	шістдесят	шістсот	двісті
Р.	шістдесяти, шістдесятьох	шестисот	двохсот
Д.	шістдесяти, шістдесятьом	шестистам	двомстам
Зн.	шістдесят, шістдесятьох	шістсот	двісті, двухсот
Ор.	шістдесятьма, шістдесятьома	шістьмастами, шістьомастами	двомастами
М.	(на) шістдесяти, шістдесятьох	(на) шестистах	(на) двохстах

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Орудний відмінок	
Правильно	НЕправильно
60 шістдесятьма / шістдесятьома	шістьмадесятьма / шістьомадесятьма
600 шістьмастами / шістьомастами	шестистами
400 чотирмастами	чотирьомастами

Складені

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюємо окремо.

493 Провідмініайте за поданим вище зразком числівники *п'ятдесят* і *п'ятсот*, особливу увагу звертаючи на орудний відмінок. Наведіть паралельні форми, якщо є.

494 І. Запишіть числівники у формі давального й орудного відмінків. Наведіть паралельні форми виділеного числівника.

Шістнадцять, мільярд, кількасот, сто чотирнадцять, шістсот двадцять п'ять, тисяча вісімсот вісімдесят чотири, дві тисячі дев'яносто.

ІІ. Один із числівників (на вибір) у формі орудного відмінка введіть у речення.

495 Спишіть речення, замінюючи цифри словами. Зверніть увагу на правильність уживання складених числівників у непрямих відмінках.

1. Текст був на 294 сторінках. 2. Текст роздруковано на 88 сторінках. 3. Зустріч із 45 студентами відбулась у вівторок. 4. У школі навчається понад 1000 учнів і учениць. 5. Щодня на роботу виходило від 87 до 126 чоловік. 6. На 689 аркушах.

496 Провідмініайте одне з поданих сполучень спочатку усно, а потім письмово.

1. Сімсот сімдесят сім гривень.
2. Вісімсот вісімдесят вісім кілограмів.

497 Виконайте тестові завдання.

1. Помилку у відмінюванні числівника допущено в рядку

- А Р. в. шістдесятьох В Ор. в. шістдесятьма
Б Д. в. шестидесятьом Г М. в (на) шістдесятьох

2. Помилку у відмінюванні числівника допущено в рядку

- А Р. в. семисот В Ор. в. семистами
Б Д. в. семистам Г М. в (на) семистах

3. Помилку у відмінюванні числівника допущено в реченні

- А Дитинчата китів набирають щодня більше вісімдесяти кілограмів.
Б Близько сімдесяти відсотків живих істот на Землі – це бактерії.
В Новонароджена газель може розігнатися до дев'яноста п'яти кілометрів за годину.
Г Імператорські пінгвіни можуть пірнати на глибину до п'ятсот метрів.

4. Орфографічну помилку допущено в рядку

- А сімдесяті роки В шістдесяти відсотків
Б дискотека вісімдесятих Г п'ятидесяти років

5. Порушено норму відмінювання числівника в рядку

- А від дев'яноста до ста сторінок
Б від ста сорока до ста метрів
В від сорока до сорока п'яти чоловік
Г від дев'яноста до сто кілометрів

6. Правильною є відмінкова форма числівника

- А семисот шістдесятьох двох
Б семистам шістдесятьом двум
В семистами шістдесятьма двома
Г (на) семистах шестидесятьох двох

498 Відредагуйте речення. Поясніть допущені в них помилки.

- Двадцять четверо учнів отримали відмінні оцінки.
- Вітаємо вас із п'ятидесятим днем народження.
- Четверо машин стояло на зупинці.
- Ця подія трапилася в тисячі дев'ятсот вісімдесят п'ятому році.
- Модрина живе до п'ятсот років.
- Троє приятельок г'яряче обговорювали кінофільм.
- На картині зображено три козаки.

499 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно електронною поштою надіслати повідомлення мамі (татові, сестрі), указавши, що ви купили в магазині, скільки грошей заплатили, скільки залишилося, куди пішли, о котрій годині повернетеся. Числа запишіть словами.

500 Прочитайте вголос арифметичні приклади, чітко вимовляючи числівники. Запишіть ці приклади словами.

ЗРАЗОК. *До чотирьохсот вісімдесяти шести додати вісім.*

1. Від 294 – 16.	4. До 657 + 11.
2. До 3621 + 999.	5. До 785 + 31.
3. Від 447 – 54.	6. Від 72 – 14.

§ 54. ВІДМІНЮВАННЯ ДРОБОВИХ І ЗБІРНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про те, як відмінюємо чисельник і знаменник дробового числівника та про особливості відмінювання збірних числівників

ПРИГАДАЙМО. Як відмінюємо порядкові числівники?

501 А. Розгляньте зразки відмінювання дробових числівників.

Н.	дві п'ятих	шість десятих
Р.	двох п'ятих	шести десятих
Д.	двом п'ятим	шести десятим
Зн.	дві п'ятих	шість десятих
Ор.	двома п'ятими	шістьма десятими
М.	(на) двох п'ятих	(на) шести десятих

Б. Визначте, яку частину в поданих числівниках (першу чи другу) відмінюємо як відповідний кількісний числівник, а яку – як порядковий.

В. Зробіть висновок про особливості відмінювання дробових числівників.

Дробові

У дробових числівниках першу частину відмінюємо як відповідний **кількісний** числівник, а другу – як **порядковий**.

Дробові числівники *півтора́, півтори́, півтора́ста* (*півтора відра, півтори тисячі*) не відмінюємо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дробові величини можемо позначати словами **половина** ($\frac{1}{2}$), **третина** ($\frac{1}{3}$), **чверть** ($\frac{1}{4}$).

502 I. Прочитайте речення. Знайдіть числівники, визначте їхній розряд та відмінок.

1. За **одну десяту** секунди космічний корабель пролітає один кілометр. 2. Коров'яче молоко містить три й одну десяту відсотка білків. 3. Найбільші звірі Арктики – моржі. Вони важать дві з половиною тонни.

II. Провідмініайте спочатку усно, а потім письмово виділений числівник.

503 Спишіть сполучення, записуючи цифри словами.

На $\frac{4}{5}$ відсотка, без $\frac{3}{4}$ грама, за $\frac{1}{3}$ години, від $\frac{2}{3}$ кілограма, до $\frac{6}{5}$ кілограма, понад $\frac{1}{2}$ мільйона.

504 Прочитайте вголос математичні вирази, чітко вимовляючи слова. Запишіть ці вирази словами.

ЗРАЗОК. До однієї і двох шостих додати сім восьмих.

1. До $\frac{7}{5} + \frac{1}{2}$	3. Від $90,6 - 14$
2. Від $\frac{9}{5} - \frac{3}{6}$	4. До $6 \frac{3}{4} + \frac{2}{7}$

505 Провідмініайте письмово числівник *чотири й шість десятих*.

Збірні

Збірні числівники (*двоє, троє* і т. д.) у непрямих відмінках мають такі самі відмінкові форми, як і відповідні кількісні числівники.

Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюємо як числівник *два*.

Н.	четверо
Р.	чотирьох
Д.	чотирьом
Зн.	четверо, чотирьох
Ор.	чотирма
М.	(на) чотирьох

506 I. Від поданих числівників утворіть збірні числівники. Складіть і запишіть словосполучення «збірний числівник + іменник».

Дев'ять, двадцять, тридцять, одинадцять, дві, сімнадцять.

II. Одне словосполучення (на вибір) провідмініайте за відмінками.

507 I. Спочатку прочитайте текст уголос, а потім спишіть його, замінюючи цифри словами. Над кожним числівником скорочено надпишіть відмінок.

КНИЖКИ-РЕКОРДСМЕНИ

Найбільшою книжкою у світі є «Суперкнига». Її розміри 2,74 на 3,07 метра, а вага – 252,6 кілограма. Вона має 300 сторінок і була опублікована в Денвері, США, у 1976 році.

Найменшу книжку опубліковано в 1985 році в Шотландії в кількості 85 примірників. Це дитяча казка «Старий король Коул». Вона була надрукована на папері розміром 1,1 міліметра. Її сторінки можна перегортати обережно за допомогою голки (З довідника).

В. Рекуненко. На дозвіллі

II. Хто швидше визначить, скільки власних назв ужито в тексті?

508 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яку книжку ви порадили б прочитати своїм друзям? Чому?

509 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Протягом 1–2 хвилин виголосіть промову, яка починалася б такими словами: «Якби я був (була) чарівником, то...». Використайте дробові та збірні числівники.

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником й агрономом про підготовку до сівби. Учень цікавиться, який відсоток загальної площі планується відвести під ті чи ті зернові культури. Використайте дробові числівники.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ ЧИТАЄМО ТАК:

$\frac{1}{2}$ – одна друга

$\frac{2}{3}$ – дві третіх

$\frac{2}{7}$ – дві сьомих

$\frac{3}{4}$ – три четв'єртіх

$\frac{3}{5}$ – три п'ятих

$\frac{4}{3}$ – чотири третіх

$\frac{5}{2}$ – п'ять других

$\frac{9}{10}$ – дев'ять десятих

§ 55. ВІДМІНЮВАННЯ ТА НАПИСАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про відмінкові форми порядкових числівників, залежність їх від іменників, а також про позначення дат і годин

510

А. Розгляньте зразок відмінювання словосполучення з порядковим числівником.

Н.	двадцять третій день
Р.	двадцять третього дня
Д.	двадцять третьому дню
Зн.	двадцять третій день
Ор.	двадцять третім днем
М.	(на) двадцять третьому дні

Б. Чи всі слова відмінюємо в складеному порядковому числівнику? Чи залежить рід і число такого числівника від роду й числа іменника?

В. Зробіть висновок про особливості відмінювання порядкових числівників.

Морфологічні ознаки

Порядкові числівники змінюємо за **родами, числами й відмінками** як прикметники. У роді, числі й відмінку ці числівники узгоджуємо з **іменником**, від якого вони залежать. **НАПРИКЛАД:** *шостий клас, шостого класу, шості класи.*

Відмінювання

Порядкові числівники **відмінюємо** як прикметники твердої групи, крім числівника *третій (третья, третье)*, який відмінюємо як прикметник м'якої групи.

У складених порядкових числівниках відмінюємо тільки останнє слово. **НАПРИКЛАД:**

Н.	третій	триста п'ятдесят сьомий
Р.	третього	триста п'ятдесят сьомого
Д.	третьому	триста п'ятдесят сьомому
Зн.	третій, третього	= Н. або Р.
Ор.	третім	триста п'ятдесят сьомим
М.	(на) третьому, третім	(на) триста п'ятдесят сьомому (сьомім)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні порядкові числівники є **означеннями**. **НАПРИКЛАД:** *Жили у двадцять першій квартирі.*

511 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмініайте їх письмово. Обмінуйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

ГРУПА 1. Перше місце; двадцять друга сторінка.

ГРУПА 2. Друге місце; тридцять третя сторінка.

512 I. Запишіть словосполучення у формі родового та орудного відмінків.

Шістсот сорок третій кілометр, вісімсот дев'яносто сьомий гектар, дев'яносто шостий будинок, шістдесят секунда, одинадцятий учень, тисяча дев'ятсот двадцять другий рік, триста п'ятдесят четвертий наказ.

II. Складіть і запишіть діалог-розпитування (4–5 реплік), використавши одне з поданих словосполучень.

513 Хто за одну хвилину пригадає три прислів'я (приказки) з порядковими числівниками? А хто ще більше?

Правопис Порядкові числівники із *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишемо **разом**. **НАПРИКЛАД:** *трьохсотий, п'ятитисячний, шестимільйонний.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізнати порядкові числівники й складні прикметники.
ПОРІВНЯЙМО:

Числівники	Прикметники
чотирьохтисячний	чотириденний
двадцятимільйонний	двадцятирічний

514 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому лише слова другого рядка можна вважати числівниками. Одне слово кожної групи розберіть за будовою.

1. П'ятигодинний, семитонний, дев'ятиповерховий.
2. Тридцятимільйонний, п'ятитисячний, трьохмільярдний.
3. Багаторічний, тризірковий, одномісний.

515 I. Утворіть порядкові числівники від кожної групи слів і запишіть.

ЗРАЗОК. *Сім, сто – семисотий.*

П'ять, сто; шість, тисяча; дев'ять, мільйон; три, мільярд; вісімнадцять, тисяча; чотири, мільйон; шість, мільярд; мільйон; три, тисяча; тисяча, дев'ятсот, двадцять, шість.

II. Складіть і запишіть одне речення з одним утвореним числівником (на вибір). Підкресліть числівник як член речення.

516 Прочитайте вголос речення, уставляючи замість крапок відповідні порядкові числівники.

1. Я народився (народилася) у ... році.
2. Я пішов (пішла) до першого класу в ... році.
3. Приміщення нашої школи збудовано в ... році.
4. Літні канікули розпочнуться після ... травня.
5. Тарас Шевченко народився 9 березня ... року.

Дати

У датах **назви місяців** уживаємо тільки в **родовому** відмінку однини. **НАПРИКЛАД:** *перше січня, до першого січня, першому січня, з першим січня.*

517 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому з двох запропонованих речень лише перше можна вважати таким, у якому немає помилок.

1. Вітаю з 1 вересня! 2. Вітаю з 1 вересням!

518 I. Провідмініайте усно подані словосполучення. З одним сполученням складіть і запишіть речення з однорідними присудками.

Сьоме січня, двадцять четверте серпня.

II. Запишіть словами число й місяць свого народження. Провідмініайте це сполучення.

519 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які два свята для вас найулюбленіші? Коли їх відзначають?

520 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас звернулися із запитанням «Котра година?». Використавши зображення годинників, дайте усні відповіді на це запитання.

ЗРАЗОК. *Пів на другу годину дня; тринадцята година тридцять хвилин; за тридцять хвилин друга.*

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
сьома година о шостій годині дев'ята тридцять пів на сьому за чверть дев'ята	сім годин у шість годин дев'ять тридцять пів сьомої за чверть дев'ять

521 I. Знайдіть два речення, у яких допущено граматичну помилку у вживанні числівника. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Змагання розпочнуть рівно о сьомій годині вечора. 2. Я прокидаюся після семи годин ранку. 3. Електричка прибуває за десять хвилин до дев'ятої. 4. За чверть до вісімнадцятої магазин зачиняють. 5. Автобус від'їжджає в шість годин двадцять хвилин.

II. Створіть оголошення (6–8 речень) про певну подію для розміщення в соцмережі. Використайте числівники на позначення дат і часу.

Розбір числівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Група за значенням (кількісний, порядковий).
4. Розряд за значенням (для кількісних: ціле число, дробовий, збірний).
5. Група за будовою (простий, складний, складений).
6. Відмінок.
7. Рід, число (якщо є).
8. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Три дні минуло, а лелеки не з'являлись (Ю. Збанацький).

Три – числівник, означає кількість, відповідає на питання *скільки?* Початкова форма – *три*, кількісний, ціле число, простий, ужито в називному відмінку, у реченні є підметом (разом з іменником).

Зразок письмового розбору

Три – числ., п. ф. *три*, кільк., ціл., прост., Н. в., підмет.

522 I. Прочитайте текст. Запишіть цифри словами. Виконайте усно розбір числівників як частини мови. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

Основна географічна особливість Землі – нерівномірний розподіл суші й моря. З 510 мільйонів квадратних кілометрів її площі суша займає 149 мільйонів квадратних кілометрів (29,2 %), а вода – 361 мільйон квадратних кілометрів (70,8 %).

II. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, у відповідях на які потрібно було б використати числівники. Відповіді на запитання запишіть. Числа записуйте словами.

Для вас, допитливі

У назвах населених пунктів України знайшли свій відбиток і числівники. Наприклад: *Триліси (Київщина), П'ятихатки (Дніпропетровщина), Шостка (Сумщина)*.

Як саме утворилися ці та інші числові назви поселень, можна дізнатися з книжки **Алли Коваль «Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України»**. Про те, що вам найбільше сподобалося, розкажіть однокласникам, рідним, знайомим.

§ 56. УЗГОДЖЕННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Про особливості поєднання числівників з іменниками в усіх відмінках, а також про культуру мовлення

523 А. Визначте, у якому відмінку й числі вжито іменники із числівниками *два, три, чотири*.

Два телефони, три кілограми, чотири поверхи.

Б. Визначте, у якому відмінку й числі вжито іменники із числівниками *п'ять, шість, сім*.

П'ять телефонів, шість кілограмів, сім поверхів.

В. Зробіть висновок про особливості узгодження числівників *два, три, чотири* та числівників *п'ять, шість, сім* з іменниками.

Називний
відмінок

Два, три,
чотири

П'ять
і більше

Непрямі
відмінки

Дробові

Із числівниками *два, три, чотири, обидва* в називному відмінку іменники вживаємо в **називному** відмінку **множини**. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
два метри три місяці	два метра три місяця

АЛЕ: 1) *два громадянина, два киянина, три харків'янина* й подібні іменники із суфіксом **-ин-**, який зникає у формах множини (*громадяни, кияни, харків'яни*); 2) *два чоловіка* (людина, особа), *два друга*.

Із числівниками *п'ять і більше* в називному відмінку іменники вживаємо в **родовому** відмінку **множини**. **НАПРИКЛАД:** *п'ять метрів, десять місяців*.

У **непрямих відмінках** іменник уживаємо в тому самому відмінку, що й числівник. **НАПРИКЛАД:** *семи учнів, сімом учням, сімома учнями*.

Із числівниками *тисяча, мільйон, мільярд* іменники незмінно вживаємо в **родовому** відмінку. **НАПРИКЛАД:** *тисяча тонн, тисячею тонн, тисячі тонн*.

Н.	два метри	мільйон зірок
Р.	двох метрів	мільйона зірок
Д.	двом метрам	мільйону зірок
Зн.	два метри	мільйон зірок
Ор.	двома метрами	мільйоном зірок
М.	(на) двох метрах	(на) мільйоні зірок

Із **дробовими** числівниками (крім *півтора, півтори*), які означають кількість частин одного предмета, іменники незмінно вживаємо в **родовому** відмінку **однини**. **НАПРИКЛАД:** *одна друга лимона*.

Із числівниками *півтора, півтори* іменник уживаємо за поданим нижче зразком.

Н.	дві п'ятих метра	півтора метра
Р.	двох п'ятих метра	півтора метра
Д.	двом п'ятим метра	півтора метрам
Зн.	дві п'ятих метра	півтора метра
Ор.	двома п'ятими метра	півтора метрами
М.	(на) двох п'ятих метра	(на) півтора метрах

Якщо до складу числівника входять слова з **половиною, із чвертю**, то іменник узгоджуємо із цілим числом. **НАПРИКЛАД:** *два з половиною лимони, шість із половиною лимонів.*

ПОРІВНЯЙМО:

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>дві третіх кілограма</i>	<i>дві третіх кілограми</i>
<i>двом третім кілограма</i>	<i>двом третім кілограмам</i>
<i>півтора кілограма</i>	<i>півтора кілограми</i>
<i>два із чвертю кілограми</i>	<i>два із чвертю кілограма</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники при складених числівниках уживаємо в тому відмінку, якого вимагає останнє слово. **НАПРИКЛАД:** *двадцять три дні, двадцять п'ять днів.*

524 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в кожному з поданих речень іменник *персик* ужито в різних формах.

1. На столі лежало три **персики**.
2. Мама купила шість **персиків**.
3. Для приготування пюре потріб-
но півтора **персика**.

2, 3, 4 → **Н. в. мн.**

5 і далі → **Р. в. мн.**

дробовий → **Р. в. одн.**

525 Спишіть словосполучення, ставлячи іменник у потрібній формі. Обґрунтуйте вибір форми.

Два (комп'ютер), три (місяць), чотири (урок), півтора (зошит), півтори (змiна), два (кролик), шість (кролик), три (мегабайт), дві п'ятих (метр), два з половиною (кілограм), сорок з половиною (процент), чотири (львів'янин), п'ять десятих (відсоток), півтора (місяць), півтора (рік), двадцять чотири (трактор), чотири (бургер), три (сантиметр), два (коктейль), чотири (учень).

526 I. Прочитайте сполучення слів. Визначте розряд числівників та відмінок, у якому вжито іменники.

П'ять восьмих шляху, три з половиною гектари, півтори години, п'ять сьомих кілограма.

II. Провідмініайте усно два з поданих сполучень. Відмінювання одного з них запишіть (на вибір).

527 Запишіть послідовно, розкриваючи дужки, словосполучення у дві колонки: 1) у яких іменники вживаємо в називному відмінку; 2) у яких іменники вживаємо в родовому відмінку.

Одна (слива), одна друга (узвіз), п'ять (картина), два (кілометр), шість (автобус), три (ананас), вісім (ожина), п'ять (удав), два (килим), півтора (пиріг), десять (острів), чотири (светр), п'ятнадцять (квітень), вісім (лящ), сім (стебло), три (колесо), два (смайлик), дев'ять (колір), чотири (будинок).

Ключ. У кожному іменнику підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте крилатий вислів. Поясніть його значення.

528 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі й записуючи цифри словами.

1. Територія України простяглась із заходу на схід на 1316 (кілометр), із півночі на південь – на 893 (кілометр). 2. Колібри махають крилами від 60 до 80 (раз) за секунду. 3. Одне дерево бук «виробляє» за годину 1,7 (кілограм) кисню. 4. Тропічний ліс укриває лише 7,3 (відсоток) території земної кулі.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

529 СИТУАЦІЯ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити шкільне приладдя. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, уживаючи іменники в правильній формі.

ПОТРІБНО КУПИТИ

✓ 3 (олівець)	✓ 2 (альбом)	✓ 22 (зошит)
✓ 2 (маркер)	✓ 10 (обкладинка)	✓ 5 (ручка)
✓ 4 (стержень)	✓ 25 (файл)	✓ 2 (циркуль)

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ваша родина має купити на тиждень продукти харчування чи побутові товари. Складіть список потрібних продуктів (товарів) із зазначенням кількості та цін з додержанням правил узгодження числівників з іменниками.

530 Виконайте тестові завдання.

1. Правильно узгоджено числівник з іменником у рядку

- А працювали півтора дня
 Б навчалися півтора тижні
 В проїхали три з половиною кілометра
 Г засіяли п'ять із чвертю гектари

2. НЕправильно узгоджено числівник з іменником у рядку

- А шість і дві п'ятих кіловата В дві третіх кілометра
 Б шість з половиною метрів Г три десятих сантиметри

3. НЕправильно узгоджено числівник з іменником у реченні

- А Максимальна довжина тіла уссурійського тигра – три метри.
 Б Щупальця гігантської арктичної медузи можуть сягати тридцяти трьох метрів.
 В Довжина найбільшого спійманого алігатора становила чотири метра тридцять п'ять сантиметрів.
 Г Індійська кобра здатна плюнути отрутою в око жертви на відстані два з половиною метри.

531 *ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.* Розподіліть між собою завдання:

- 1) вписати словосполучення, у яких правильно узгоджено числівник з іменником;
 - 2) знайти словосполучення, у яких неправильно узгоджено числівник з іменником, і записати правильно.
- Перевірте одне в одного правильність виконання.

Чотири комп'ютери, три апельсина, чотири сантиметри, півтора гектари, три кілометри, п'ять сотих кілограми, півтора року, три киянина, два міліметра, три кита, два стільці, два тролейбуса, шість десятих метра, два океана.

532 I. Спишіть, замінюючи цифри словами й ставлячи іменники в потрібній формі. Обґрунтуйте свій вибір.

72 (літр), $1/3$ (група), $1/8$ (шлях), 100 (день), $2/3$ (склянка), 2 (велосипед), 3 (ліжко), 5 (бутель), 0,12 (відсоток), 6,95 (сантиметр), $2/3$ (метр), 2 (нетбук), 500 (метр), 4 (олівець), 7 (олівець), 3 (трамвай), 5,6 (кілограм), 3 (листок), 2 (номер), обидва (селянин), 23 з половиною (кілометр), 84 (студент).

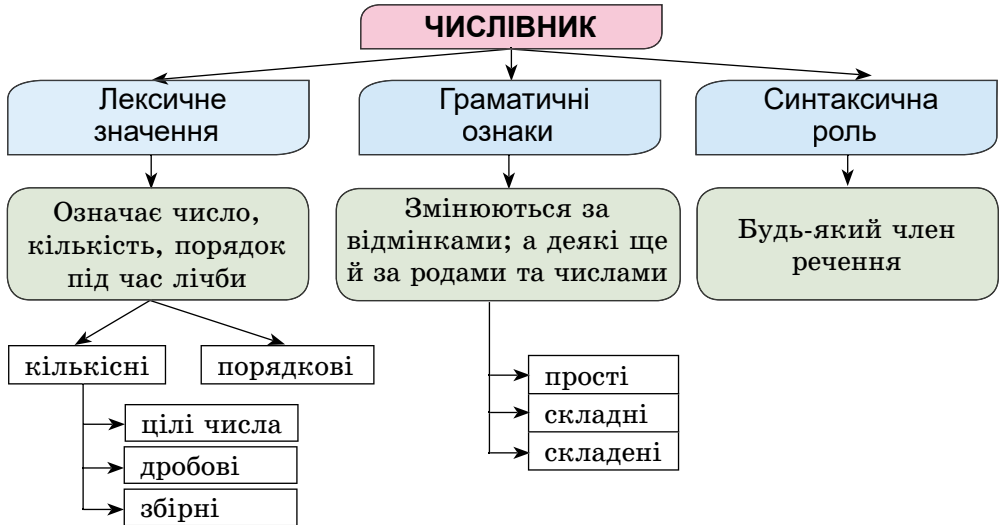
II. Складіть і запишіть речення з двома сполученнями (на вибір).

533 Спишіть, ставлячи на місці пропусків відповідні числівники. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Купили _____ ананаси; з'їли _____ ананаса; продали _____ ананасів. 2. Учився _____ місяці; минуло _____ місяця; зустрів через _____ місяців. 3. Посіяли на _____ гектара; засіяли _____ гектари; виростало на _____ гектарах. 4. Приїхало _____ львів'янина; нагородили _____ львів'ян; подарували _____ львів'янам. 5. Перегорнув _____ аркуші; розклав _____ аркушів; зафарбував _____ аркуша.

§ 57. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЧИСЛІВНИК»

534 Розгляньте схему «Числівник». Розкажіть за нею про числівник як частину мови. Для ілюстрації відповіді наводьте приклади.

535 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротему. Поясніть роль числівників у тексті. Чи допомогли вони надати прочитаному переконливості, точності?

ПТАХИ

За розміром і забарвленням птахи надзвичайно різноманітні. Серед них є карлики, наприклад колібрі (важить від 1,6 до 20 г). До велетнів можна віднести нанду (важить до 30 кг), лебедя (до 14 кг).

Тривалість життя вивчено краще в тих птахів, які живуть поруч із людиною. У неволі чорні стрижі живуть 7 років, золоті фазани – до 20, яструби – до 25, орли – до 50, ворони – до 60, папуги – до 120 років (З довідника).

М. Хед. Орхідея і три колібрі

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Спишіть, замінюючи цифри словами. Графічні скорочення запишіть повністю.
2. Визначте усно розряд числівників за значенням та групу за будовою.

3. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми в числівниках.
4. Розберіть один числівник з тексту як частину мови (на вибір).

536 Напишіть роздум про доцільне використання вільного часу, уживаючи числівники, на одну з таких тем: «Вільний час – можливість для розвитку здібностей», «Гайнування часу – найбільше марнотратство».

537 I. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Протягом доби немовля кита випиває до 400 літрів материнського молока. 2. Жайворонка не видно, коли він злітає на висоту 300 метрів, а його пісню чути навіть з висоти 600 метрів. 3. Довжина китів сягає 33 метрів, а вага – 120 тонн. 4. У звичайного садового слимака 14 175 зубів. 5. Жук-носоріг важить усього 14 грамів, а може тягти вантаж 1580 грамів.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

538 Відредагуйте усно речення.

1. Скільки зараз годин? 2. Зараз без п'ятнадцяти сім. 3. Я встав у сім годин ранку. 4. Він прийшов в половині третього. 5. Старосту класу замінює хтось другий. 6. Батьки пішли, а діти залишилися одні. 7. Три брата зустрілися після канікул. 8. Спортсмени пробігли дві десятих кілометрів. 9. Апельсини заважили два з половиною кілограмів.

539 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Оберіть один із числівників та провідмінійте його. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. П'ять тисяч шістсот вісімдесят дев'ять.
2. Шість мільйонів чотириста сімдесят вісім.

540 Запишіть словосполучення в знахідному та орудному відмінках.

Дві пропозиції, чотири тополі, шість верблюдів, сорок тижнів, тридцять дев'ять студентів, сімсот сімдесят делегатів, вісімсот дев'яносто відпочивальників.

541 Виберіть з поданих числівників ті, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Для кожного речення доцільним є лише один із цих числівників.

півтора, п'ять з половиною, три

1. Минулого тижня лише _____ дні була сонячна безвітряна погода.
2. Синоптики прогнозують, що дощ припиниться через _____ дня.
3. Майже _____ днів на вулиці хурделиця і лапатий сніг.

542 1. Кількість чисел, що позначаються числівниками, безкінечна. Поміркуйте, чи так само безкінечна кількість числівників.

2. Користуючись інформацією з різних параграфів підручника, підготуйте невелике повідомлення про дробові числівники.

3. Користуючись додатковими інформаційними джерелами, підготуйте невелике повідомлення (презентацію) про історію числівників.

543 Спишіть, розкриваючи дужки та ставлячи іменники у відповідній формі.

Чотири (альпініст), три (фахівець), два (олівець), тридцять чотири (міліметр), півтора (кілограм), одна третя (розчин), три шостих (гектар), вісімсот два (ліхтар), три із чвертю (апельсин), сорок чотири (бюлетень), більше тисячі (тонна), три з половиною (день), півтора (кілометр), після двох третіх (кілометр).

544 Знайдіть у підручнику з історії два речення з датами історичних подій, а в підручнику з географії – два речення з кількісними даними (про розміри території, чисельність населення, особливості клімату). Спишіть ці речення, замінюючи цифри словами.

545 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Числівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Об'єднайтеся в групи. Кожна група має створити мультимедійну презентацію «Школа майбутнього» з елементами опису приміщення та використання числівників для позначення кількості поверхів, класів, технічних засобів і т. ін.

Проект

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Числівниками є всі слова в рядку

А дев'яносто, півтора, дев'ятка

Б шістдесят п'ять, шестирічний, сороковий

В десятеро, п'ятимільйонний, кільканадцять
Г вісімнадцятий, сотка, тридцять чотири

2. Підметом є числівник у реченні

А Біля школи посадили чотири тополі.
Б На клумбі біля заводу росли чотири троянди.
В П'ятикласники виконали дві пісні.
Г Лише третього квітня було надіслано файли.

3. Складним є кожен числівник рядка

А сімсот, триста В двадцять два, сто
Б десять, дев'яносто Г сімдесят, тисяча

4. Неправильно в орудному відмінку записано числівник

А шестистами В тринадцятьома
Б сімома Г чотирма

5. Правильно поєднано числівник з іменником у словосполученні

А чотири альбома В три пакета
Б два автомобіля Г одна друга дороги

6. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Прошло більше 275 років. 2. Для бібліотеки придбали 690 книжок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають числівником? Поясніть роль числівників у мовленні.
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових? Наведіть приклади.
3. На які розряди поділено кількісні числівники? Наведіть приклади.
4. Які є групи числівників за будовою? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про написання м'якого знака в числівниках. Наведіть приклади.
6. Поясніть, у чому особливість відмінювання числівника *п'ять*. А *п'ятдесят*? А *п'ятсот*? А *п'ять сьомих*?
7. У чому особливість відмінювання складених кількісних і порядкових числівників?
8. Як пишемо порядкові числівники із *-сотий*, *-тисячний*?
9. Розкажіть про особливості вживання кількісних числівників з іменниками.
10. Пригадайте 5–7 фразеологізмів із числівниками.

§ 58. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості займенників, їхні розряди за значенням,
а також про правильне вживання займенників

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є засоби зв'язку речень у тексті? 2. Які є особові займенники?

546 А. Перебудуйте усно текст, замінюючи виділені слова займенниками.

Немає нічого милішого за рідну землю. Особливими чарами віє від **землі** навесні. Оживає травичка й тягне до сонця свої зелені вушка. **Травичка** немов прислухається до жайворонкової пісні, що ллється з теплого неба.

Прекрасна весна в рідному краї (*З журналу*).

Б. Простежте, чи допомогли займенники уникнути небажаного повтору слів і зв'язати речення в тексті.

В. Зробіть висновок про роль займенників у мовленні.

Загальне
значення

Займенник – це самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх. **НАПРИКЛАД:**

він, ми, щось (вказують на особу, предмет);

той, мій, всякий (вказують на ознаку);

скільки, стільки (вказують на кількість).

Займенники відповідають на **питання хто? що? який? чий? скільки?**

Морфологічні
ознаки

Усі займенники змінюємо за **відмінками**, а деякі, як і прикметники, – ще й за **родами та числами**.

Синтаксична
роль

У реченні займенник найчастіше виступає підметом, додатком або означенням, рідше – частиною присудка. **НАПРИКЛАД:** *Я принесу тобі свою надію...* (В. Симоненко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

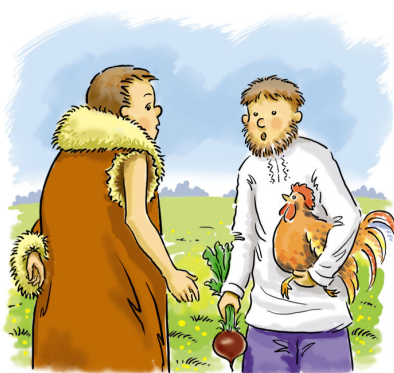
Займенники допомагають уникнути небажаного повтору слів і є одним із засобів зв'язку речень у тексті.

547 І. Прочитайте виразно текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Як, на вашу думку, «народжуються» прізвища?

ДИВОВИЖНІ ПРИЗВИЩА

Серед **нашого** народу, скажу **я вам**, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні.

Деякі з них наче на горбоді вирости: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, з лісу прибїгли та й прилучилися до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмїдь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, які з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Можемо похвалитися прізвищами Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Бусол, Шепета.

Ну а як, скажіть, жити тїй людині, яку називають Півторакожуха? Хто так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вдїливши саме півтора? Або як має почуватися не жінка, а чоловік, який носить прізвище Панібудьласка? (За Є. Гуцалом).

II. З'ясуйте, які з виділених у тексті займенників: а) указують на особу, предмет і відповідають на питання *хто? що?*; б) указують на ознаку й відповідають на питання *який? чий?* У яких займенників можна визначити рід і число?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники з прийменниками пишемо окремо. **НАПРИКЛАД:** *наді мною, з нею, до нас.*

За значенням і граматичними ознаками займенники поділено на дев'ять розрядів.

Розряди займенників

Назва розряду	Займенники
Особові	<i>я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони</i>
Зворотний	<i>себе</i>
Питальні	<i>хто? що? який? чий? котрїй? скїльки?</i>
Відносні	<i>хто, що, який, чий, котрїй, скїльки</i>
Неозначені	<i>щось, хто-небудь, будь-який, абїщо, деякий та їн.</i>
Заперечні	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрїй, ніскїльки</i>
Присвїйні	<i>мїй, твїй, наш, ваш, свїй, його, її, їхнїй, їх</i>
Вказівні	<i>цей, той, такий, стїльки</i>
Означальні	<i>весь, усякий, кожний, жодний, їнший, сам, самий</i>

548 I. Спишіть речення, знайдіть займенники й підкресліть їх як члени речення. Визначте, на що вказує займенник (на особу, предмет, ознаку чи кількість). Скорочено надпишіть над ним розряд.

1. Тополя знов заглянула до вікна, а за нею одним рогом виткнувся місяць... (*Г. Косинка*). 2. І журиться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад (*А. Малишко*). 3. Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (*Л. Костенко*). 4. На сонце-скрипці бабиного літа ніхто із скрипалів ще не зіграв (*Н. Петрук*). 5. По стежці щось веде мене до хати... Стібок матусиних слідів (*О. Довгон'ят*).

II. Хто швидше визначить, скільки складних речень є в цій вправі?

549 Напишіть текст листівки на паперових або електронних носіях із запрошенням на святкову подію (вечір зустрічі з випускниками, зустріч із автором книжки, ювілей першої вчительки). Використайте займенники різних розрядів.

550 I. Прочитайте правила реагування на дописи в соцмережі, смс-повідомлення та телефонні звернення від незнайомих і потенційно небезпечних осіб.

УВАГА! НЕБЕЗПЕКА!

Якщо до вас зателефонувала чи надіслала смс-повідомлення незнайома особа, дотримуйтеся таких порад:

1) не повідомляйте ніяку інформацію про себе, своїх рідних, друзів, знайомих;

2) не розповідайте, де ви зараз перебуваєте, де мешкаєте, хто ваші батьки;

3) не перераховуйте гроші на вказаний номер та не передавайте їх особі, яка нібито по них прийде;

4) не приймайте будь-якої пропозиції сходити в кіно, кав'ярню, покататися на машині, знятися в рекламному ролику тощо;

5) розкажіть своїм батькам або вчителям про всі дивні пропозиції, зустрічі, дзвінки чи смс-повідомлення.

Якщо на вашу сторінку в соціальній мережі надійшов запит від незнайомої особи, то зайдіть на акаунт дописувача (дописувачки) і подивіться, що він (вона) пише, що постить, чи є спільні друзі, де мешкає, навчається, які світлини виставлено. Якщо інформації та фото немає, то краще відмовитися від спілкування.

II. Знайдіть займенники та визначте їхній розряд за значенням і роль у мовленні.

551 І. Прочитайте речення. Чи правильно в них вжито займенники? Запишіть речення, уникаючи двозначностей. Скористайтеся поданим нижче міркуванням.

1. Ми з татом **ходили** в зоопарк. Він дуже **гарний**. 2. Яблука порозкладали в ящики. Їх було багато. 3. Екскурсанти вийшли з автобусів. Вони були задоволені. 4. Андрій попросив Сергія покликати свого брата. 5. Після того як діти закінчують малюнки, збираю їх і вішаю на дошку. 6. Андрій вийняв ручку із сумки й поклав її на стіл.

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

МІРКУЙМО. Займенник у реченні повинен указувати на рід, число того слова, замість якого вживається. Не можна допускати, щоб займенник співвідносився водночас із різними словами. Наприклад, невдало побудовано таке речення: *Я вийняв пенал з рюкзака, який віддав Наталці.* Незрозуміло, що віддали Наталці: пенал чи рюкзак.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Мені дідусь подарував новий велосипед. Він дуже добрий, найкращий у світі! – радісно вигукує Олексій.

– Можливо, твій велосипед і найкращий, але ж він не може бути добрим, – спантеличено відповідає Максим.

– А я не казав, що велосипед добрий. Це мій дідусь добрий і найкращий у світі.

Пояснить, чому виникло непорозуміння між друзями. Як Олексію потрібно було б висловити свою думку?

§ 59. ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники першої, другої та третьої особи, про зворотний займенник себе, а також про культуру мовлення

552 А. Прочитайте речення.

1. **Я** хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*). 2. Якщо **ти** байдужий до страждань інших, **ти** не заслуговуєш назви людини (*Сааді*). 3. Будуть крять землю лемеші, щоб **вона** розквітла урожаєм (*В. Сосюра*).

Б. Поміркуйте, які з виділених особових займенників указують на особу: а) яка говорить; б) до якої звернено мовлення; в) про яку йдеться.

В. Зробіть висновок про роль особових займенників у мовленні.

Особові

Особові займенники вказують на осіб, істот, предмети, явища. **НАПРИКЛАД:** *Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила (Леся Українка).*

Морфологічні ознаки

Особові займенники бувають **трьох осіб**, змінюються за **числами, відмінками**, а займенник *він* – ще й за **родами**.

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

553 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках особові займенники в потрібному відмінку. Визначте усно особу та число цих займенників.

Прочитав для (він), передав через (вони), розказав про (він), глянув (вона) у вічі, плакав біля (вони), надіявся на (він), допоможу (вона), усміхнувся до (вони), затримався через (він), бачилися з (вона), перед (він), переді (я), зустрів (ти), спитав у (ми), люблю (ви), прийшов до (я).

II. Провідмініайте один з наведених займенників (на вибір). За потреби скористайтеся поданою нижче таблицею.

Відмінювання особових займенників

	1-ша особа		2-га особа	
Н.	я	ми	ти	ви
Р.	менé, до мéне	нас	тебé, до тéбе	вас
Д.	мені	нам	тобі	вам
Зн.	мене	нас	тебе	вас
Ор.	мною	нами	тобою	вами
М.	на/у мені	на/у нас	на/у тобі	на/у вас

	3-тя особа			
Н.	він	вона	воно	вони
Р.	йогó, до ньóго	її, неї	йогó, до ньóго	їх, до них
Д.	йому́	їй	йому́	їм
Зн.	йогó, на ньóго	її, неї	йогó, на ньóго	їх, на них
Ор.	ним	нею	ним	ними
М.	на/у ньóму, нím	на/у ній	на/у ньóму, нím	на/у них

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному. **НАПРИКЛАД:** я – мені, мене.

Приставний

н

У займенниках 3-ї особи у формі **орудного й місцевого** відмінків постійно виступає приставний **н**, а у формі **родового й знахідного** відмінків приставний **н** з'являється лише тоді, коли ці займенники вживаємо з прийменником. **НАПРИКЛАД:** він – ним, у нього.

554 I. Запишіть займенники в родовому й орудному відмінках (з прийменниками та без них).

ЗРАЗОК. Він – його, до нього, ним, з ним.

Вона, я, вони, ти.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником *він* у формі місцевого відмінка однини (з приставним *н* і без нього).

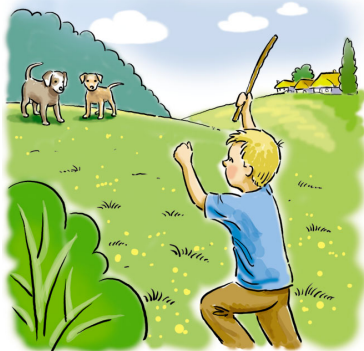
555 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, з якою метою автор використовує окличні речення. Кого насправді злякався Мишко?

– Ну от, – продовжував Мишко, – пасу я корову й у книжку заглядаю... От уже й смеркати стало, час додому. Коли ж це щось як вискочить з лісу – одне, за ним друге... Вовки! Аж два вовки! А навколо ж нікого... Ну, думаю, пропав!.. У мене була тільки велика ломака. Як гукну я на вовків! Як свисну! Та з ломакою – просто на них! Еге ж, біжу їм навперейми, а вони зупинилися, підібгали хвости й скалять на мене зуби. Ух і страшно ж було...

– А ти знаєш, як тих вовків звати?

– Як же? Вовки – та й годі!

– А я знаю, – сказав поважно Павлик. – Одного – Рябко, а другого – Полкан (За О. Донченком).

II. Знайдіть і випишіть особові займенники, зазначте їхню особу, число й відмінок.

556 I. Спишіть речення, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть особові займенники як члени речення.

1. Христя аж дух затаїла, щоб не пропустити і слова, що про (вона) будуть казати (Панас Мирний). 2. Зорі світлими очима з неба дивляться на (ми) (В. Сосюра). 3. (Вони) заквітчала давня невмираюча українська історія (І. Нечуй-Левиць-

кий). 4. Лиш у труді живе людина, а без труда (вона) нема (В. Сосюра). 5. (Ми) чекають, (ми) знають, (ми) люблять, (ми) вірять, (ми) ждуть (С. Галябарда).

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також розберіть за будовою.

Зворотний

Зворотний займенник **себе** вказує на виконавця дії і може стосуватись усіх трьох осіб.

НАПРИКЛАД: *запитав себе, запитала себе.*

У реченні займенник **себе** виступає в ролі **дodatка**. **НАПРИКЛАД:** *Великого каменя вода із собою не забере* (Нар. творчість).

Н. –
Р. себе (до себе)
Д. собі
Зн. себе
Ор. собою
М. на/у собі

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенник **себе** не має форми називного відмінка; він не має значення роду й числа.

557 I. Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення. Знайдіть зворотний займенник, визначте його відмінок.

Ціну собі знати, шукати себе, показати себе, відчутти на собі, сам собі на умі, себе не пам'ятати, володіти собою, узяти себе в руки.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником себе у формі різних відмінків.

558 Спишіть речення, уставляючи на місці пропусків займенник себе в потрібній формі. Надпишіть його відмінок та підкресліть як член речення.

1. Бери ношу по ..., щоб не впасти при ходьбі.
2. Гречана каша сама ... хвалить.
3. Дає ... на носі грати.
4. Хто пізно ходить, той сам ... шкодить.
5. Живуть між ..., як риба з водою.
6. Вище ... не підскочиш (Нар. творчість).

559 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому виділене слово можна вважати займенником лише в першому реченні.

1. Налив **собі** молока.
2. Був **собі** раз Вовчик-Братик і Лисичка-Сестричка.

560 Запишіть словосполучення, замінюючи подане в дужках питання дочернім особовим займенником. З одним словосполученням складіть речення.

Дякую (*кому?*), вибачте (*кому?*), повідомляти (*кого?*), до-
рікати (*кому?*), милуватися (*ким?*), глузувати (*з кого?*), при-
таманий (*кому?*), телефонувати (*кому?*).

Займенник **ви**

Займенник **ви** передає поважливе, шанобливе ставлення до старшої за віком або малознайомої людини. За офіційних обставин навіть добре знайомі дорослі найчастіше спілкуються на «**ви**». На письмі (наприклад, під час листування) повагу до адресата обов'язково підкреслюють написанням займенника **Ви** з великої букви. Дієслова та прикметники біля займенника **ви** ставимо в множині.

 561 СИТУАЦІЯ. Складіть і запишіть невеликий діалог (5–6 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір). Використайте особовий займенник **ви** у ввічливому значенні для звертання до однієї особи.

1. Вам потрібно в незнайомої дорослої людини розпитати, де розташовано найближчий книжковий магазин.

2. Ви хочете дізнатись у вчительки Антоніни Василівни, коли буде контрольна робота з географії.

3. Вам потрібно, щоб бібліотекарка Наталія Василівна знайшла для вашого молодшого братика цікаву книжку з історії України.

§ 60. ПИТАЛЬНІ Й ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, за допомогою яких будують питальні речення та зв'язують частини складного речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є речення за метою висловлювання? 2. Яке речення називають складним?

 562 А. Прочитайте речення, звертаючи увагу на виділені займенники.

Речення з питальними займенниками	Речення з відносними займенниками
1. Що можна бачити із заплющеними очима? (<i>Сон</i>) 2. Хто мовчить, а всіх людей навчить? (<i>Книжка</i>)	1. Дорого цінується те, що робиться вчасно. 2. Добре того лякати, хто боїться (<i>Нар. творчість</i>).

Б. Яку роль виконують виділені питальні займенники в реченнях першої колонки? Яку роль виконують виділені відносні займенники в реченнях другої колонки?

В. Поясніть відмінність між питальними та відносними займенниками.

Питальні

Питальні займенники вживаємо для оформлення питання про осіб чи предмети (**хто, що**), про ознаки, якості чи належність предмета (**який, чий**), про кількість або порядок предметів під час лічби (**скільки, котрий**).

За допомогою питальних займенників будуємо питальні речення. **НАПРИКЛАД:** *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Рильський).

Відносні

Відносні займенники – ті самі, що й питальні, але їх уживаємо для зв'язку частин **складного** речення.

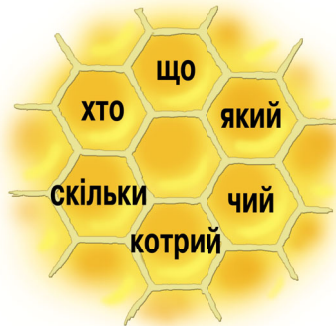
НАПРИКЛАД:

1. *Щасливий той, хто бачив мрію* (Д. Павличко).
2. *Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все* (М. Коцюбинський).

Морфологічні ознаки

Займенники *хто, що, скільки* не мають роду й числа, їх змінюємо лише за **відмінками**.

Займенники *який, чий, котрий* змінюємо за **відмінками, родами й числами**.

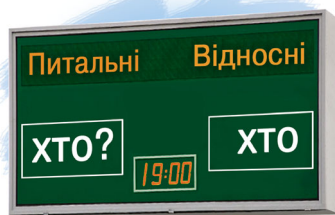

Синтаксична роль

Займенники *хто, що* в реченні виконують роль **підмета** або **додатка**; займенники *який, чий, котрий* найчастіше є **означеннями**. **НАПРИКЛАД:** 1. Хто завжди правду каже? (Дзеркало). 2. У кого кам'яна сорочка? (У черепахи). 3. Яких каменів немає в морі? (Сухих).

563 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому в першому реченні займенник *хто* вважаємо питальним, а в другому – відносним.

1. **Хто** гратиме у футбол?
2. Я знаю, **хто** гратиме у футбол.

564 I. Випишіть спочатку прості речення, а потім – складні. Обведіть у першій групі речень питальні займенники, а в другій – відносні. Поясніть, яку роль виконують ці займенники в кожній групі речень.

1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (*В. Сосюра*).
2. Після похмурої темної ночі, у яку не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати (*Панас Мирний*).
3. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе (*В. Симоненко*).
4. Який мені вітер у серце повіяв? (*В. Сосюра*).
5. Той ніколи не має часу, хто нічого не робить (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть члени речення в першому та четвертому реченнях.

565 I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що виражає заголовок – тему чи основну думку тексту?

ДІДУСЕВИЙ ПРОГНОЗ

В одну з неділь ми збиралися на екскурсію в районний краєзнавчий музей. Увечері, лаштуючись у дорогу, я запитав дідуся: «Якою буде завтра погода?» Він невпоспіх обдивився призахідне сонце, мовив статечно: «Візьми про всяк випадок дощовика, бо сонце сідає за хмари».

Уранці, коли ми зібралися біля школи, хлопці аж за боки взялися, побачивши на мені плаща: «Дід з бабою погоду передбачили? Ну й ну... Та ти на небо подивися! Хоч би хмаринка де...»

Із цим ми й вирушили в похід. Через півгодини небо нараз затяглося чорною хмарою, з якої згодом почало накрапати. «То як, – нагадав я хлопцям, які тулилися під моєю накидкою, наче курчата під квочкою, – дідусь неправду сказав?! Хто був правий?» (За *В. Скуратівським*).

II. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному за змістом прочитаного по два запитання з питальними займенниками. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці).

III. Знайдіть у тексті питальні й відносні займенники. Визначте їхній відмінок, рід, число (якщо є).

566 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які народні прикмети передбачення погоди ви знаєте?

567 I. Перебудуйте речення за зразком, замінивши питальні займенники відносними. Поясніть, як при цьому змінилася будова речень.

ЗРАЗОК. *Яку книжку ти читаєш? – Скажи, яку книжку ти читаєш.*

1. Хто тебе скривдив? 2. Про що ти думаєш? 3. Скільки тобі років?

II. Складіть і запишіть по два речення із займенниками *хто, який* так, щоб в одному з речень займенники були питальними, а в другому – відносними.

Відмінювання питальних і відносних займенників

			Однина			Множина
			Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	хто	що	чий	чия	чие	чиї
Р.	кого	чого	чийого	чией	чийого	чиїх
Д.	кому	чому	чийому, чиему	чийій	чийому, чиему	чиїм
Зн.	кого	що	чий, чийого	чию	чие	чиї, чиїх
Ор.	ким	чим	чиїм	чиейю	чиїм	чиїми
М.	на/у ко́му, кім	на/у чо́му, чім	на/у чийо́му, чие́му, чиїм	на/у чийій	на/у чийо́му, чие́му, чиїм	на/у чиїх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Займенники **хто, що** в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному. 2. Займенники **який, чий, котрий** відмінюємо як прикметники, займенник **скільки** – як числівник **два**.

568 Провідмініайте письмово сполучення.

Чий планшет, чия дороба, котра година, скільки кілометрів.

569 Складіть діалог-розпитування в сімейному колі на одну з таких тем: «Як минув день», «Чого ми сьогодні навчилися», «Як уберегтися від захворювань». Використайте питальні й відносні займенники.

§ 61. ЗАПЕРЕЧНІ Й НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про роль у мовленні заперечних і неозначених займенників, особливості їхнього творення, наголошування та написання

ПРИГАДАЙМО. Що таке префікс і суфікс?

570 А. Порівняйте займенники в колонках.

<p><i>Заперечні</i></p> <p><u>ні</u>що, <u>ні</u>хто, <u>ні</u>чий</p>	<p><i>Неозначені</i></p> <p><u>будь</u>-що, <u>хто</u>сь, <u>чий</u>-<u>небудь</u></p>
--	--

Б. Поміркуйте, від яких займенників утворено подані слова. Які суфікси та префікси використано?

В. На основі спостереження зробіть висновок, як можна утворити заперечні й неозначені займенники.

Заперечні

Заперечні займенники вказують на відсутність особи, предмета, їхніх ознак чи кількості. Заперечні займенники **утворюємо** від питальних додаванням префікса **ні**. **НАПРИКЛАД:** *ніщо, ніхто, ніякий, нічий, ніскільки, нікотрій*.

Неозначені

Неозначені займенники вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки, кількість. **НАПРИКЛАД:** *казна-хто́, абі́чий, будь-когó*.

Неозначені займенники **утворюємо** від питальних за допомогою часток **абі́-, де-, казна-, хто́зна-, будь-**, які в словах є **префіксами**, та часток **-сь, -будь, -небудь**, які в словах є **суфіксами**. **НАПРИКЛАД:** *хто́зна-який, будь-кому́, який-бу́дь, яка́сь, який-небу́дь*.

Морфологічні ознаки

Заперечні та неозначені займенники змінюємо за відмінками, родами й числами так, як і питальні займенники, від яких їх утворено.

Відмінювання заперечних і неозначених займенників

Н.	ніхто́	яка́-не́будь
Р.	ніко́го	яко́ї-небу́дь
Д.	ніко́му	які́й-небу́дь
Зн.	ніко́го	яку́-небу́дь
Ор.	нікі́м	якою́-небу́дь
М.	ні на кому́	на/у яко́ї-небу́дь

571 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Яку думку висловлює автор? Чи поділяєте ви його точку зору?

Знай, що в житті є **деякі** речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це рідний край, наша Вітчизна. Без **будь-кого́** з нас Батьківщина може обійтися, але **будь-хто́** без Батьківщини – **ніщо́** (В. Сухомлинський).

II. Визначте, які з виділених займенників є неозначеними, а який – заперечним. У якому відмінку вони вжиті? Випишіть ці займенники й розберіть їх за будовою.

572 Провідмініайте займенники *ніщо*, *казна-який* спочатку усно, а потім письмово, скориставшись наведеним вище зразком. З кожним займенником у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

Правопис

Заперечні займенники з *ні* пишемо **разом**. Якщо ж між *ні* та займенником уживаємо **прийменник**, тоді три слова пишемо **окремо**. **ПОРІВНЯЙМО:**

нікого, ніякий | *ні від кого, ні перед чим*

Неозначені займенники пишемо разом, окремо або з дефісом:

РАЗОМ	З ДЕФІСОМ	ОКРЕМО
із частками <i>аби-, де-, -сь</i>	із частками <i>ка́зна-, хто́зна-, бу́дь-, -не́будь</i>	якщо між словами є прийменник
<i>аби́чий, де́кому, якогось</i>	<i>хто́зна-кому́, яка́-не́будь</i>	<i>хто́зна</i> з ким, <i>аби́</i> до кого

ОРФОГРАФИ

Ні в заперечних займенниках
Дефіс у неозначених займенниках

573 I. Запишіть займенники під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання. Розберіть виділені слова за будовою.

Кого́-не́будь, **будь-хто́**, **ніхто́**, **де́що**, **будь у кого**, **хто́зна-які́**, **абі́хто**, **ні з ким**, **ка́зна-чий**, **скі́льки-не́будь**, **будь-яко́ї**, **аби з ким**, **ніскі́льки**, **будь-що́**, **ка́зна-чогó**, **ні для чого**, **ка́зна в чо́му**.

II. Складіть і запишіть по три словосполучення: «дієслово + неозначений займенник» і «іменник + неозначений займенник».

574 Розподіліть займенники в три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) з дефісом; 3) окремо. Обґрунтуйте написання.

Котрий/сь, аби/що, хтозна/з/ким, який/небудь, де/якої, будь/для/кого, будь/хто, ні/яких, ні/до/чого, який/сь, аби/чого, казна/скільки, ні/чий, хтозна/чийого, де/в/кого, де/чиїх, будь/чий, ні/на/який.

ка́зна-комú
хто́зна-комú
будь-комú
комú-не́будь
абі́кому

575 I. Від поданих питальних займенників утворіть і запишіть неозначені та заперечні. Виділіть у словах словотворчі суфікси й префікси.

Який, чому, скількох, чиє, хто, ким, чийого.

II. Складіть і запишіть речення, у якому підмет був би виражений неозначеним або заперечним займенником.

576 I. Спишіть речення, утворюючи заперечні чи неозначені займенники та ставлячи їх у потрібному відмінку. Укажіть відмінок займенника.

ЗРАЗОК. (*Ні, хто, в*) *права не питаю. – Ні в кого права не питаю.*

1. Від усієї картини віє (що, -сь) пісенним (*О. Довженко*).
2. О краю рідний!.. Твою красу (ні, що, з) я не зрівняю (*В. Сосяра*).
3. (Ні, хто, з) буде поплакати, ні поговорити (*Т. Шевченко*).
4. У нас склалася особлива дружба, яка не допускала (будь-, які) секретів один від одного (*Ю. Збанацький*).
5. Дуже погана людина, яка (ні, що) не знає і не **намагається** (що, -небудь) узнати (*Платон*).
6. Тільки той не помиляється, хто (ні, до, що) не торкається (*Нар. творчість*).

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки.

577 Хто за хвилину, не користуючись підручником, зможе дібрати й записати п'ять неозначених займенників, які пишемо з дефісом? А хто ще більше?

578 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть з художніх творів п'ять речень з неозначеними й заперечними займенниками. Підкресліть ці займенники як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Доберіть 6–7 прислів'їв, приказок, фразеологізмів з неозначеними й заперечними займенниками.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках вживаємо з різним наголосом залежно від значення. **ПОРІВНЯЙМО:**

нікóго, нічóго, нікóму, нічóму

відсутність будь-кого
чи будь-чого

ні́кого, ні́чого, ні́кому, ні́чому

неможливість скористатися
будь-ким чи будь-чим

579 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Позначте місце наголосу заперечних займенників.

1. Тих сліз нікому не зібрати якими відтужили журавлі (*Л. Тельнюк*). 2. Самовар кипить та нікому чай пити. 3. Красно говорить а слухати нічого. 4. Насмішки боїться навіть той хто вже нічого не боїться (*Нар. творчість*).

II. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи заперечні займенники.
III. Складіть і запишіть по одному реченню із займенниками *ні́кого* й *нікóго*.

580 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що хтось із однолітків чи сторонніх осіб пропонує вам учинити щось таке, що може загрожувати життю чи здоров'ю. Складіть і запишіть 4–5 мікровисловлень (реплік), які містять відмову від пропозиції. Використайте заперечні займенники.

ніхто не змусить
нікого не буду слухати
ні перед ким не буду
ніхто не завадить
ніскільки не шкодую
ніщо не варто того
ні на кого не буду дивитися

581 Спишіть речення, ставлячи на місці пропуску неозначений займенник.

1. Мама хотіла про ... запитати. 2. Хай ... купить олівці.
3. Дідуся попросили розказати про ... випадок. 4. Це міг зроби-
бити 5. Можете прийти до мене в ... день. 6. За дверима
почулися ... кроки.

§ 62. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на належність чогось особі, особливості їхнього наголошування, а також про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Які морфологічні ознаки прикметників?

582 А. Прочитайте речення. Зверніть увагу на відмінкові форми присвійного займенника *мій*.

1. **Мій** перший вірш написаний в окопі (*Л. Костенко*). 2. Не співайте мені сеї пісні, не вражайте серденька **могó** (*Леся Українка*). 3. **Моєму** щастю не було меж (*В. Дніпровський*). 4. Пропливають зорі України над **моїм** розчиненим вікном (*В. Сосюра*).

Б. Визначте відмінок та синтаксичну роль виділеного займенника в кожному реченні.

В. Зробіть висновок про особливості відмінювання присвійних займенників.

Присвійні

Присвійні займенники вказують на належність чогось певній особі. Присвійними є займенники *мій, наш, твій, ваш, свій, його*. **НАПРИКЛАД:** *Падають тепло і глухо яблука в нашім саду* (*В. Сосюра*).

Морфологічні ознаки

Присвійні займенники змінюємо за **відмінками, числами й родами** подібно до прикметників.

Відмінювання присвійних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	мій	моя	моє	мої
Р.	могó	моєї	могó	моїх
Д.	моєму	моїй	моєму	моїм
Зн.	мій, могó	мою	моє	мої, моїх
Ор.	моїм	моєю	моїм	моїми
М.	на/у моїм, моєму	на/у моїй	на/у моїм, моєму	на/у моїх

Ужиті без іменника присвійні займенники переходять в іменники. **НАПРИКЛАД:** *Помагай нашим!*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

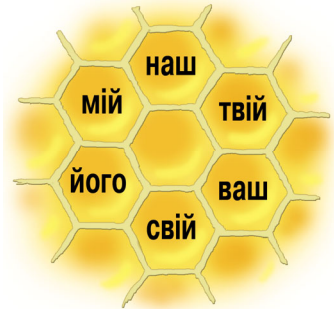
Присвійні займенники в усіх відмінках мають наголошений другий склад: *твоя́, моя́, твоє́му, свого́, твого́*.

583 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою словосполучення та провідмініайте за відмінками (письмово). У займенниках позначте наголоси. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Ваше палке бажання. 2. Твій щасливий день.

584 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як ходить серпень по землі (мій) (*Л. Костенко*). 2. Краще черствий хліб у (свій) домі, ніж різноманітність страв за чужим столом (*Г. Сковорода*). 3. Для (наш) Федота не страшна ніяка робота (*Нар. творчість*). 4. Небо квіти пригортає до (свій) чола (*В. Китайгородський*). 5. Прийми ж мене, весно рожева, слугою (твій) краси (*Олександр Олесь*).

II. Провідмініайте виділений займенник.

III. Знайдіть якісні прикметники. Утворіть усно їхні ступені порівняння.

Треба розрізнати

Біля іменника особові займенники *його, її, їх (їхній)* у формі родового відмінка набувають значення присвійних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Присвійний займенник

його зошит
її книжка

Особовий займенник

його не було
побачив її

585 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в поданому реченні перший займенник *його* вважаємо особовим, а другий – присвійним.

І мені **його** самого стало жаль – залишалася мені **його** печаль (*Д. Павличко*).

586 I. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення із займенниками *його, її, їх* у дві колонки: 1) з особовим займенником; 2) з присвійним займенником.

1. Ходи по тій землі, що Каменяр ходив, і пий із тих джерел, які його поїли (*Л. Забашта*). 2. Лось звівся, тепер його постать чітко вимальовувалася в досвітніх сутінках (*Є. Гуцало*). 3. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія (*В. Сосюра*). 4. А хто ж були ті вояки відважні, що їх збирав під прапори свої Спартак? (*Леся Українка*). 5. Яворові сниться яворина та її кохан-

ня молоде (Д. Павличко). 6. У Любові формула проста, лише ніхто її, на жаль, не знає (О. Довгоп'ят).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб у першому з них був особовий займенник *їх*, а в другому – присвійним *їхній*.

587 Спишіть прислів'я, ставлячи замість крапок присвійний займенник *свій* у потрібній формі. Прочитайте вголос, правильно наголошуючи займенники.

1. Пильнуй ... носа, а не чужого проса. 2. Від ... тині не сховаєшся. 3. Кожна лисиця ... хвостик хвалить. 4. Біля ... нір і миші сміливі. 5. Усяка робота ... майстра чекає. 6. Син мій, а розум у нього

588 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Висловіть міркування щодо такої тези: «Усяка робота свого майстра чекає».

589 *СИТУАЦІЯ.* Перебудуйте подане речення, замінивши пряму мову непрямою від імені вказаних нижче осіб. Схарактеризуйте займенники, які ви при цьому використали.

Наталя сказала: «Нехай Сергій подарує квіти своїй мамі».

1. Від імені Наталі. 2. Від імені Сергія. 3. Від імені мами Сергія. 4. Від імені товариша, який передає Сергію прохання Наталі.

§ 63. ВКАЗІВНІ Й ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на предмети та їхні ознаки, а також про стилістичні особливості таких займенників

ПРИГАДАЙМО. Яка роль прикметників у мові?

590 **А.** Прочитайте речення. Поміркуйте, з якою метою вжито виділені займенники.

1. Візьми **цей** росток і засяєш (Г. Овсієнко). 2. Вертається **той** довгий листопад (А. Дністровий). 3. По **такому** снігу до неї хіба що кіньми (В. Сичевський).

Б. Чому, на вашу думку, виділені займенники називають вказівними?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль вказівних займенників у мовленні.

Вказівні

Вказівні займенники *цей, той, такий* указують на один предмет з ряду однорідних; вказівний займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета. **НАПРИКЛАД:** *Ця містина коштує тридцять срібняків, – за стільки не можна ліпшої землі дістати (Леся Українка).*

Морфологічні ознаки

Вказівні займенники *цей, той, такий* змінюємо за родами, числами, відмінками подібно до прикметників.

Вказівний займенник *стільки* подібний до кількісних числівників. Його змінюємо лише за відмінками як числівник *два*.

Відмінювання вказівних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	той	та	те	ті
Р.	тогó	тієї, тóї	тогó	тих
Д.	томú	ті́й	томú	тим
Зн.	той, тогó	ту	те	ті, тих
Ор.	тим	тією, тою	тим	тими
М.	на/у тóму, ті́м	на/у ті́й	на/у тóму, ті́м	на/у тих

Стилістичні ознаки

Вказівні займенники можуть мати форми *отой, оцей, отакий*, які вживаємо в розмовному й художньому мовленні для підсилення думки.

В усній народній творчості та в поезії як засіб вираження урочистості, емоційної піднесеності можуть бути **нестягнені** форми *тая, теє, тії, цяя, цеє, ції, такая, такеє, такії*.

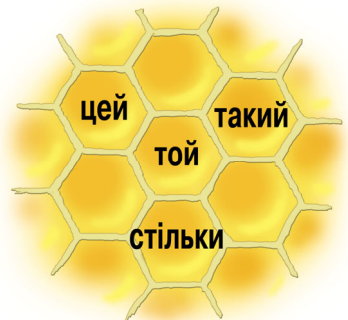
591 I. Провідмініайте сполучення з вказівними займенниками спочатку усно, а потім – письмово.

Цей підручник, стільки дерев, такі простори.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником *той* у формі: 1) давального відмінка; 2) орудного відмінка.

592 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Підкресліть займенники як члени речення. Усно визначте розряд займенників.

1. Стрину ж я калину, **(той)** безкрає – цілий день сопілка в **(мій)** серці грає **(А. Малишко)**. 2. Чому, сказати, й сам

не знаю, живе у серці стільки літ (отой) стежина в ріднім краї одним-одна біля воріт (*А. Малишко*). 3. Благословенні час той і година, коли земля (цей) цвітом процвіла (*М. Рильський*). 4. Оксана день у день тут, серед (цей) сипучих пісків (*О. Гончар*). 5. Добре (той) ковалеві, що на обі руки кує (*Нар. творчість*).

II. Знайдіть назви істот і утворіть від них присвійні прикметники (усно).

593 I. Прочитайте речення. З яким стилем мовлення вони співвідносні? Знайдіть стилістично забарвлені слова й укажіть з-поміж них займенники. Поясніть роль цих слів у реченнях.

1. А ми тую червону калину підіймемо (*Е. Чернецький*). 2. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*Т. Шевченко*). 3. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила (*Т. Шевченко*). 4. Усе тее пригодиться, що на полі коріниться (*Нар. творчість*).

II. Знайдіть прикметники. Визначте, які з них стягнені, а які – нестягнені.

Означальні

Морфо-
логічні
ознаки

Означальні займенники *весь* (*увесь, ввесь*), *усякий* (*всякий*), *кожний* (*кожен*), *жодний* (*жоден*), *інший*, *сам*, *самий* узагальнено вказують на ознаки предмета. **НАПРИКЛАД:** 1. *Кожна травичка на своєму корені росте.* 2. *Добрий товар сам себе хвалить* (*Нар. творчість*).

Означальні займенники змінюємо за **родами**, **числами**, **відмінками** як прикметники.

Відмінювання означальних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	весь	вся	все	всі
Р.	всього́	всієї	всього́	всіх
Д.	всьому́	всій	всьому́	всім
Зн.	весь, всего́	всю	все	всі, всіх
Ор.	всім	всією	всім	всіма́
М.	на/у всьому́, всім	на/у всій	на/у всьому́ всім	на/у всіх

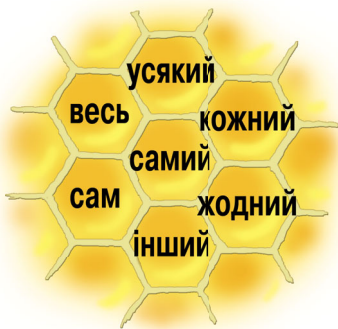
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У всіх відмінках [у] та [в] чергуємо за загальним правилом: **увесь – ввесь, уся – вся**

Стилістичні
ознаки

Означальні займенники можуть мати **короткі** форми (*жоден, усяк, кожен*) та **повні нестягнені** форми (*кожня, кожне, кожній* тощо).

594 І. Спишіть речення, підкресліть означальні займенники як члени речення. Усно визначте їхній рід, число, відмінок.

1. Все йде, все минає, – і краю немає... (*Т. Шевченко*). 2. Всі мости ще кленові. Всі коні іще вороні (*Л. Костенко*). 3. Інші будуть **луна-ти** пісні, вільні, гучні, одважні і горді! (*Леся Українка*). 4. Кожне дерево в цьому **несходимому** лісі він знає і до нього горнеться (*Ю. Збанацький*). 5. Увесь Дніпро був ніби помальований (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Про тата говорить вся земля (*М. Рильський*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

Самій і
самий

Потрібно відрізнити займенник *самій* від *самий*.
ПОРІВНЯЙМО:

самій <i>самá, самé, самі́,</i> <i>самóго, самóму</i>	самий <i>самá, самé, самі́, самóго,</i> <i>самóму</i>
Уживаємо в значенні «тільки один»: <i>Самá вона не попросить.</i>	Уживаємо в сполученні з іншими словами: <i>той самий, тому самóму, над самóю (того самóго дня; над самóю водою)</i>

595 Хто за одну хвилину зможе скласти й записати по одному реченню із займенниками *самі* й *самі*?

596 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Позначте наголоси в цих займенниках. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи слова.

1. А над (самий) водою верба похилилась (Т. Шевченко).
 2. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над (сама) Россю (І. Нечуй-Левицький). 3. (Сама) недовго збитися з путі, та трудно з неї збитися у гурті (Леся Українка). 4. Того ж (самий) вечора Чіпка побіг до Грицька (Панас Мирний).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

597 Складіть і запишіть словосполучення з іменниками *день, місяць, час, рік, десятиліття, п'ятниця, тиждень* і вказівними займенниками *той, цей* у формах родового та місцевого відмінків. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення.

Розбір займенника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід і число (якщо є), відмінок.
5. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Перший промінь сонця, теплий, ясний, у мою кімнату впав (Б. Лепкий).

Мою – займенник, початкова форма – *мій*, присвійний, ужитий у знахідному відмінку однини, жіночий рід. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Мою – займ., п. ф. *мій*, присв., Зн. в., одн., ж. р., означ.

598 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Якими рядками з тексту можна висловити основну думку прочитаного?

СТАРА-СТАРА ВИШНЯ

Недалеко від нашої хати росла вишня. Стара-стара, уже половина гілок зовсім засохла, а на половині ще родили – ой які ж смачні ягоди! Запамяталося: весною зацвіла тільки одна гілка. Батько хотів зрубати вишню, бо вмирає ж вона... Та мати сказала:
 – Не треба рубати. Цю вишню посадив ще твій дідусь. Хай вродять вишні на оцій гілці...

Вродили востаннє вишні. Зібрала мама кісточки та й посадила в землю. Виросли з тих кісточок молоденькі вишні. Стара

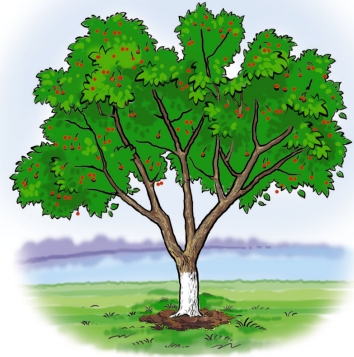
вишня засохла, а молоді вже цвітуть і плодоносять.

Отак як та вишня не вмерла, а продовжила свій рід, так і народ ніколи не вмирає. Доки живе народ, доти живе Батьківщина... (За В. Сухомлинським).

II. Випишіть займенники. П'ять з них (на вибір) розберіть усно як частину мови, а розбір двох запишіть.

III. За виписаними займенниками усно перекажіть прочитане.

§ 64. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК»

599 I. Прочитайте текст. Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібної ситуації? Що ви могли б додати до прочитаного?

ЧУДОДІЙНІ СЛОВА

Слова «перепрошую», «пробачте за турботу», «будьте ласкаві», «дякую» чудодійно полегшують стосунки між людьми.

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нічого немає. Коли ж з'являється перехожий, ви звертаєтеся до нього: «Вибачте, що затримую. Чи не скажете, як пройти до...?» Ви звернулися до перехожого із запитанням увічливо, і тому він зупиниться і відповість, навіть якщо й поспішає. Ви говорите на прощання: «Дякую. Даруйте, що затримав». – «Та нічого», – відповідає перехожий і поспішає далі (За І. Томаном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть займенники, визначте їхній розряд за значенням, а також відмінок, рід і число (якщо є).
2. Розберіть один займенник (на вибір) як частину мови.
3. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного, використовуючи питальний займенник. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

4. Побудуйте усно текст, замінивши займенник 2-ї особи множини займенником 1-ї особи однини. Які ще слова при цьому доведеться змінити?

600 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас звернувся друг з указаним нижче проханням. Передайте цю інформацію сестрі друга. Тільки не переплутайте, чію книжку треба взяти, кого й біля чийого офісу чекати.

Сергію, передай, будь ласка, моїй сестрі, що я затримуюсь. Нехай візьме книжку, яку ти подарував мені, і чекає на мене біля офісу нашої мами.

601 Відредагуйте усно речення. Поясніть суть допущених помилок.

1. Бабуся попросила онука купити собі молока. 2. Вершник сидів на коні, його грива розвівалася на вітрі. 3. Я попросив товариша принести свою книжку. 4. Ми свої недоліки підправимо, і вони будуть набагато кращими. 5. Мама попросила дочку зустріти свого знайомого.

602 I. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Який займенник і чому в українській мові називають засобом увічливості та пошани? У яких мовленнєвих ситуаціях ви вживаєте займенник *ви*, звертаючись до однієї особи?

ПОВАГА ЗМАЛКУ

Коли я часом чую, як підлітки, а то й молоді люди звертаються до батьків: «батьа», «папаша», «старик», «маманя», «мамаша» або заочно називають їх «мої предки», – мені робиться боляче і ніяково. Боляче за себе, ніби це стосується мене, і за тих батьків, до яких так звертаються. Чому сьогодні часто з'являється зневага дітей до батьків, відчуженість між ними? Чогось подібного, принаймні в наших селах, колись не чули. В Україні не лише до батька, матері, діда, баби, а навіть по-дружжя, сусіди між собою зверталися на «Ви». Любов і повагу до батьків, старших, як і працьовитість, гідність, релігійність, у наших родинах виховували змалку (*Л. Орел*).

II. Випишіть з тексту займенники, зазначте їхній розряд за значенням та початкову форму.

603 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) про надходження нових книжок до бібліотеки, який міг би відбутися між бібліотекаркою та учнем чи ученицею. Використайте вислови мовленнєвого етикету й займенники, зокрема питальний і особовий у формі 2-ї особи множини.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–10 речень) на тему «Пригоди маленького жолудя», використавши займенники як засіб зв'язку речень у тексті.

604 I. Запишіть займенники разом, окремо або з дефісом. Обґрунтуйте написання.

Хтозна/який, **будь/до/кого**, **хтозна/з/ким**, **де/кого**, **казна/кому**, **кому/небудь**, **аби/кому**, **аби/з/кого**, **ні/до/чого**, **ні/кому**, **ні/для/кого**, **ні/хто**, **якою/небудь**, **будь/чим**, **аби/скільки**, **ні/чийому**, **казна/чиєму**, **чийого/небудь**, **де/з/ким**, **хтозна/чого**, **ні/перед/ким**.

II. Провідмініяйте виділені займенники.

605 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Займенник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку.

1. Правильним є твердження

А Займенник – це частина мови, яка називає предмети, ознаки, кількість.

Б У реченні займенник може бути тільки означенням.

В Особові займенники вказують на приналежність предмета першій особі.

Г Неозначені займенники утворюємо від питальних за допомогою часток.

2. Означальний займенник ужито в реченні

А Весна – бажаний гість, її закликають дівчата піснями-веснянками (*О. Воропай*).

Б У кожному слові краси майбутнього шукай (*М. Рильський*).

В Учіться, брати мої, думайте, читайте... (*Т. Шевченко*).

Г Падають тепло і глухо яблука в нашій саду (*В. Сосюра*).

3. До одного розряду за значенням належать обидва займенники в рядку

А абищо, який

В ти, вони

Б нічий, їхній

Г котрий, хто-небудь

4. Правильно написано всі займенники в рядку

- А казнащо, деяка, будь-кого, якого-небудь
- Б який-небудь, де-хто, будь-кого, хтось
- В будь-що, декого, аби-кому хто-небудь
- Г який-небудь, якоїсь, хтозна-кому, декому

5. Три займенники вжито в реченні

- А Добре того навчати, хто хоче все знати.
- Б Тяжко тому жити, хто не хоче робити.
- В Кожна жаба своє болото хвалить.
- Г У кого бджоли, у того й мед.

6. Підкресліть займенники як члени речення. Визначте їхній розряд.

Хто розуму не має, тому й коваль не вкує (*Нар. творчість*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке займенник? Яка його роль у мовленні?
2. Наведіть приклади займенників, які вказують: а) на істоту; б) на ознаку; в) на кількість.
3. Якими граматичними ознаками займенники подібні до іменників? Прикметників? Числівників? А чим відрізняються від цих частин мови?
4. Назвіть розряди займенників та наведіть приклади.
5. Чим відрізняються питальні займенники від відносних? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про творення та написання заперечних і неозначених займенників.
7. Яку синтаксичну роль можуть виконувати займенники? Наведіть приклади.

Проект

Об'єднайтеся в групи.

Група має виконати одне із запропонованих завдань:

- 1) скласти ребуси із займенниками;
- 2) скласти кросворд із займенниками;
- 3) укласти словничок фразеологізмів із займенниками.

Запропонуйте своїм однокласникам (однокласницям) розшифрувати ребуси, розгадати кросворд чи пояснити значення фразеологізмів.

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 65. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

606 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Широку світлу смугу посередині небосхилу в Україні називають Чумацьким Шляхом. Чумаки здавна возили з Криму сіль та рибу. **Поволі чвалали** курними степовими шляхами сірі воли, рипіли вози, погейкували погоничі. Багато днів їхали чумаки, багато ночей спали просто неба, вдивляючись у його візерунки, і здавалась їм ота світла зоряна смуга, що простягнулась якраз у напрямку їхніх мандрів, **безконечною**, як степовий шлях. Ось чому назвали її українці Чумацьким Шляхом (З книжки «Про що розказують зорі»).

II. Знайдіть у тексті приклади: 1) власне українських слів; 2) стилістично забарвлених слів. Поміркуйте, як уживання цих слів позначилося на загальному звучанні тексту.

III. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.

607 **ПОСЛІЛКУЙТЕСЯ.** Про що ви думаєте, вдивляючись у нічне небо? Пофантазуйте, про що можуть розказати зірки.

608 Розмежуйте подані в кожній групі слова.

1. *Запозичені слова та власне українські:* кондиціонер, тостер, працювати, волейбол, мрія.
2. *Слова активної та пасивної лексики:* учень, перст, кольчуга, календар.
3. *Архаїзми та історизми:* кошовий, їство, булава, перст.
4. *Терміни та загальноживані слова:* бігти, гарний, морфологія, атом.

609 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть кожен (кожна) по два слова (сполучення слів), які характерні для офіційно-ділового стилю мовлення. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти із цими словами речення. За потреби скористайтеся матеріалом вправ 74 і 637.

610 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть неологізми, поясніть, що вони означають та чи доречно їх ужито в реченнях. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Скайп дає змогу бе(з,с)платно спілкуватися з будь-якою людиною (в,у) усьому світі. 2. На автомобільній стоянці встановили паркомат для оплати послуг паркуван(н)я. 3. Боксер (у,в) своєму блозі розповів про підготовку до майбутнього поєдинку. 4. Сьогодні (в,у) пресстудії відбулася онлайн-конференція з доктором м(е,и)дичних наук Щепотіним (*З інтернет-видання*).

II. З одним підкресленим словом (на вибір) складіть і запишіть речення зі звертанням.

611 Прочитайте крилаті вислови. Поясніть, що вони означають. Доберіть з довідки до кожного з них синонімічний вислів.

Багато галасу даремно; про смаки не сперечаються; доля допомагає сміливим; рахувати хвили.

ДОВІДКА. *З великої хмари малий дощ; байдики бити; одвага або мед н'є, або сльози лє; у всякої Пашки свої замашки.*

612 Прочитайте текст. Які слова вжито в невластивому їм значенні? Чи помітили ви суржикові слова? Відредагуйте усно текст. За потреби скористайтеся відповідями в додатках.

Назар являється учнем шостого класу. Він старанно відноситься до навчання, приймає участь у художній самодіяльності. На уроках уважний, не мішає іншим, на любі запитання з підручника може дати вірну відповідь. На наступному занятті гуртка, яке відбудеться через дві неділі, він виступить із цікавим повідомленням.

613 I. Поясніть, як ви розумієте подані прислів'я.

1. Не одяг прикрашає людину, а добрі справи.
2. Із замуленого джерела води не нап'єшся.

II. Напишіть невеликий роздум (6–8 речень) на тему одного з поданих прислів'їв.

§ 66. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

614 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, чи мешкають в Україні перелітні метелики та що ви про них дізналися із цього тексту.

КРИЛАТІ МАНДРІВНИКИ

Серед метеликів є чимало **мандрівників**, які, мов перелітні птахи, відлітають зимувати в теплі краї.

Найкраще серед перелітних метеликів вивчені великі та яскраві монархи – мешканці США й Канади. Долаючи понад три тисячі кілометрів, вони летять восени в теплі краї. Частина з них зимує в **Південній** Каліфорнії. Там ростуть так звані метеликові дерева, на яких з року в рік і зимують монархи. Багато туристів приїжджає подивитися на цю красу. За кинутий у метеликів камінь або іншу шкоду, завдану їм, стягують великий штраф.

Серед метеликів, поширених в Україні, також є перелітні. Найкраще з них вивчена **чортополохівка**. Виявилося, що ці світло-бурі, звичні в наших краях метелики восени збираються величезними зграями й відлітають за тисячі кілометрів, долаючи Середземне море, гори тощо, щоб **перезимувати** в Африці (За Є. Гуменко).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть спільнокореневі слова до слів *літати, зима, метелик*. Простежте, як такі слова допомагають зв'язати речення в тексті. Які інші засоби зв'язку речень ви помітили?
2. Знайдіть складні слова й поясніть їхнє написання.
3. Визначте спосіб творення та частину мови виділених слів.
4. Виконайте словотвірний розбір слова *перелітний*.
5. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**. Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

615 Від поданих слів утворіть нові за допомогою суфікса *-ськ-*. Які зміни приголосних відбулися? Утворені слова запишіть.

Одеса, Миколаїв, Париж, Прага, козак, чумак.

616 Запишіть слова разом або з дефісом. Виділені слова розберіть за будовою.

Держ/замовлення, міні/маркет, електро/поїзд, мульти/медійний, двохсот/річчя, газо/мотор, **сніго/збирання**, лісо/смуга, фото/журналіст, авто/фургон, прес/центр, пів/озера, пів/Полтави, кіно/сценарій, рута/м'ята, салон/магазин, авіа/пошта, відео/конференція, екс/чемпіон, пів/місяць.

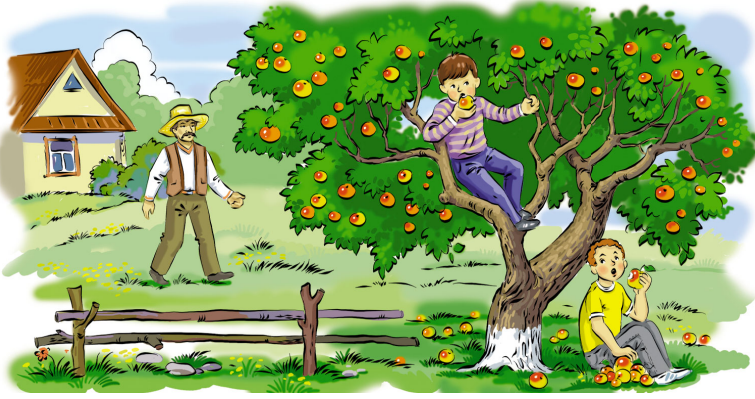
617 Утворіть словотвірні ланцюжки зі слів кожної групи.

1. Співати, співак, спів. 2. Зима, зимовий, зимувати. 3. Учитель, учителювати, учити, навчити, перевчити, навчений.

§ 67. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

618 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова. Дайте відповідь на запитання, сформульоване в заголовку.

ЧОГО ЯБЛУКА СТАЛИ КИСЛІ?

Мишкові й Дмитрикові захотілося чужих яблук. Гарячого липневого дня вони перелізли через низький тин саду. Вилізли на гіллясту яблуню та й їдять. Яблука ще не доспіли, але хлопчикам **вони** здалися солодкими.

Коли це в сад **непомітно** прийшов сусід. Він побачив Мишка й Дмитрика та й каже: «А чого це ви ховаєтесь на розлогій яблуні? Злазьте, нарвіть **великих** яблук, сідайте і їжте на здоров'я».

Хлопчики зашарілися від сорому, позлазили з яблуні. Привіталися із садівником, нарвали яблук, посідали на зеленій траві та й їдять. Але ті яблука стали настільки кислі, що хлопчики аж очі позаплющували від оскоми (За *В. Сухомлинським*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по три іменники, прикметники й займенники. Поясніть роль цих частин мови.

2. Виділені слова розберіть як частину мови (усно).

3. Утворіть і запишіть просту та складену форми ступенів порівняння двох прикметників з тексту (на вибір).

4. Хто швидше знайде в тексті:

- речення із чотирма однорідними членами;
- прикметники-антоніми;
- два речення, засобом зв'язку яких є займенник;
- іменник, який уживаємо лише в однині?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу (читання, аудіювання, письмо, говоріння). Чи сподобався вам малюнок до тексту?

619 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання. Які з іменників належать до III відміни?

Екскурсант, чебрець, сторож, кущ, прибій, акаунт, господар, любов, старість, подорож, мить.

620 I. Спишіть прикметники, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Алюміні(є,йо)вий, замш(е,о)вий, плеч(е,о)вий, матч(е,о)вий, фіз(и,і)чний, проза(и,ї)чний, акробат(и,і)чний, астроном(и,і)чний, вузесен(ь)кий, чистісін(ь)кий, криворізі(ь)кий, чумац(ь)-кий, священ(н)ий, шален(н)ий, невблаган(н)ий.

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

621 I. Погрупуйте займенники в три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) з дефісом; 3) окремо. До якого розряду належать ці займенники?

(Ні)кого, де(з)чим, (будь)хто, чий(небудь), (де)котрий, ні(з)ким.

II. З одним поданим займенником (на вибір) складіть і запишіть речення.

622 Поставте іменники у формі кличного відмінка й запишіть. Від виділеного іменника утворіть і запишіть чоловіче й жіноче ім'я по батькові.

Олексій, Оленка, Віктор, Марія Петрівна, Сергій Григорович, директор, добродій, земля, друг, Дніпро, Україна.

623 Спишіть, замінюючи цифри словами. Підкресліть вивчені орфограми.

У плаванні чудові результати показують кити (до 40 км за годину), кальмари (до 55 км за годину), дельфіни (до 37 км за годину). Чемпіоном серед риб вважають рибу-меч, яка розвиває швидкість до 135 км за годину. Серед мешканців повітряного океану рекорд швидкості належить золотавому орлу (до 160 км за годину) (З довідника).

624 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть вивчені орфограми.

1. На шлях я вийшла ран(н)ьою весною і тихий спів (не)смілий заспівала (*Лесья Українка*). 2. І серця жар, і племенистий зір я пронесу у всяку хуртовину всім (не)другам моїм наперекір (*А. Малишко*). 3. Заметена снігами хата ледь блимала (не)великими вікнами з-під сивих брів (*І. Цюпа*). 4. Майже чутно впали листки (темно)червоної рожі на білу плиту мрамур(е,о)ву (*О. Кобилянська*). 5. І з-під крил журавлин(н)их мені під вікно листопад стел(е,и)ться (*Б. Олійник*).

II. Підкресліть граматичні основи.

625 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які ваші плани на літні канікули?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. МОВЛЕННЯ ТА СПІЛКУВАННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке мовлення та спілкування?

626 Уявіть, що ви тримаєте в руках кленовий листок. Складіть усно два описи листка (по 2–3 речення) відповідно до запропонованих ситуацій спілкування. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися в кожній із ситуацій?

СИТУАЦІЯ 1. На уроці природознавства потрібно розповісти про особливості листка, його функції.

СИТУАЦІЯ 2. На занятті літературної студії потрібно розкрити власне сприйняття листка.

Мовленнєва діяльність

Ситуація спілкування

Адресат

Адресант

Того, до кого спрямоване мовлення, називають **адресатом**.

Того, хто говорить або пише, називають **адресантом**.

627 СИТУАЦІЇ. Зорієнтуйтеся в ситуаціях спілкування і виберіть речення, найдоцільніше за цих умов. Обґрунтуйте свій вибір. Хто буде адресатом вашого мовлення? Яким видом мовленнєвої діяльності ви скористаетесь?

1. Уявіть, що ви зайшли до магазину, щоб купити олівець. За допомогою якого речення найдоцільніше звернутися до продавця?

А. Мені дуже подобається малювати червоним олівцем.

Б. Пошукайте для мене, будь ласка, червоний олівець.

В. Скажіть, будь ласка, чи є в продажу червоний олівець?

2. Уявіть, що ви класний керівник і вам потрібно повідомити учнів про зміни в розкладі. За допомогою якого речення це найдоцільніше зробити?

- А. Що вам найбільше до вподоби: математика чи фізкультура?
- Б. Завтра не беріть із собою спортивної форми.
- В. Завтра замість фізкультури буде математика.

628 1. Прочитайте виразно вголос уривок з повісті Ярослава Стельмаха «Химера лісового озера, або Митькозавр із Юрківки». Опишіть ситуацію спілкування. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

ТАЄМНИЧІ СЛІДИ

Вранці, прокинувшись, ми побігли до озера вмитись. І тут Митько став мов укопаний, а я з розгону наштовхнувся на нього.

– Дивись, Сергію, – тихо сказав він мені.

На вогкому піску коло самої води хижо вимальовувались відбитки здоровенних і страшних лап.

– Як у крокодила, – визначив я, нервово озираючись на озеро.

Це дало поштовх до роботи Митьковому мозкові.

– Сергію, треба нам книжки взяти в бібліотеці.

– Правильно, підемо завтра, наберемо фантастику яку-небудь, про шпигунів...

– Та ні, Сергію, я не про те. Книжки із зоології.

– Зоології? Ти що, здурів? Мало тобі колекції, мало тобі природознавства, мало тобі нашої вчительки? Забув, як ти сам з її уроків тікав?

– До твого відома, зоологія – наука про весь тваринний світ.

Отже, у ній ми обов'язково знайдемо щось підходяще і для нас, цебто про те, що живе в цьому озері.

– Ти думаєш? – уже серйозніше глянув я на Митька...

II. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Тема 2. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки тексту?

Типи мовлення

Типи мовлення	Особливості
Розповідь	Висловлення про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) у певній послідовності. До тексту-розповіді можна поставити загальне питання <i>що сталося (відбулося)?</i>
Опис	Висловлення про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища. До тексту-опису можна поставити загальне питання <i>який?</i>
Роздум	Висловлення, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою доказів (аргументів). До тексту-роздуму можна поставити загальне питання <i>чому?</i>

629 Прочитайте тексти. Визначте тип мовлення кожного з них, обґрунтуйте свою думку.

* * *

Три тижні не був Сергійко в школі: хворів. Скучив за товаришами й учителькою.

Радісний і збуджений прийшов хлопчик до школи після хвороби. Думалося Сергійкові: в очах товаришів побачить він радість і подив. Та їхні очі були спокійні й незворушні. Сусід по парті Миколка запитав:

– А ти виконав на сьогодні завдання?

– Виконав, – тихо сказав Сергійко й засмутився (*В. Сухомлинський*).

* * *

Планшетні комп'ютери бувають і компактними, і з великими екранами. Найскромніші за розмірами – 7-дюймові моделі. Девайси від 9,6 до 10,1 дюйма часто мають док-станцію і схожі на ноутбук, але водночас вони легші й мобільніші.

Сучасні планшети можуть мати один із трьох основних типів матриць: TFT, IPS або OLED. Кут огляду в IPS-матрицях становить трохи менше 180°, а зображення – соковите з гарною передачею кольору. На відміну від IPS, зображення на OLED-дисплеї більш контрастне, з ідеальною передачею чорного кольору.

* * *

Чому до вишиванки ставляться з такою повагою та любов'ю?

По-перше, вишиванка ідеально поєднується з будь-яким одягом: шкільною формою, джинсами, шортами різних фасонів. Вишита сорочка завжди має вигляд елегантний та стриманий і водночас яскравий та оригінальний.

По-друге, вишиванку вважають потужним оберегом. Наші предки вірили в силу вишитих візерунків. Кожен елемент вишивки має своє значення, а всі разом бережуть людину від негараздів.

По-третє, вишиванку здавна вважають символом і гордістю української культури. Вона береже традиції наших предків.

Ось чому вишиванка така улюблена й популярна в нашому народі (*З посібника*).

630 І. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте основну думку висловлення.

ЧОМУ ПОТРІБНО ЗНАТИ ІСТОРІЮ

Спробуємо уявити, що могло б статися з нашим народом, якби не було Запорізької Січі. Очевидно, тоді зовсім не було б України, українського народу, так само як і багатьох племен і народів на землі. Їх знищили б вороги, розтоптала б жорстока дійсність.

І як буває прикро, коли ми захоплюємося воєнним мистецтвом римських легіонерів, але не маємо уявлення про ратну* майстерність запорожців. Знаємо про подвиги Ганнібала й не знаємо про звитягу Самійла Кішки, Петра Сагайдачного чи Івана Сірка. Захоплюємося мужністю спартанців біля Фермопілів і не чули нічого про подвиг козаків під Берестечком...

Історією потрібно не лише цікавитися, її потрібно досконало знати, бо історія – не просто минуле народу, це – його жива

душа. Ось чому той, хто не знає історії, ніколи не зрозуміє свого народу (За М. Слабошпицьким).

*Ратний – бойовий, воєнний.

II. З'ясуйте, які типи мовлення поєднано в тексті. Обґрунтуйте свою думку.

III. Перебудуйте усно другий абзац, замінивши авторські приклади з історії України своїми.

631 I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник? Опишіть відчуття, емоції хлопчика в кожному епізоді.

II. Складіть і запишіть за коміксом текст-розповідь (6–8 речень) у художньому стилі. Попередньо сформулюйте тему й основну думку майбутнього висловлення, обміркуйте структуру (зачин, основна частина, кінцівка), складіть план. Доберіть до тексту заголовки.

Тема 3. СКЛАДАННЯ І РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

ПРИГАДАЙМО. Чим діалогічне мовлення відрізняється від монологічного?

632 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) відповідно до запропонованої ситуації спілкування, дотримуючись правил

мовленнєвого етикету. Використайте звертання та слова (сполучення) увічливості. Ви можете скористатися поданими нижче зразками.

СИТУАЦІЯ А. Ви перебуваєте в незнайомому місті й шукаєте потрібну вулицю (будівлю). З якими словами ви звернетесь до перехожого? Що скажете на прощання?

Скажіть, будь ласка, де...; перепрошую, ви не знаєте...; вибачте, ви не скажете...; добродію, будьте ласкаві, підкажіть...; шановний, якщо ваша ласка, скажіть мені...; дякую вам; на все добре; приємної подорожі; чи не скажете ви...; вибачте, точно не знаю; ви мені дуже допомогли; до побачення; немає за що.

СИТУАЦІЯ Б. Ви зайшли до книгарні й хочете купити тлумачний словник. Поцікавтеся, чи є такі словники, скільки вони коштують, скільки в них слів, яких видавництв ці словники тощо.

633 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) відповідно до запропонованої ситуації спілкування. Використайте вставні слова.

СИТУАЦІЯ А. Учора ви переглянули новий фільм. На перерві ваш друг (ваша подруга) цікавиться вашою думкою про фільм та бажає поділитися своїми враженнями.

СИТУАЦІЯ Б. Ви переїхали до нового будинку й телефонуєте своєму другові (своїй подрузі), щоб поділитися враженнями про нове житло, про переїзд загалом.

СИТУАЦІЯ В. Ви хочете попросити вибачення в товариша, якого вчора безпідставно образили.

634 І. Розгляньте комікс. Яку історію нам розповів художник?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Об'єднайтеся в пари. Розподіліть між парами кадри коміксу (1, 2, 3, 4, 5). Складіть діалог (5–6 реплік), можливий між учасниками в ситуації, змальованій у відповідному кадрі.

635 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте діалог, що передбачає уникання небажаного й небезпечного спілкування, протистояння маніпулятивним впливам, відповідно до описаної ситуації.

СИТУАЦІЯ А. Вам телефонують з невідомого номера, аби дізнатися, де працюють ваші батьки (сусіди, знайомі) та коли вони бувають удома.

СИТУАЦІЯ Б. Вам телефонують з невідомого номера, аби повідомити, що ви виграли приз і повинні одразу приїхати за ним за вказаною адресою.

СИТУАЦІЯ В. Ваш знайомий (ваша знайома) цікавиться вашими справами та пропонує спробувати покурити, переконуючи, що одна цигарка – це не страшно.

Тема 4. СТИЛІ МОВЛЕННЯ. ПОНЯТТЯ ПРО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

ПРИГАДАЙМО. Які є типи й стилі мовлення?

636 Прочитайте тексти. Визначте стиль і тип мовлення кожного з них. Обґрунтуйте свою відповідь. Скористайтеся відповідною таблицею на форзаці підручника.

Дощ – рідкі атмосферні опади, які випадають з хмар у вигляді краплин діаметром від 0,5 до 7,0 мм. За інтенсивністю випадання розрізняють обложний дощ (тривалі, більш-менш рівномірні опади) та зливовий (короткочасні інтенсивні опади). Краплини дощу утворюються в хмарах унаслідок коагуляції (злиття) дрібних крапель у більші (*З довідника*).

* * *

Усе ближчими ставали звуки грози. Важка сива хмара нависла над степом і спустила на нього свої мокрі паруси. З тихим дзвоном упали перші краплини, а потім чарівною музикою зашумів густий дощ. Вода вже блищала на розмитому шляху, а травневий дощ усе палав. Розквітла земля набиралася сили, прикрашалася зеленими шатами (*О. Гончар*).

637 Випишіть з підручників чи художньої літератури приклади текстів (3–5 речень) художнього та наукового стилів. Обґрунтуйте свій вибір.

Офіційно-діловий стиль

Офіційно-діловий стиль – різновид мови, який слугує для спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті.

639 Прочитайте мовні звороти офіційно-ділового стилю. Складіть і запишіть мінітекст (3–4 речення) з кількома з них.

Брати участь, узяти до уваги, відповідно до закону, згідно з інструкцією, за згодою сторін, надати можливість, дозвольте нагадати, маю відмовити, просимо повідомити, вважаємо за потрібне, в установленому законом порядку, нести відповідальність, брати зобов'язання, порушити питання, оголосити подяку.

І ТАКЕ БУВАЄ

Прийшовши зі школи, Оленка пообідала та прибрала на кухні. Потім пішла до бабусі, а мамі залишила записку:

«Твоє розпорядження виконала. Оперативно реставрувала порядок у приміщенні для приготування їжі. Приходила сусідка, довго інформувала про свої справи, тому часу на студіювання уроків не залишилося».

Що в цій записці вам видається смішним? Чому?

Тема 5. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ОГолошення

640 I. Пригадайте, чи доводилося вам коли-небудь читати або складати оголошення. Про що в ньому повідомлялося? Поміркуйте, для чого потрібні оголошення.

II. Чи згодні ви з твердженням, що оголошення, як правило, відповідає на питання *що? де? коли? чому? для чого? для кого?*

Оголошення

Оголошення – це документ, що містить повідомлення для широкого загалу.

Особливістю оголошення є стислість формулювань і компактність.

Реквізити

Основними складовими оголошення є:

- заголовок;
- інформація про подію;
- інформація про дату, час та місце події;
- інформація про те, від чийого імені написано оголошення (можна зазначати й адресу, телефон, сайт, електронну пошту того, хто проводить захід).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Оголошення можна складати не тільки в офіційно-діловому стилі. Вони бувають і жартівливі, якщо подія, про яку в них ідеться, має розважально-пізнавальний характер.

641 І. Прочитайте зразки оголошень. Визначте основні реквізити цих документів.

ОГОЛОШЕННЯ

15 травня цього року в актовій залі школи відбудеться концерт переможців пісенного конкурсу «Золоті ключі».

Початок о 16 годині.

Учнівський комітет

ОГОЛОШЕННЯ

Шановні школярі!

25 вересня 2019 року о 13:30 відбудеться засідання літературної студії «Лебідь». Запрошуються учні, які мають хист до літературної творчості.

Місце проведення заходу – кабінет 45.

Інформацію про студію «Лебідь» розміщено на сайті школи.

Керівник студії

642 СИТУАЦІЇ. А. Уявіть, що на прогулянці в парку ваш улюбленець (котик, песик) забіг далеко й зник. Складіть усно оголошення (за поданим орієнтовним планом), увівши до нього опис тварини так, щоб її можна було б легко відрізнити від інших.

Б. Уявіть, що у великому магазині загубилася дитина. Про це потрібно оголосити по гучномовцю. Складіть усне оголошення (за поданим орієнтовним планом), у якому вкажіть прикмети дитини, за якими її можна було б упізнати.

Орієнтовний план

1. До кого звертаємося.
2. Про що повідомляємо.
3. Про що просимо.
4. Кому повідомляти.

643 Складіть оголошення для розміщення на шкільному вебсайті (на шкільній дошці оголошень) про очікувану подію. Наприклад: екскурсію учнів до музею, відвідання театру, організацію поїздки до Канівського музею Тараса Шевченка та ін.

Тема 6. ТЕКСТ. СКЛАДНИЙ ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке текст? 2. Що таке тема й основна думка тексту?

644 I. Прочитайте. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

ПОДВІЙНЕ ЗНАЙОМСТВО

Зі школи Оксана поспішала додому. Мама веліла не запізнюватися: сусіди справляли новосілля й запросили їх на знайомини.

В автобусі Оксана зайняла зручне місце й безтурботно поринула у свої мрії. На одній із зупинок увійшла й стала якраз біля неї літня жінка з важкими сумками в руках. Пасажири попросили дівчину поступитися місцем. Та Оксана вдала, ніби не чує.

Увечері вона з матір'ю та батьком пішли до нових сусідів. Двері відчинилися – і на порозі стала жінка, яку Оксана так образила своєю нечемністю в автобусі, а на столі було частування з тих самих важких сумок. Дівчина ладна була провалитися крізь землю. Мати вихваляла перед новою сусідкою свою доньку, яка вона вихована та скромна, і вчиться добре, і вдома допомагає...

Кожне мамине слово, як насмішка, стьобало дівчину. А сусідка спокійно дивилася їй просто в очі. Той погляд надовго запам'ятався Оксані (*А. Гамарник*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що це текст, користуючись поданою нижче схемою «Істотні ознаки тексту».
2. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
3. Визначте мікротеми висловлювання, тематичні речення та ключові слова.
4. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
5. Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, кінцівку).
6. Укажіть мовні засоби зв'язку речень у тексті та поясніть їхню роль.
7. Складіть і запишіть план тексту. За складеним планом стисло перекажіть прочитане (усно).

Істотні ознаки тексту:

→ наявність теми й основної думки

→ наявність двох і більше речень

→ пов'язаність речень за змістом

→ послідовність та завершеність викладу

→ граматичний зв'язок між реченнями

Тема

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться. Тему розкривають за допомогою **мікротем** (частин загальної теми). Речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротемі, називають **тематичним**.

Основна думка

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

Засоби зв'язку

Речення в тексті пов'язують за допомогою таких **мовних засобів**: повтор слова, синоніми, спільнокореневі слова, займенники, прислівники, сполучники.

Види зв'язку

Є два види зв'язку речень у тексті:

- **послідовний** (кожне наступне речення розкриває, уточнює зміст попереднього);
- **паралельний** (реченням властива відносна самостійність; у реченнях ідеться про різні речі, але вони мають спільну тематику).

645 Прочитайте два тексти. Доведіть, що в першому з них речення пов'язані послідовним зв'язком, а в другому – паралельним. Визначте «відоме» й «нове» в реченнях кожного тексту.

1. Яких птахів ми вважаємо за кращих літунів? Стрижів! Справді, вони літають дуже швидко. Зате не можуть круто повертати й ловити комах збоку, а якби залетіли в ліс, то одразу ж розбилися б об дерево (*В. Сабунаєв*).

2. На небі золоте сонце сипле скрізь блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки. Пишається проти сонця гай. Густішою стіною сплелося жито. Загули метушливі бджоли (*С. Васильченко*).

Складний план

План може бути простим і складним.

У **складному** плані, на відміну від простого, деякі пункти мають ще й **підпункти**. Декілька мікротем можуть об'єднуватися в одному пункті плану, а потім конкретизуватися в підпунктах.

Форма запису

Складний план має здебільшого таку форму запису:

I. Вступ.

II. Основна частина.

1.

2.

3.

III. Кінцівка.

Як скласти план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати.

Це і є пункти плану.

4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

646 І. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Розкажіть, що таке плетіння, яку сировину для цього використовують та які вироби з неї виготовляють.

ПЛЕТІННЯ

Плетіння – кустарний* промисел з виготовлення господарсько-побутових і художніх виробів з різноманітної еластичної сировини. В Україні було відомо кілька технік плетіння, найбільш поширені з них – спіральна та хрестоподібна.

Як сировину для плетіння на Поліссі використовували лозу, кору певних дерев, насамперед молоді липи та берези, вербо-ліз. Із тонких фанероподібних дощечок гнули коробки для сівби – сіяники. З вузьких і тонких смужок плели різноманітні кошики. Способом плетіння виконували стіни клунь, хлівів та кошар**, огорожі. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя.

У другій половині ХІХ століття почали виготовляти дорожні корзини, легкі дачні меблі, дитячі колиски.

У лісостеповій зоні значне поширення мало плетіння із со-ломи. Для цього використовувала-ся житня чи пшенична солома, яку заготовляли під час наливан-ня колосся, та солома стиглого вівса. Із неї плели брилі. Викорис-товуючи розколоті лозини чи мо-тузки, виготовляли солом'яні сія-ники, плетінки для зберігання зерна й інших продуктів, одягу. Кошики та сумки плели ще з ро-гозі.

У Карпатах і на Поліссі було поширене плетіння з вузьких смужок шкіри – кінської збуї та

різних побутових речей. Із пофарбованих бавовняних ниток виготовляли різнокольорові, укріті орнаментом пояси.

Вироби українських майстрів визначалися чистотою й тонкістю роботи. Як витвори прикладного мистецтва, вони користуються широкою популярністю (В. Горленко, В. Боряк).

**Кустарний* – вироблений вручну, індивідуально.

***Кошара* – загорода або хлів для овець, кіз, вівчарня.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.
2. Знайдіть зачин, основну частину й кінцівку тексту.
3. Визначте основну думку тексту, його тему й мікротеми.
4. Складіть складний план прочитаного. Порівняйте ваш план з тим, який подано нижче.

5. Усно перекажіть прочитане за планом.

Орієнтовний план

I. Плетіння – один з видів кустарного промислу.

II. Сировина для плетіння та вироби з неї.

1. Вироби з лози та кори дерев.
2. Вироби із соломи та рогози.
3. Вироби зі смужок шкіри та бавовняних ниток.

III. Популярність виробів українських майстрів.

Тема 7. БУДОВА ЕЛЕМЕНТАРНОГО РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Які є типи мовлення? Що таке роздум?

Складові частини

Елементарний роздум складається з таких трьох частин: теза, доказ, висновок.

Теза – це твердження, яке потрібно довести.

Доказ (аргументи, обґрунтування) – це думка на підтвердження правильності висловленого твердження (тези).

Щоб дібрати якісні докази, спробуйте знайти відповідь на таке питання: *Чому я вважаю, що моя теза (ідея, погляд на проблему) правильна?*

Висновок – це логічний підсумок, остаточна думка.

Схема елементарного роздуму

ТЕЗА

ДОКАЗ
(аргументи, обґрунтування)

ВИСНОВОК

Мовні засоби

Формулюючи тезу, можна скористатися такими словами (сполученнями):

Я думаю, що... На мою думку... Я впевнений (впевнена), що... Як на мене, то...

Тезу можна поєднати з доказом за допомогою таких слів (сполучень):

Насамперед... Через те, що... Це пояснюється тим, що... Доказом може бути... По-перше... По-друге... Крім того...

Висновок часто приєднують за допомогою слів (сполучень):

Отже... Ось чому... Ми переконалися в тому, що... Можна зробити висновок...

Наведені вище мовні засоби допомагають побудувати роздум. Однак ці засоби не є обов'язковими.

НАПРИКЛАД:

<i>Теза</i>	Вода – дорогоцінне джерело життя.
<i>Доказ</i>	Це пояснюється тим, що без води людина може прожити не більше 2–3 днів. Якщо влітку довго немає дощу, жовкне трава, в'януть квіти. Люди, тварини й рослини складаються з води.
<i>Висновок</i>	Отже, без води на землі не було б нічого живого.

647 І. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Укажіть зачин, основну частину й кінцівку тексту.

Кожна людина завжди чимось зайнята, кудись поспішає, але я вважаю, що всі повинні знаходити час для фізкультури.

Насамперед фізичні вправи допомагають укріплювати здоров'я, бути в хорошій формі, виховувати силу волі. Навіть проста зарядка вранці під улюблену музику заряджає енергією на весь день. Активні розваги, усілякі рухливі ігри приносять

неймовірно задоволення. Вони щодня дарують нам здоров'я та бадьорий настрій. Крім того, усі хочуть мати красиве гнучке тіло, гарну реакцію, координацію рухів, уміти сконцентруватися у важливий момент.

Ось чому фізкультура така важлива й необхідна. Цю думку поділяють мої однокласники й однокласниці та ніколи не заважають про активне дозвілля.

II. Доведіть, що це роздум. Визначте його складові частини (тезу, доказ, висновок).

648 Прочитайте тези та доберіть усно докази на підтвердження кожної з них і висновки ймовірного роздуму.

1. *Теза:* На мою думку, найкращий день тижня – субота.

Доказ: ...

Висновок: ...

2. *Теза:* Ніколи не треба обманювати.

Доказ: ...

Висновок: ...

649 Доберіть тезу й доказ до одного з поданих висновків (на вибір). На основі цього матеріалу запишіть невеликий текст-роздум (5–7 речень). Доберіть до висловлення заголовки.

1. *Теза:*

Доказ: ...

Висновок: Ось чому зима улюблена пора року багатьох дітей.

2. *Теза:*

Доказ: ...

Висновок: Отже, одна голова добре, а дві краще.

Тема 8. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

650 I. Прочитайте текст. Які типи мовлення поєднано в ньому? Розкажіть, чому вагалася царівна, коли вирішувала, чиєю дружиною стати.

НАЙЦІННІШЕ

Мав цар трьох синів, а у володаря сусідньої держави була дочка. Царевичі в неї і закохалися.

Сказала царівна, що за того заміж піде, хто здобуде для неї найцінніше. **Вирушили** царевичі найцінніше шукати.

Через рік зійшлися. Старший купив далекогляд, що видно з нього через три держави. Середній здобув плащ, що понесе, куди здумаєш. Молодший **роздобув** ліки, що й мертвого оживити здатні.

Глянув старший у далекогляд і побачив похорон. **Скочили** брати на плащ, полетіли. А то царівну ховають. Молодший вийняв ліки, приклав померлій до губів, вона й ожила.

Має царівна вийти за старшого, тому що він перший побачив її похорон. Отже, бути їй дружиною старшого брата. Справедливо стати дружиною середнього, бо на його плащі дісталися до померлої. Отже, відмовити йому не можна. Не можна відмовити й молодшому через те, що він її ліками оживив.

Зрозуміли брати **вагання*** дівчини та й кажуть: «Хай не розум, а серце вирішує». Обрала царівна наймолодшого брата (*Нар. казка*).

**Вагання* – відчуття неспроможності відразу вирішити що-небудь.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Складіть і запишіть складний план прочитаного. Прочитайте текст удруге. Докладно перекажіть прочитане (усно).

Тема 9. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ ПРО ВЧИНКИ ЛЮДЕЙ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ

ПРИГАДАЙМО. Чим роздум відрізняється від розповіді?

651 Прочитайте вголос текст. Про яку подію розповідає авторка? Над чим розмірковує?

НЕ ВИРОСТУТЬ ДЗВІНОЧКИ

Розквітнув край асфальту тендітний дзвіночок. Яскраво-синій, високий, свіжий, як краплинка джерельної водиці.

Якби відквітувала квіточка, насіння дозріло б і наступного літа вже двоє дзвіночків виросло б, землю прикрасило б, душу звеселило б. Не виростуть дзвіночки. Ідучи надвечір вулицею, усі побачили, що немає квітки. Чиясь безжалісна рука не втрималася, щоб грубо, похапцем не висмикнути з корінням.

Брати чуже – не можна. Це відомо всім. Чуже брати ганебно, соромно, неприпустимо. Це тлумачать батьки й вихователі. Ось і не зайде комусь із нас у голову прихопити чужі речі.

А брати те, що належить усім, виходить, можна? І падають обірвані квіти, оббите листя, никнуть покалічені гілки.

Хіба невідомо, що рослини тисячами способів допомагають людині існувати й жити? Вони і «зелені легені», і сировина для промисловості, і краса земна... І лише людина може або з вдячністю прийняти цей дарунок життя, або все це підступно знищити. І забувати це ніколи не можна (За А. Потаповою).

Структура твору

Твір-роздум про вчинки людей komponуємо таким чином:

- I. Вступ (який вчинок привернув мою увагу; з ким, де й коли це трапилось).
- II. Основна частина у формі **розповіді** про вчинок (що саме трапилось).
- III. Кінцівка у формі **роздуму** (як я оцінюю цей вчинок і чому).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тексті-роздумі часто вживають такі сполучення: *мені здається...; я думаю...; я переконаний, що...; я не можу погодитися з тим, що...; хочеться підкреслити, що...; я зрозумів...; цей вчинок я вважаю...*

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати твір-роздум про вчинки людей

1. Продумати тему майбутнього твору; визначити його основну думку й намагатися провести її через усю роботу.
2. Проаналізувати конкретний випадок, про який писатимете.
3. Скласти чіткий план і дотримуватися його в процесі написання роботи.
4. Продумати такий початок, який міг би зацікавити читачів.
5. Стисло розповісти про конкретний вчинок.
6. Сформулювати тезу роздуму, аргументи й висновок.
7. Дотримуватися пропорційності частин твору.
8. Записати твір, дотримуючись вимог мовлення.

652 Напишіть твір-роздум про вчинки людей у художньому стилі. Використайте в тексті фразеологізми. Ви можете скористатися поданими орієнтовними темами.

Орієнтовні теми: «Чому я пишаюся своїм товаришем (своєю подругою)», «Який вчинок можна вважати героїчним», «У яких вчинках виявляється людська шляхетність», «Чому треба берегти природу».

Тема 10. БУДОВА ОПИСУ ПРИМІЩЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

653 I. Прочитайте опис світлиці. Уявіть, що ви потрапили до неї. Назвіть речі, які ви там побачили. Де їх розміщено?

Павло оглядав світлицю, примічав у ній зміни й обнови. Стіл і ясеневі лави стояли на своїх місцях. Тільки не було підлоги й жердки для одягу. Там стояло двоспальне ліжко, заслане ковдрою, з горою подушок. На блискучих кулях ліжка було понав'язувано великі рожеві банти. Уздовж стіни, наче продовження ліжка, стояв широкий тапчан, накритий стареньким килимком. Біля нього, під стіною, яка виходила з печі, примостився столик, на якому була ручна швейна машина. По другий бік дверей, де колись стояла висока материна скриня, полискував жовтою дубовою фарбою дзеркальний гардероб, біля нього, під вікном, – етажерка з книгами, менший стіл із дзеркалом... (За В. Кучером).

II. Назвіть дієслова, які вказують на наявність предметів у приміщенні. Як ви думаєте, чому автор у тексті пише, що столик саме «примостився під стіною»?

III. Поміркуйте, чи можна за цим описом світлиці щось дізнатися про тих, хто в ній мешкає. Як господар (господиня) ставиться до своїх речей? Чим захоплюється?

IV. Визначте вид зв'язку речень у тексті (послідовний, паралельний).

Інтер'єр

Опис внутрішнього вигляду приміщення називають **інтер'єром** (фр. *intérieur* – внутрішній).

*Види описів
пейзаж
портрет
інтер'єр*

*Особливості
опису*

Опис приміщення умовно відповідає на такі питання:

- де розміщено?
- що розміщено?
- яким воно є?

Складовими частинами опису приміщення є опис окремих **предметів і місця** їх розташування. Описуються, наприклад, стіни, підлога, вікна, меблі, речі (картина, ваза) тощо. Одночасно звертається увага на ознаки предметів: колір, розмір, форма.

Структура
речень

В описі приміщення є вказівки на місце (*ліворуч, праворуч, посередині, у кутку, біля вікна* тощо) та назви предметів.

654 І. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю мовлення, а не до художнього.

УКРАЇНСЬКА ХАТА

Давня українська хата. Високий поріг, на стінах та вікнах – барвисті рушники, розмальована піч, красуня скриня. Пахне травами...

Як і кожне східнослов'янське житло, українська хата в минулому мала нерухомі меблі, які майстрували одночасно з нею: піл, лави, полиці для посуду, скриня, стільці, дитяча колиска.

В одних регіонах стіни хати білили, в рублених оселях їх мили водою, але по всій Україні – від Карпат до Дону – усередині, а часто й ззовні прикрашали розписами.

Майже четверту частину хати займала розмальована чи оздоблена кахлями піч. Побутує багато прикмет і повір'їв, пов'язаних з нею. Наприклад, якщо запалений уперше вогонь горів ясно, то життя тут буде радісне, якщо тьмяно, дим ішов на хату, то й ладу не буде в ній.

Своблок* також прикрашали. Найчастіше – різьбленими календарними знаками. Зазначалися й дата будівництва житла, прізвище майстра. На сволок клали дрібні речі: клунки ниток, веретена, книжки, квіти, а також хліб (*Л. Орел*).

*Своблок – балка, яка підтримує стелю в будівлях.

ІІ. Знайдіть опис предметів і місце їх розташування в давній українській хаті.

655 I. Розгляньте уважно вашу класну кімнату. Накресліть у зошиті та заповніть таблицю

Назви предметів, які є в кімнаті	Місце розташування предметів	Ознаки предметів (форма, колір, розмір тощо)

II. Використовуючи дібраний матеріал та орієнтовний план, опишіть усно вашу класну кімнату.

Орієнтовний план опису класної кімнати

1. Розташування класної кімнати (на якому поверсі).
2. Загальний опис кімнати: розмір, кількість вікон, освітлення, колір стін, їхнє оздоблення тощо.
3. Предмети, їхнє розташування та ознаки.
4. Обладнання (карти, посібники, портрети, таблиці тощо).
5. Висновок про наявність у кімнаті всього необхідного для навчання.

Тема 11. ПИСЬМОВИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРИМІЩЕННЯ

656 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

БУДИНОК У ЛІСІ

Погода почала псуватися. Низькі чорні хмари повзли подорожнім назустріч. Ударилася сіра холодна злива. Жодної пташки не траплялося в дорозі стомленим мандрівникам. Це було поганою прикметою. Пташки ховаються перед затяжним нічним дощем.

Можна було б завернути до котроїсь із хат, але вони більше не траплялись. Юнак щільніше загорнувся в плащ та наказав візнику, щоб їхав швидше. Віз виїхав на лісову дорогу, яка невдовзі привела до ганку якогось великого будинку...

У відповідь на грюкання дверей відчинились. На порозі стояла невеличка бабуся з рогачем у руках.

Подорожні увійшли в **передпокій**. Струмені води збігали зі змоклого одягу на підлогу. Бабуся тільки головою похитала. Вона показала йти за нею і відчинила двері. Юнак тихо зойкнув від подиву й захоплення.

Перед мандрівниками була велика **вітальня**. Стіни були неосяжно високими. Невеликі видовжені вікна були розташовані майже під стелею.

Важкі меблі біля стіни рипіли навіть у відповідь на кроки. У величезному каміні палали дрова, заливаючи вітальню тьмяним, миготливим світлом. Біля каміна стояв невеличкий столик і два крісла.

Королівським жестом бабуся вказала подорожнім на них і вийшла. Ті сіли й почали роздивлятися портрети, які поблискували на стінах (За *В. Короткевичем*).

II. Знайдіть у тексті опис приміщення. Назвіть предмети вітальні, на яких автор зосереджує увагу читача, місце їх розташування та ознаки кожного з них. Як ви думаєте, чому портрети на стіні «поблискували»? Доведіть, що цей опис є художнім, а не науковим.

III. Користуючись словником, поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть синоніми до слів *грюкати, подив, мандрівник*.

IV. Знайдіть і ще раз прочитайте уривок про зустріч подорожніх з бабусяю та перебування в будинку (з описом вітальні). Складіть план цієї частини тексту та перекажіть її письмово.

Тема 12. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

*Художній
опис*

Мета **художнього опису** приміщення – передати враження від приміщення, певне ставлення до нього та людей, які в ньому мешкають. Для цього широко використовують **художні засоби** (епітети, метафори, порівняння тощо).

Деталі

Працюючи над твором-описом приміщення, треба помічати деталі, які характеризували б якусь рису вдачі людини. Окремі предмети інтер'єру (квіти на підвіконні, альбоми на полиці, моделі кораблів тощо) можуть розповісти про захоплення господарів помешкання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У творі-описі основним типом мовлення має бути опис, а розповідь та роздум – допоміжними, доречними у вступі та кінцівці.

- 657** Складіть усно твір-опис приміщення на тему «Моя кімната» або «Кімната в моїй квартирі (будинку)» в художньому стилі. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план опису кімнати

1. Призначення кімнати. Загальні враження.
2. Розмір, форма, освітлення.
3. Оздоблення стін, вікон.
4. Обстановка (меблі, їх розташування).
5. Особливості кімнати.
6. Який настрій викликає кімната; умови для праці та відпочинку.

**Тема 13. ОСОБЛИВОСТІ
БУДОВИ ОПИСУ ПРИРОДИ. СПОЛУЧЕННЯ
В ОДНОМУ ТЕКСТІ РІЗНИХ ТИПІВ МОВЛЕННЯ
(РОЗПОВІДІ Й ОПИСУ)**

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

*Будова
опису*

Опис природи складається із сукупності описів окремих предметів (озера, лісу, дерев, неба тощо). У реченнях опису можна виділити «відоме» й «нове». «**Відомим**» в описі природи є назви предметів (їхніх частин). «**Новим**» є ознаки цих предметів (їхніх частин). **НАПРИКЛАД:**

В **Н**

Перше листячко на берізках ніжне, мов дитяче зітхання.

Отже, в описі природи мають бути названі предмети, з яких складається картина природи, та їхні ознаки.

- 658** І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Чому висохла річка?

ЛІХТАРНИК

Серед зелених луків і дрімучих лісів текла річка. Повновода, глибока, але тиха й ласкава. Багато віків несла вона свої чисті води. Рікою плавали човни й навіть маленькі кораблики.

Жив на березі ріки ліхтарник. Увечері сідав він у човен, плыв на середину ріки, засвічував ліхтар. До світанку блимав посеред ріки вогник, показував дорогу мандрівникам.

Лагідно хлюпались об берег хвилі – **тішилась** ріка: люблять її люди, і вона людям потрібна.

Та ось людям знадобилося багато дощок на столи й стільці. Вирубали вони ліси по берегах ріки. Здалося також людям, що зелені луки – це непотрібні розкоші. Зорали луки, посіяли кукурудзу.

Виснажилися студені джерела, задихнулася від спраги ріка й померла. Кілька років на тому місці, де плавали човни й кораблики, весною дзюрчав струмок, а згодом і він засох. Перетворилося русло ріки на горб. Про річку нагадував тільки стовп, до якого ліхтарник за звичкою щовесни прикріплював ліхтар.

Як тільки на землю сідали сутінки, старий ліхтарник ішов на капустаєне поле й засвічував на стовпі ліхтар.

Маленький Сергійко і питає:

– Дідусю, навіщо ви засвічуєте ліхтар? Ріки ж давно немає.

– Щоб люди краще бачили свою дурість (В. Сухомлинський).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доберіть синоніми до виділених слів.

2. Визначте стиль мовлення тексту. Аргументуйте свою думку.

3. Які типи мовлення поєднано в тексті? Укажіть елементи опису природи.

4. Випишіть назви предметів, з яких складається картина природи, та їхні ознаки.

5. Складіть за текстом усно невеликий опис, у якому змалюйте природу до того, як річка висохла (5–7 речень).

Тема 14. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

*Опис
природи*

Частинами опису природи є опис її окремих елементів. У **художньому** описі, крім інформації про природу, передають ще й враження. Опис природи є одним із засобів характеристики персонажів у художніх творах.

659 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в ньому?

У ЛІСІ

Павло легко вистрибнув з кабіни й вільно побіг убік, одразу знайшовши ледве помітну в сутінках стежину, що вела до лісу.

Гуде ліс, сухо подзвонюють мідним листом дуби, співають сосни у високості, під ногами вислизають тугі, мов литі, жолуді. Солодко пахне прілим листом і травами, пізніми грибами, що їх уже торкнулися перші приморозки.

У рову аж чорно від тернівних ягід на колючих і густих кущах. Коли терен зацвітає весною, то весь рів і лісові кущі по горбах наче обсипані снігом. Сила терну в лісі. Може, від того й назви: Тернівка, Терновá. Поміж терном, на видноті, гойдає колючими батогами шипшина, красується червоними твердими ягодами.

По землі, у ровях і ямах, повзе ожина, тьмяно поблискує чорною ягідкою-намистинкою, наче оком у перепілки.

Скільки вілазив малий Пашка за тією ожиною по ровях і проваллях, скільки лайки й стусанів мав від матері за порвані штани й пізні вертання з лісу. Усе те минуло, як перші дитячі мрії, але зосталося в пам'яті на все життя... (За В. Кучером).

II. Знайдіть опис природи. Які художні засоби використав автор, щоб відтворити картину природи? Чи допомагає опис зрозуміти внутрішній світ Павла, його настрої, почуття?

III. Колективно складіть план тексту. Докладно перекажіть прочитане за складеним планом (усно).

Тема 15. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

660 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це розповідь з елементами опису.

ЛЮБКА

У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. А повітря приємно дурманить голову. Теплінь... Найдрібніше створіння й те поспішає розплескати по всьому лісу свою весняну радість.

Раптом – вона! Два блискучі листки біля самої землі. На високому стеблі – кудлате біло-кремове суцвіття...

Любка!..

І вже перед очима стелиться безкрайній степ, а на ньому – жменька запорізьких козаків.

Любка дволиста

Кілька днів запорожців переслідували вороги. А коли коні та й самі переслідувачі вкрай стомилися, то махнули рукою: хай тікають – усе одно в степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бульбочки. Почали запорожці оті бульбочки жувати – утамували голод, погасили спрагу, поволі почали повертати сили... Ніхто не загинув.

Любку дволисту й зараз дуже поважають у народі. Не один старається перенести її з лісу до себе у квітник чи садок (За Є. Шморгуном).

II. Поясніть правопис виділених слів.

III. Знайдіть елементи опису. Назвіть слова, ужиті в переносному значенні. Доберіть синоніми до слів *найдрібніше*, *безкрайній*, *поважати*.

IV. Прочитайте вдруге, складіть план тексту. За планом докладно перекажіть прочитане (письмово).

Тема 16. ТВІР-ОПИС ПРИРОДИ ЗА КАРТИНОЮ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке пейзаж?

661 I. Розгляньте репродукцію картини Федора Манайло «Золота осінь». Уявіть себе в місцевості, яку зобразив художник, спробуйте відчувати настрої митця, його думки.

Ф. Манайло. Золота осінь

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Про що ця картина? Яке враження створює полотно? Що відчуваєте, коли дивитесь на нього?
2. Доведіть, що на картині зображено пейзаж.
3. Яку пору року зображено? Це її початок чи кінець?
4. Які барви переважають на полотні? Зверніть увагу, як один колір змінює інший, починаючи з правого боку.
5. Що ми бачимо на передньому плані картини, а що – на задньому? На чому художник прагне зосередити нашу увагу?
6. У яке вбрання одягнені дерева? Чи однакове воно? Про що це говорить?
7. Золото листя художник протиставляє осінньому небу. Яке небо в нього?
8. Як митець передає стан спокою в природі? (Зверніть увагу, чи є на картині вітер, чи видно птахів, чи спокійна річка).
9. Доберіть епітети до слів *осінь, дерева, річка, трава, гора, небо*.
10. Доберіть синоніми до слів *природа, краєвид, вершина*.

III. Складіть план художнього твору-опису природи за картиною Ф. Манайла «Золота осінь». За планом напишіть твір. Скористайтеся словами та словосполученнями з довідки.

ДОВІДКА. *Милуватися, розстилатися, простягатися, зачарувувати, золоте сяяння, різнокольоровий одяг, тиха річка, білокорі берізки, сонні береги, сільські хатинки, краса життя, свято краси, краса прощання, чарівна пора, відчуття спокою.*

Кольори: *жовтогарячий, багряний, вогненно-золотий, вогненно-червоний.*

* * *

Федір Манайло (1910–1978) – народний художник України. Народився і проживав на Закарпатті. Картини митця – це мальовнича візитна картка рідних Карпат з їхніми піднебесними вершинами, зі своєрідними укладом життя і побуту, звичаями, фольклором.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Відповіді до вправ

22. Треба поставити 4 коми.
27. 1. Доро́га. 2. Редиска. 3. Парасолька. 4. Небо і зорі. 5. Капуста.
32. Як сонна муха, віддавати даніну, обігти оком, піддаватися на вудку.
40. II. Синоніми: заздальгідь, завчасно, наперед.
66. Спудей – учень духовного навчального закладу.
121. II. Зробив діло – гуляй сміло. Хто робить, голодний не ходить. Праця людину годує, а лінь марнує. Хто працює, той працю шанує. На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить. На чужу роботу дивитися – ситому не бути.
123. 4. Ранні пташки росу п'ють, а пізні сльози ллють.
129. *Терра інкогніта* – щось невідоме. *Постскрипtum* – приписка до листа (після підпису), що позначається літерами P.S.
141. Жовтий → жовтіти; шахи → шахіст.
143. 2. Волошковий, васильковий, барвінковий.
163. Десять → десятка → десятковий; дотикатися → дотик → дотиковий.
169. Південнобузький, криворізький.
171. Боягузтво, ткацтво, парубоцтво, студентство.
191. НСК – національний спортивний комплекс.
210. 1. Мішати – заважати. 2. Слідуючого – наступного.
216. Птаство, учнівство, юнацтво, комашня, віття, малеча, дівтора.
227. Велике князівство Литовське, урочище Жовті Води, Папа Римський.
243. I. Сутінки – рід не визначаємо. II. Бавиться [бáви^ец'á].
245. II. Мають форми однини і множини: вода – води, мис – миси та ін. Мають форму тільки однини: *серфінг* (*вид спорту*) та ін. Мають форму тільки множини: *тропіки* (кліматична зона) та ін.
247. Малювання (*має форму тільки однини*), Чернівці (*має форму тільки множини*).
270. Сім'єю, тишею, долонею.
272. Статей, тополь.
273. Ілле, листоноше, Юліє, Галю, доню.
279. Інеєм, ячменем.
280. Паралельні форми мають три перших слова. Кóнями, кíньми.
281. Добродію, краю, козаче, Павле.
282. Столяром, столяре; лікарем, лікарю; шахтарем, шахтарю.
283. Садках, сходах.
288. Дінця (річка), Криту (острів), Китаю (державна або озеро).
304. Р. в.: грошей, гусей, курей, канікул, Черкас. Ор. в.: гусьмі, курми.
330. Юрійович, Юрійвна.
349. 2. Недруг, нещирість. 4. Незгода (непорозуміння). 5. Недовір'я (недовіра)
358. 2. Форму тільки множини мають іменники *батьки*, *вечорниці*.
368. 1. Сухого. 2. Із залізничного. 3. Мокрою. 4. У повну. 5. Сьогоднішніх.
371. 3. На сусідніх вулицях.
386. Не утворюємо ступенів порівняння від слів *німий*, *синенький*, *босий* та ін.
387. 1. Солодша. 4. Нижчий.
396. III. Широкий, розлогий, просторий, обширний.
397. 3. До музичної школи. 4. Музикальний слух.

406. II. Безкрайній, безкрай, безмежний, безконечний, нескінченний, неокрай.
411. Кременчуцький, овруцький, ризький.
412. Андрієва, доччин, солов'їний, кролячі, гусяча.
413. Олексіїв, Олегів, Маріїн, Марійчин, Ольжин, Лесин.
420. Полинóвий, магнієвий, значенневий.
433. Окремо з *не* треба написати чотири слова.
439. 1. Височенна. 3. Незрівнянну. 5. Непримиренних. 6. Несказанну.
440. II. Незрівнянний, надзвичайний, надмірний, неймовірний.
446. Військово-морський.
450. Лісостепова зона.
538. 5. Другий – інший. 6. Одні – самі. 7. Три брати. 8. Дві десятих кілометра.
551. 1. Ми з татом ходили в дуже гарний зоопарк. 2. Яблука порозкладали в ящики. Цих фруктів було багато.
576. 3. Ні з ким.
589. 1. Я сказала, щоб Сергій подарував квіти своїй мамі. 2. Наталя сказала, щоб я подарував квіти своїй мамі.
612. Неправильно: являється (треба – є), відноситься (ставиться), приймає (бере), мішає (заважає), любі (будь-які), вірну (правильну), слідуєчому (наступному), дві неділі (два тижні).

Відповіді до тестових завдань

Тести на с. 51–53. 1В; 2Г; 3Б; 4Г; 5А; 6Б; 7В; 8В; 9 – 1В, 2Г, 3Б, 4Д.

Тести на с. 74–75. 1Б; 2В; 3А; 4А; 5Г.

Тести на с. 128–129. 1Г; 2Б; 3В; 4А; 5Г.

Тести на с. 162–163. 1Г; 2Б; 3Б; 4В; 5А.

Тести на с. 190–191. 1В; 2Б; 3А; 4А; 5Г.

Тести на с. 216–217. 1Г; 2Б; 3В; 4Г; 5А.

ЗМІСТ

<i>Дорогі шестикласники та шестикласниці!</i>	3
---	---

ВСТУП

Краса та багатство української мови	4
---	---

**ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ
ВИВЧЕНОГО**

§ 1. Словосполучення і речення. Головні члени речення. Просте речення	8
§ 2. Однорідні члени речення, звертання, вставні слова	10
§ 3. Складне речення. Пряма мова. Діалог	13
§ 4. Орфограми	15

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 5. Групи слів за походженням	18
§ 6. Написання слів іншомовного походження	21
§ 7. Активна й пасивна лексика	27
§ 8. Загальноновживані й стилістично забарвлені слова	31
§ 9. Професійні слова й терміни	33
§ 10. Діалектні та просторічні слова	36
§ 11. Фразеологізми	39
§ 12. Джерела фразеологізмів	44
§ 13. Прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми	46
§ 14. Узагальнення вивченого з теми «Лексикологія. Фразеологія»	49

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 15. Змінювання і творення слів	54
§ 16. Основні способи словотворення	57
§ 17. Зміни приголосних під час утворення слів	62
§ 18. Складні слова. Правопис складних слів	65
§ 19. Творення і правопис складноскорочених слів	70
§ 20. Узагальнення вивченого з теми «Словотвір. Орфографія»	73

МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

ІМЕННИК

§ 21. Загальна характеристика частин мови	76
§ 22. Іменник як частина мови	79
§ 23. Велика буква та лапки у власних назвах	82
§ 24. Рід іменників	86
§ 25. Число іменників	90
§ 26. Відмінки іменників. Відмінювання іменників	92
§ 27. Відміни й групи іменників	95

§ 28. Відмінювання іменників I відміни	98
§ 29. Відмінювання іменників II відміни	102
§ 30. Закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини	106
§ 31. Відмінювання іменників III та IV відмін	108
§ 32. Відмінювання іменників, що мають форму тільки множини	111
§ 33. Незмінювані іменники	113
§ 34. Букви <i>е, и, і</i> в суфіксах іменників	117
§ 35. Написання і відмінювання імен по батькові та прізвищ	119
§ 36. Написання <i>не</i> з іменниками	122
§ 37. Правопис складних іменників	124
§ 38. Узагальнення вивченого з теми «Іменник»	126

ПРИКМЕТНИК

§ 39. Прикметник як частина мови	130
§ 40. Групи прикметників за значенням	133
§ 41. Ступені порівняння якісних прикметників	136
§ 42. Повні й короткі форми прикметників	140
§ 43. Відмінювання прикметників	142
§ 44. Творення прикметників	146
§ 45. Написання суфіксів прикметників	149
§ 46. Написання <i>не</i> з прикметниками	151
§ 47. Написання <i>-н-</i> і <i>-нн-</i> у прикметниках	154
§ 48. Написання складних прикметників разом і з дефісом	156
§ 49. Написання прізвищ прикметникової форми	159
§ 50. Узагальнення вивченого з теми «Прикметник»	161

ЧИСЛІВНИК

§ 51. Числівник як частина мови	164
§ 52. Розряди кількісних числівників	168
§ 53. Відмінювання кількісних числівників на означення цілих чисел	171
§ 54. Відмінювання дробових і збірних числівників	176
§ 55. Відмінювання та написання порядкових числівників	179
§ 56. Узгодження кількісних числівників з іменниками	183
§ 57. Узагальнення вивченого з теми «Числівник»	188

ЗАЙМЕННИК

§ 58. Займенник як частина мови	192
§ 59. Особові та зворотний займенники	195
§ 60. Питальні й відносні займенники	199
§ 61. Заперечні й неозначені займенники	203
§ 62. Присвійні займенники	207
§ 63. Вказівні й означальні займенники	209
§ 64. Узагальнення вивченого з теми «Займенник»	214

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 65. Лексикологія. Фразеологія	218
§ 66. Словотвір. Орфографія	219
§ 67. Морфологія. Орфографія	221

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Мовлення та спілкування	223
<i>Тема 2.</i> Повторення вивченого про типи мовлення	225
<i>Тема 3.</i> Складання й розігрування діалогів	227
<i>Тема 4.</i> Стилі мовлення. Поняття про офіційно-діловий стиль.....	229
<i>Тема 5.</i> Ділові папери. Оголошення	231
<i>Тема 6.</i> Текст. Складний план тексту	233
<i>Тема 7.</i> Будова елементарного роздуму	236
<i>Тема 8.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	238
<i>Тема 9.</i> Письмовий твір-роздум у художньому стилі про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень	239
<i>Тема 10.</i> Будова опису приміщення.....	241
<i>Тема 11.</i> Письмовий вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис приміщення	243
<i>Тема 12.</i> Усний твір-опис приміщення на основі особистих вражень у художньому стилі	244
<i>Тема 13.</i> Особливості будови опису природи. Сполучення в одному тексті різних типів мовлення (розповіді й опису)	245
<i>Тема 14.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи.....	246
<i>Тема 15.</i> Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису природи	247
<i>Тема 16.</i> Твір-опис природи за картиною в художньому стилі.....	248
Перевір себе. Відповіді до вправ	250
Відповіді до тестових завдань	251

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

2-ге видання, перероблене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск *Олена Камишанська*
Редактор *Марина Ковінько*
Обкладинка *Світлани Железняк*
Макет, художнє оформлення *Володимира Волкова*
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної,*
Людмили Ємець, Сергія Задворного
Коректор *Лариса Леуська*

В оформленні обкладинки використано картини *Олега Шупляка*
«Берегиня» і «Під покровом».

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 16,82.
Тираж 37 739 пр. Вид. №. 2162.
Зам. № 20-11-1706

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.